

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

Литвин Наталя Миколаївна

УДК 94(477)''1920 – 1930''

**Політичні репресії проти наукової інтелігенції
в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках
(ідеологічні аспекти проблеми)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник

Савченко Григорій Петрович,
кандидат історичних наук, доцент.

Київ - 2006

Зміст

Список скорочень	3
Вступ	5
Розділ 1	
Історіографія та джерельна база дослідження	10
Розділ 2	
Ідеологічні мотивації політичних репресій проти наукової інтелігенції радянської України	33
Розділ 3	
Законодавче підґрунтя репресій та його ідеологічне наповнення.....	65
Розділ 4	
Ідеологічні чинники в практиці боротьби судових та спеціальних органів з науковою інтелігенцією.....	95
Розділ 5	
Пропагандистське забезпечення політики репресій щодо наукової інтелігенції.....	136
Висновки.....	165
Список використаних джерел та літератури.....	171

Список скорочень

Агітпроп – Відділ агітації і пропаганди.

АН – Академія наук.

ВКП(б) – Всеросійська комуністична партія (більшовиків).

ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія.

ВУАМЛІН – Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів.

ВУАН – Всеукраїнська академія наук.

ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія.

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.

ВЦВК – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет.

ВЦСПС – Всеросійський Центральний Союз професійних спілок.

Головліт – Головне управління у справах літератури і видавництва.

Головполітосвіта – Головне управління у справах політичної освіти.

Губком – Губернський комітет.

Губ відділ – Губернський відділ.

ДПУ – Державне політичне управління.

ІНО – Інститут народної освіти.

КК – Кримінальний кодекс.

КОЦД – Київський обласний центр дії.

КПК – Кримінально-процесуальний кодекс.

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України.

Наркомос – Народний комісаріат освіти.

НЕП – Нова економічна політика.

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ.

НКЮ – Народний комісаріат юстиції.

Обком – Обласний комітет.

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління СРСР.

Оргбюро – Організаційне бюро.

РАТАУ – Радіотелеграфне агентство України.

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків).

РНК – Рада Народних Комісарів.

РРСФР – Російська Радянська Соціалістична Федеративна Республіка.

СВУ – Спілка Визволення України.

УАН – Українська Академія Наук.

УВО – Українська військова організація.

Укрбюро – Українське бюро.

УНДІП – Український науково-дослідний інститут педагогіки.

УНР – Українська Народна Республіка.

УНЦ – Український національний центр.

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка.

ЦВК – Центральний виконавчий комітет.

ЦК – Центральний комітет.

ЦКК – Центральна контрольна комісія.

Вступ

Актуальність теми дослідження. В умовах поглиблення державотворчих процесів, утвердження України як демократичної і правової держави значно зріс інтерес громадськості до тих сторінок вітчизняної історії, які тривалий час не виправдано і незаслужено замовчувалися. Десятиліттями партійно-радянське ідеологічне табу було накладене і на вивчення проблем, пов'язаних з політичними репресіями проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920 – 1930-ті роки.

Наукова інтелігенція відіграє велику роль у громадсько – політичному житті держави. Вона є носієм моральних і культурних цінностей людини, містком передачі досвіду та знань з покоління в покоління. Наукова інтелігенція України, будучи незалежною у своїх наукових і політичних поглядах, завжди перебувала на вістрі духовного життя народу, каталізуюче впливала на суспільно-політичне буття. Освіченість, обізнаність в різних як наукових, так і політичних питаннях, перетворили наукову інтелігенцію в різні періоди її історії в об'єкт підозри зі сторони влади. Вона зазнавала постійних політичних переслідувань та утисків ще за часів царизму. У роки Української революції представники національно свідомої наукової інтелігенції були активними учасниками державотворчих процесів. Після приходу більшовиків до влади і встановлення монополії комуністичної партії на суспільно-політичне і культурне життя, наукова інтелігенція в Україні стала потенційним, а в багатьох випадках і відкритим опозиціонером партійно-радянській державній системі.

Тоталітарний режим, його продукт – політичні репресії відчутно вплинули на українське суспільство 1920-х – 1930-х років. Сучасній

історичній науці властиве розширення дослідницької тематики політичних репресій. Проте, нових наукових підходів, пояснень вимагає, зокрема, проблема ідеологічних мотивів політики терору 1920 – 1930-х років, яка проводилася в радянській Україні.

Вивчення і аналіз партійно-радянської діяльності, яка була спрямована на ідеологічне обґрунтування та забезпечення проведення політичних репресій проти наукової інтелігенції радянської України, дозволяє поглибити знання і уяви про складне суспільно-політичне життя радянської України 1920 – 1930-х років, виявити роль наукової еліти в збереженні національно-державних традицій українського народу.

Відгомін тоталітарної доби у суспільній свідомості окремих категорій людей, ідеологічні стереотипи минулого гальмують державотворчі процеси в сучасній Україні. Отже, вивчення ідеологічних аспектів політичних репресій щодо наукової інтелігенції додає темі дослідження суспільної актуальності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Обраний напрямок дослідження відповідає Закону України „Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки” від 11 липня 2001 р. та Постанові Кабінету Міністрів №1716 „Про затвердження переліку державних і науково-технічних програм з пріоритетних напрямків розвитку науки і техніки на 2002 – 2006 рр.” від 24 грудня 2001 року. Дисертаційна робота виконана в межах програми науково-дослідницьких робіт „Історія формування і розвитку Української держави” історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (державний реєстраційний номер 01БФ046-01). Тема дисертації затверджена вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 22 січня 2004 року, протокол №5.

Об'єктом дисертаційного дослідження є політичні репресії щодо інтелігенції в радянській Україні.

Предметом дослідження є ідеологічні аспекти політичних репресій проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках.

Географічні межі дослідження охоплюють підконтрольну більшовицькому режиму територію України.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1920 – 1930-х років, коли активно проходив процес формування тоталітарної системи, утверджувалися командно-адміністративні методи управління в науці. Нижньою хронологічною межею дослідження є 1920 рік, який характеризується формуванням розгалуженої системи надзвичайних органів та зародженням такого явища, як політичні показові процеси. Верхньою межею дослідження є 1937 – 1938 роки, коли політичні репресії проти інтелігенції радянської України набули масового характеру.

Мета дисертаційного дослідження полягає в комплексному вивченні ідеологічних чинників партійно-радянської репресивної політики; визначенні особливостей відносин партійних лідерів з науковою інтелігенцією; аналізі напрямків, форм та методів ідеологічної роботи партійно-радянських і спеціальних органів з формування суспільної думки щодо проведення політичного терору проти наукової інтелігенції в радянській Україні.

Реалізація зазначеної мети обумовила постановку таких **завдань**:

- вивчити і проаналізувати стан наукової розробки проблеми та охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- з'ясувати основні причини, обставини негативного ставлення компартійного керівництва до професорсько-викладацьких, наукових кадрів та висвітлити їх ідеологічну наповненість;
- проаналізувати ідеологічну складову законодавчої бази політичних репресій;

- дослідити ідеологічний вплив комуністичної партії на спеціальні органи в їх орієнтації на здійснення політичного терору в науковому середовищі;

- проаналізувати форми і методи агітаційно-пропагандистської роботи партійно-радянських органів та громадських організацій з формування у суспільній свідомості думки про доцільність проведення політичних репресій щодо науковців.

Методологічна база роботи ґрунтується на принципах науковості, об'єктивізму, історизму. При написанні дисертації були використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Зокрема, конкретно-пошуковий метод (аналіз і систематизація джерел з проблеми), порівняльно-історичний (дослідження масштабності і масовості репресій у 1920 – 1930-х роках), проблемно-хронологічний (вивчення специфіки взаємовідносин радянсько-партійного керівництва з інтелігенцією на різних етапах функціонування тоталітарної системи), критичний метод (виокремлення з маси різнотипної інформації достовірних конкретно-історичних фактів).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що ідеологічні аспекти політичних репресій проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках розглядаються в українській історіографії як самостійна наукова проблема вперше. Проаналізована ідеологічна складова негативного ставлення партійно-радянського керівництва до наукової інтелігенції. Висвітлена ідеологічна спрямованість юридичних норм радянського законодавства 1920 – 1930-х років. Вивчена діяльність партійно-радянських та спеціальних органів по ідеологічному обґрунтуванню доцільності проведення репресій щодо наукової інтелігенції. Розкрито механізми агітаційно-пропагандистського супроводу політичних репресій партійно-радянськими та спеціальними органами. Проаналізовані форми і методи агітаційно-прагандистської роботи партійних органів по формуванню у

суспільній свідомості нетерпимого ставлення до наукової інтелігенції і необхідності застосування до неї репресивних заходів. Встановлено, що ідеологічне забезпечення політичних репресій, спрямованих проти наукової інтелігенції, було одним із важливих напрямків партійної, організаційно-ідеологічної роботи в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках.

Практичне значення дисертації обумовлюється тим, що її результати, положення, висновки та фактичний матеріал можуть бути використані при написанні навчальних підручників, монографій, статей з історії української інтелігенції, політичних репресій в Україні, історії України в цілому, підготовці нормативних й спеціальних курсів для студентів вузів.

Апробація результатів дисертаційної роботи здійснювалась у формі виступів на науковій конференції „Україна і світ: історія, сьогодення, майбутнє” (Київ, 26 листопада 2003 року), Міжнародній науковій конференції „Розвиток науки в Київському університеті за 170 років очима молодих вчених та студентів” (Київ, 27 квітня 2004 року), Міжнародній науковій конференції „Україна в роки другої світової війни: до 60-річчя перемоги над нацистською Німеччиною” (Київ, 26 – 27 квітня 2005 року). Зміст дисертації обговорювався на кафедрі новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Публікації. Основні результати дослідження знайшли відображення у трьох наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях.

Розділ 1

Історіографія та джерельна база дослідження

У Радянському Союзі тема політичних репресій довгий час була закритою для дослідження. Навіть в умовах хрущовської „відлиги” наукова розробка її була неможлива у зв’язку з політичною нестабільністю в суспільстві та збереженням реальної загрози виправдання політики сталінізму. Підхід радянських істориків до вивчення теми політичних репресій визначався настановами комуністичної партії про контрреволюційну сутність будь-якої опозиції режиму. Саме під таким кутом зору в радянські часи розглядалися взаємовідносини партії з інтелігенцією та іншими соціальними верствами населення. Боротьба надзвичайних органів з “буржуазною ідеологією” у вузах і наукових установах була повсякденною тематикою радянської історіографії.

Численні праці радянських істориків 1950 – 1980-х років, які присвячені історії інтелігенції, зокрема і наукової, характеризуються надзвичайною заполітизованістю та заідеологізованістю. Фабула цих досліджень зводилась до проблеми “успішної” більшовицької діяльності по формуванню нової радянської інтелігенції, залучення “старої” інтелігенції до вирішення проблем соціалістичного будівництва та ефективності боротьби з “буржуазними пережитками минулого” у наукових колах. Під таким кутом розглядаються проблеми інтелігенції в монографії радянського історика

С.Федюкіна [377]. Важливо, що дослідник, не зважаючи на ідеологічну заданість своєї роботи, не обійшов увагою важливий аспект психологічної кризи життєдіяльності наукової інтелігенції, яка була викликана складними процесами її ідеологічної переорієнтації.

Помітним дослідженням в українській історіографії 1980-х років, яке присвячене історії української інтелігенції, є монографія Л. Ткачової [374]. Автор на базі значного документального матеріалу розглядає політичне розмежування в середовищі української інтелігенції після революції, її політичні і наукові позиції, ставлення науковців до загальнодержавної політики більшовиків, заходів радянської влади у сфері наукового життя. У праці характеризується творчий внесок інтелігенції у розвиток науки, культури в радянській Україні. Загалом, науковець оцінює політику комуністичної партії щодо інтелігенції виключно в позитивному ключі. Така позиція знаходить своє пояснення. Політична ситуація, яка склалася в СРСР, в радянській Україні зокрема, не сприяли об'єктивному вивченню проблеми.

Доречно констатувати, що не розтопила компартійні ідеологічні перепони на вичення політичних репресій навіть хрущовська “відлига”. Склалася парадоксальна ситуація. Про злочини сталінського режиму було заявлено із самих високих партійних трибун. У той же час дослідники були позбавлені можливості хоча б поверхово висвітлити причини, хід, наслідки політичних репресивних заходів тоталітарного режиму. Роботи істориків, які торкалися політики репресій, були заборонені. Так, Р. Медведєв видав книгу про сталінізм на початку 1970-х років за кордоном, а в СРСР вона побачила світ тільки в 1990 році [326].

У другій половині 1980-х років, завдяки проявам демократизації, відкрилися можливості дослідження питань політичних репресій. На тлі критики політики і практики сталінізму, яка охопила значні верстви тогочасного суспільства, помітно виділяються написані на матеріалах архіву

президента Російської Федерації праці Д. Волкогонова [279, 280]. Опрацювавши цінний джерелознавчий матеріал, відомий російський історик зробив висновок про те, що започатковані „вождями революції” репресії проти наукової інтелігенції, які проявилися у використанні щодо неї заходів поліцейського характеру, були закономірними та „знаменували собою подальше посилення тоталітарних тенденцій в суспільстві” [281].

Російські історики одними з перших одержали доступ до джерел і почали ґрунтовно розглядати питання політичних репресій щодо наукової інтелігенції. Серед російських науковців, які вивчають період радянської історії 1920 – 1930-х років, варто назвати дослідження М. Маслова, В.Куманьова, М. Восленського, В. Роговіна, О. Хлевнюка, В. Ковальова, Т.Коржіхіної, В. Коровіна [324, 315, 282, 366, 379, 299, 305, 307]. Вчені справедливо вважають, що партійно-радянські заходи, спрямовані на упокорення наукової інтелігенції, залучення її усіма можливими засобами на сторону радянської влади, уніфікацію наукового, творчого процесу стали ключовим у ствердженні тоталітарної свідомості та встановлення монопольного права партійно-радянського режиму на ідеологію життя і творчості. Автори, характеризуючи тоталітарний режим, дослідили його окремі прояви і в науковій сфері. Зокрема, Т. Коржіхіна звернула увагу на насильницьке „перевиховання” радянською владою наукової інтелігенції в дусі потреб соціалістичного будівництва. Вказуючи на масштабність і розмаїття спрямованих проти наукової інтелігенції ідеологічних заходів, дослідниця підкреслює природність негативного ставлення партійних лідерів до представників творчої і наукової інтелігенції [305, с. 126].

Важливим є з’ясування місця і ролі вищих союзних партійних органів в організації та проведенні політичних репресій проти науковців. Дещо проливає світло на цю проблему написана на основі архівних документів книга О. Хлевнюка, в якій аналізується діяльність вищого органа партійно-

державної влади в СРСР – політбюро ЦК ВКП(б). Автор досліджує порядок прийняття важливих політичних рішень в 1930 – 1940-х роках, стосунки Й.Сталіна з його близькими соратниками по Політбюро – В. Молотовим, Л.Кагановичем, С. Кіровим, М. Єжовим та іншими. Дослідник відтворив процес прийняття партійних рішень, які, зокрема, стосуються і політичних репресій проти наукової інтелігенції.

Отже, якщо говорити в цілому, історики Росії провели значну роботу у вивченні суті сталінізму, умов встановлення тоталітарно-диктаторського режиму, причин, форм, методів, наслідків „великого терору” в масштабах всього Радянського Союзу. Але вони майже не торкаються питань, пов’язаних з особливостями здійснення політики репресій в національних республіках, зокрема, в радянській Україні. Цілком природно, що ця місія випала на долю істориків України.

Після проголошення незалежності України в 1991 році, завдяки відкриттю доступу до заборонених раніше архівних джерел, поступово відбувається процес подолання однобічності й упередженості в дослідженні наукової й культурної сфери життя українського народу в 1920 – 1930-х роках. Це створило реальні передумови для глибшого й об’єктивнішого висвітлення української історії. Проте і сьогодні у вітчизняній історії існує проблема розкриття багатьох „білих плям”. Основною завадою цьому, на думку українського дослідника Сергія Білокіня, є те, що хоча „у зв’язку з передачею частини матеріалів на державне зберігання, кількість дослідників збільшилась, але їхня дистанція від матеріалу лишилась та сама” [263, с.75]. Однак, незважаючи на це, відбувається поступовий приріст знань. З’явилася значна кількість праць, присвячених різним аспектам наукового і культурного життя країни. Вони позбавлені партійного догматизму і відрізняються неординарними судженнями та висновками.

Перші наукові публікації, що були пов'язані з політикою репресій 1920 – 1930-х років з'явилися у вітчизняній історіографії в 1990-х роках. У цей час вийшла друком низка загальних праць про політику Сталіна та його оточення щодо України, де міститься інформація про репресії проти української наукової інтелігенції та про події, що відбувались у суспільному житті, зокрема, і в науковій сфері.

В. Онопрієнко [339] одним з перших зробив спробу висвітлити політичні репресії проти науковців у радянській Україні.

На початку 1990-х років була видана праця Г. Касьянова [297], у якій на основі широкого архівного матеріалу висвітлюється складний і трагічний період в історії української інтелігенції 1920 – 1930-х років, еволюція політики більшовицької партії по знищенню „старої” і створенню „нової” інтелігенції, яка відповідала б вимогам функціонування сталінської тоталітарної системи. Значну увагу в монографії приділено репресивним акціям більшовицького режиму проти наукової інтелігенції у 1920-х на початку 1930-х років, організації інспірованих судових політичних процесів, на яких в ролі обвинувачених фігурували науковці. Дослідник звернувся до проблеми відносин радянської держави і інтелігенції [298], визначив характерні особливості політики комуністичної партії щодо української інтелігенції, показав еволюцію в ставленні вищого радянського керівництва до різних груп інтелігенції та шляхи ідеологічного впливу партії на українських науковців. Зауважимо, що Г. Касьянов у своїх дослідженнях практично не торкається ідеологічної складової масових політичних репресій проти наукової інтелігенції України у другій половині 1930-х років.

Історії життя та діяльності української інтелігенції в умовах утвердження сталінізму присвячена спільна книга В. Даниленка та Г.Касьянова [288]. Основна увага дослідників сконцентрована на важливих аспектах відносин інтелігенції і влади, впливу адміністративно-командної

системи на світоглядні засади наукової творчості, загалом аналізу наслідків сталінської політики щодо інтелігенції радянської України 1920 – 1930-х років. Наголосимо, що науковий доробок вчених базується на аналізі широкого кола джерел. Факти наведені ними, промовисто і доказово засвідчують про ідеологічне підґрунтя політичних репресій, які були організовані режимом проти науковців. Автори спростовують тезу про те, що передова інтелігенція в більшості своїй сприйняла і підтримала Жовтневу революцію, віддавши свій досвід і знання справі побудови соціалістичного суспільства. Дослідники зазначають, що, на думку більшовиків, українська культура в 1920 – 1930-ті роки, яка за їх термінологією була переважно „дрібнобуржуазною”, мала розвиватися в інтересах „передового класу” – пролетаріату. Як наслідок цього, створювалися цензурні органи – Головліт, Головополітосвіта, РАТАУ, Головмистецтво, Головреперком. Цензурні обмеження торкнулися, зокрема, і творчості науковців-гуманітаріїв.

Посиленню адміністративного впливу на культурно-наукову сферу життя українського суспільства в досліджуваній період присвячена стаття В.Даниленка [287]. Автор вказує на відмінність розвитку культурно-наукових процесів у радянській Україні в 1920-х та 1930-х роках. Він правомірно зазначає, що у двадцяті роки, незважаючи на зародження та утвердження в країні тоталітарної системи, відбувалося певне національне відродження, а на початку тридцятих років влада переходить до переслідування і цькування української науки і культури. У роботі простежується діяльність партійно-радянських органів по уніфікації творчих спілок, запровадженню адміністративних методів управління наукою і культурою, що фактично призвело до заборони свободи слова, думки, наукової творчості. У роботі наводяться численні імена репресованих вчених, письменників, державних діячів.

У більш широкому плані окремі проблеми стану науки і культури в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках висвітлюються в колективній праці В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького [289]. У розділі „Ідеологічні прояви сталінізму” автори розкривають боротьбу сталінського керівництва, партійних органів та організацій з “контрреволюційною націоналістичною ідеологією” наукової інтелігенції, аналізують спроби владних структур підвести ідеологічні підвалини під проведення політики масових репресій проти наукової інтелігенції. У розділі „Сталінізм і культура” показано поступове згортання політики „Українізації”, організацію масового терору проти наукової інтелігенції з ідеологічних міркувань.

Проблема політичних репресій проти наукових кадрів знайшла певне відображення в дослідженні історії спецслужб періоду 1918 – 1922 років, яке провели Л. Маймескулов, А. Рогожін, В. Сташис [320]. Незважаючи на заідеологізованість дослідження, у ньому почасти розкрито діяльність спецслужб по ідеологічній нейтралізації наукової інтелігенції, продемонстровано офіційну, владну точку зору на такі резонансні справи, як „Центр дій”, „Козача рада” та інші.

Вивчення політичних репресій в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках із залученням широкого кола джерел набирає розмаху у 1990-ті роки. Великий внесок у дослідження цієї проблематики зробив Ю. Шаповал [387, 388, 389, 390]. Базуючись на архівних документах і матеріалах ЦК КП(б)У та спецслужб, що десятиріччями були недоступні для науковців, автор аналізує складні процеси в суспільно-політичному житті України 1920 – 1930-х років. Вчений звернув увагу на боротьбу партійних, спеціальних органів по нівелюванню, придушенню зростаючої національної свідомості, зокрема, в середовищі української наукової інтелігенції під виглядом подолання різних проявів „націонал-ухильництва” та „буржуазного націоналізму”. У поле зору дослідника потрапили не лише гучні політичні процеси 1930-х років. Він

відкрив для широкого наукового загалу та громадськості численні маловідомі сфабриковані справи, по яких проходили діячі української науки. Ю. Шаповал повернув із небуття імена трагічної долі науковців, які були репресовані, показав вплив політичних репресій на зміни в свідомості наукової інтелігенції, її громадянську позицію.

Важливою подією в науковому житті став вихід у світ збірника „Репресоване краєзнавство” [365]. На основі широкої джерельної бази колектив авторів представив близько 50 нарисів про діячів науки і культури, імена яких десятиріччями невинувато замовчувалися. Важливо, що у статтях акцент робиться на життєвий шлях репресованих науковців через призму їх політичних звинувачень і переслідувань партійно-радянським режимом, перебування у в'язницях чи виправних таборах. На жаль, у наукових розвідках, розміщених у цьому збірнику, практично не досліджується вплив ідеологічного чинника політичних репресій на діяльність та свідомість діячів науки.

Розробці проблеми політичних репресій сприяли ухвалені вищими державними органами влади України законодавчі акти про реабілітацію незаконно репресованих громадян. На загальнодержавному та регіональному рівнях вивчення теми активізували заходи по реалізації Державної програми з підготовки науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією” [362].

Ідеологічні мотиви переслідувань наукової інтелігенції радянським режимом фрагментарно розкрито в дослідженнях В. Пристайка, Г.Вербіленко, В. Гусєва, І. Верби, Д. Архірейського, В. Ченцова [356, 341, 277, 286, 258]. Дослідники зверталися до аналізу організації та безпосереднього перебігу політичних судових процесів, які стосувалися і наукової інтелігенції. Так, В. Очеретянко, на підставі вивчення матеріалів судової справи „Київського обласного центру дій” (КОЦД) 1924 року,

дійшов до висновку, що вказаний процес не був повністю сфальсифікований [341]. Висновок зроблений на противагу твердженням В. Пристайка та Ю.Шаповала про фальсифікацію цього судового процесу.

Вивченню суспільно-політичного життя України в 1920 – 1930-х роках присвячено дослідження В. Кондратюка і О. Зайцева [302]. Автори наголошують на тому, що освіта і наука стали ареною широкомасштабних партійних репресивних заходів 1920-х – початку 1930-х років. Особливо це позначилося загалом на діяльності ВУАН та долі її співробітників[302, с.31].

Докладна аргументація позиції української інтелігенції щодо радянської влади міститься у тритомній монографії, виданої за участі С. Білокіня, А.Буравченкова, М. Ковалю, Ю. Кондуфора, Д. Табачника та інших дослідників [335]. Центральною темою видання, що її визначили автори у передмові до книги, стало “... формування інтелігенції органами тієї влади, яка з’явилася в Україні, залучення попередніх і тогочасних поколінь інтелігенції до діяльності в економічній та духовній сферах, матеріально-побутові умови їх існування і жахливість небачених репресій, що під корінь скопили інтелектуальні сили нації” [335, Кн.1, с. 4].

Функціонування механізму репресивно-каральної системи в Україні як головного знаряддя більшовицько-радянського режиму детально висвітлив С. Білокінь [263]. Автор, використовуючи широку джерельну базу, розробив теоретичні засади застосування у наукових дослідженнях матеріалів слідчих справ репресованих діячів науки і культури. Його праця допомагає прослідкувати вплив тоталітарної системи на різні сфери суспільно-політичного життя. Важливим є те, що в книзі міститься штатний розклад НКВС на 1937 рік, який дозволяє прослідкувати за процесом підбору людей для роботи в надзвичайних органах. Цікавою є думка дослідника щодо природи терору. Він вважає, що: „Один із міфів, який введено в обіг спільними зусиллями, саме й полягав у тому, щоб усі злочини режиму

персоніфікувати в одній – єдиній особі. Навіщо це робилося, зрозуміло. Замовникам виразно хотілося підкинути те,... що якби на місці Сталіна був який-небудь Бухарін чи “добрий дедушка” Ленін, нічого б подібного не було. Тим часом історичні джерела показують, що державний терор, навпаки, лежав у самій природі більшовизму. Скажемо виразом Маркса, більшовизм був вагітний репресіями. Ленін – саме він продумав і сформував механізм державного терору. Державний терор проводився в Радянському Союзі на суто науковій основі. Він планувався як одна з ланок народного господарства” [263, с. 77 – 79] . Зазначимо, що саме в такому ключі, зокрема, роблячи акцент на партійно-радянські ідеологічні мотивації, і розглядає проблему політичного терору у своєму дослідженні С. Білокінь.

Становленню тоталітарної системи в Україні, малодослідженим морально-етичним аспектам діяльності більшовицької партії і її вождів присвячена монографія Ю. Сергієнка [369]. Дослідник звертає увагу на те, що партійна більшовицька етика не включала в себе заборону застосування репресій проти власного народу. Автор наголошував, що політична етика партійців була далека від моральних загальноприйнятих людських цінностей.

Деякі аспекти втручання керівництва держави в наукову сферу знайшли відображення в роботі О. Долженкова [291]. Він акцентував увагу на витісненні талановитих діячів не робітничого походження з наукової сфери діяльності, вилученні значної частини, перш за все, української літератури з наукового обігу.

Проблема ідеологічного обґрунтування політики репресій щодо наукової інтелігенції України знайшла, порівняно з іншими науковими публікаціями, певне висвітлення у дослідженні В. Очеретянка „Загратована думка” [343]. У роботі розглядаються основні етапи, шляхи, форми і методи обмеження інтелектуальної свободи в Україні як одного із засобів

формування і функціонування тоталітарної системи в 1920 – 1930-х роках. Основну увагу автор звернув на становлення системи політичної цензури, питання кадрової політики, окремим ідеологічним аспектам політичних репресій і проти української наукової інтелігенції.

Заходи партійного керівництва щодо приборкання наукової інтелігенції шляхом вислання закордон діячів російської та української науки і культури розглянув В. Гусєв [284,285]. Аналізуючи ставлення КП(б)У до старшого покоління української інтелігенції, автор підкреслив небажання київської професури приймати нововведення партійного керівництва на початку 1920-х років в галузі вищої освіти. Також, дослідник показав наслідки каральної політики щодо вислання інтелігенції за кордон.

Для розуміння проблеми взаємодії влади та інтелігенції, згубного впливу сталінського режиму на розвиток культури та науки важливою є праця дослідника М. Безотосного [259]. Автор вибрав новий напрямок дослідження – рух опору української інтелігенції заходам радянської влади. Таким чином, він спростував усталену думку про відсутність протистояння радянській владі з боку українського суспільства, зокрема, наукової інтелігенції.

Діяльність західноукраїнської інтелігенції в радянській Україні 1920 – 1930-х роках знайшла відображення в монографіях О. Рубльова та Ю.Черченка [367]. Вчені аналізують політичні репресії проти науковців-вихідців із Західної України, акцентуючи увагу на ідеологічних чинниках їх проведення. Предметом даного дослідження є перш за все, трагічна доля галицької інтелігенції, яка спочатку прихильно ставилася до політики в радянській Україні і з існуванням УСРР пов'язувала можливість здійснення споконвічного прагнення – об'єднання усіх гілок української нації та етнічних територій в єдиній національній державі. Опинившись в Наддніпрянській Україні у роки визвольних змагань чи перетнувши кордон

УСРР у 1920-х – на початку 1930-х років на запрошення тих або інших урядових, господарських, культосвітніх інституцій і не маючи змоги в разі потреби повернутись назад, велика кількість західноукраїнських інтелігентів стала бранцями системи, еволюціонізуючої у бік тоталітаризму.

Продовження дослідження проблематики участі західноукраїнської інтелігенції у загальнонаціональних політичних та культурних процесах у 1920 – 1930-х роках вилилось у ґрунтовну, багату прочитанням нових джерел монографію О. Рубльова [368]. Звичайно, що основна частина дослідження присвячена “походу на галичан” у світлі репресивної політики сталінського режиму проти наукової інтелігенції в радянській Україні.

Питанню законодавчого забезпечення політики репресій на початку 1920-х років приділено увагу у праці І. Усенка [376]. Автор аналізує суть понять “революційна законність”, “революційна доцільність”, “соціалістична правосвідомість”, які широко використовувалися у нормативно-правових актах. У роботі „Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929 – 1941 рр.)” [355], проаналізовані правові аспекти процесу утвердження сталінського тоталітарного режиму в Українській РСР. З правничих позицій досліджується механізми і засоби тоталітаризації державного ладу України, здійснення сталінської політики не лише в економіці, політиці, національних відносинах, а й у сфері культурного будівництва і наукового життя. Окремо в дослідженні розглядаються питання функціонування юридичних механізмів політичних репресій.

Підсумком великої роботи по переосмисленню у вітчизняній історіографії проблеми політичного терору в Україні є колективна монографія „Політичний терор і тероризм в Україні” [351]. Книга охоплює великий період ХІХ – ХХ ст. Для вивчення проблеми ідеологічних аспектів політичних репресій щодо наукової інтелігенції радянської України в 1920 –

1930-х роках важливими є розділи написані дослідниками В. Ченцовим і Д.Архирейським, Ю. Шаповалом, С. Білоконьом, Л. Гриневичем. Автори включають в аналіз політики радянської держави ідеологічний чинник, який є важливим для розуміння причин політичних репресій щодо наукової інтелігенції.

Вітчизняні історики, розширюючи тематику досліджень, звертають увагу на партійно-радянський політичний терор і серед окремих груп української інтелігенції. Репресіям проти науково-педагогічної інтелігенції присвячене дослідження В. Марочка і Г. Хілліга [323], М. Кузьменка [311]. Н. Миронець [333] належить низка публікацій, які присвячені трагічній долі творчої інтелігенції.

Серед усіх проблем, пов'язаних з утвердженням тоталітаризму на Україні, питання про діяльність репресивно-каральної машини, створеної радянською владою, є одним із гострих і водночас найбільш дослідженим. У сучасній літературі, особливо в працях В. Пристайка і Ю. Шаповала, С.Білоконя [359, 360, 263], досить детально проаналізовано судові процеси і позасудові розправи розглядуваного періоду. І. Біласом, Р. Подкурором, В.Ченцовим був проведений аналіз діяльності спеціальних органів НК, ДПУ, ОДПУ, НКВС [262, 349, 382]. Проте, дослідники, в силу поставлених наукових завдань, не торкаються детально ідеологічно-правових аспектів проблеми. У той же час, на наш погляд, вони є важливими для дослідження ідеологічного обґрунтування та супроводу більшовицько-радянської політики репресій 1920 – 1930-х років щодо наукової інтелігенції України.

Певною мірою вивчення проблеми політичних репресій 1920 – 1930-х років стимулювали наукові конференції [301, 386, 284, 344, 393]. Їх матеріали розкривають різноманітні аспекти проблеми політики репресій щодо наукової інтелігенції радянської України.

Політичні репресії, зокрема і проти наукової інтелігенції, розглядаються

в дисертаційних дослідженнях [397, 398, 399, 400, 401, 402, 403]. Проте, незважаючи на їх чисельність, вивчення ідеологічного підґрунтя репресивної партійно-радянської політики щодо наукової інтелігенції радянської України не було поставлено за мету в жодній із дисертацій.

Отже, вітчизняні історики зробили багато для вивчення проблеми політичних репресій щодо інтелігенції в радянській Україні. Проте, деякі аспекти проблеми залишаються недостатньо вивченими. До них відносяться і питання, пов'язані з більшовицько-радянським ідеологічним обґрунтуванням та забезпеченням політики репресій щодо наукової інтелігенції в радянській Україні.

Історію інтелігенції, зокрема наукової, у радянській Україні в 1920 – 1930-х роках досліджували історики української діаспори. Значний інтерес становить робота колишнього в'язня сталінських концтаборів Г. Костюка, яка була написана в 1950-х роках і видана 1960 року англійською мовою. Через сорок років в Україні побачив світ її авторський переклад [308]. Дослідник доводить, що російський імперіалізм породив тоталітаризм – ленінізм – сталінізм, який уособив державний режим політичних репресій і терору. Г. Костюк, систематизуючи факти життя і діяльності інтелігенції доби сталінізму, аналізує стратегію і тактику більшовиків у національному питанні. Дослідник розглядає окремі аспекти культурного і політичного відродження в Україні 1920-х років, його згортання в добу терору. У той же час автор застерігає, що в його книзі є ціла низка гіпотетичних думок, припущень. Не зважаючи на те, що книга була написана в умовах „холодної війни”, коли вчені на Заході за відсутності джерельної бази обмежувалися абстрактними міркуваннями по тій чи іншій проблемі, вона може претендувати на одне з об'єктивних досліджень української історії доби сталінських репресій.

Особливий інтерес становить монографія Н. Полонської-Василенко

„Українська Академія Наук. Нарис історії” [353], в якій автор виступає не лише як дослідниця, а як безпосередній свідок подій, пов’язаних з діяльністю ВУАН у 1920 – 1930-х роках. У роботі простежується ключова думка, що „в усіх галузях українського життя все більше панувала комуністична партія. Вона повела вперту боротьбу з авторитетом безпартійних діячів, зі всім, де почувалося прагнення відстоювати незалежність науки...” [353, с. 9]. Монографію доповнюють звіти відділів ВУАН, перелік імен вчених, які стали жертвами політичних репресій, списки видань, знищених цензурою. Все це допомагає визначити масштабність політичних репресій проти наукової інтелігенції.

Концептуальні основи політики більшовиків щодо української інтелігенції, зокрема наукової, схема і основні методи її знищення розкриті в праці В. Петрова [345]. Цікавою є дослідження В. Плюща [348], який подає чисельність страчених під час судового процесу “Спілки визволення України” 1930 року, використовуючи дані по репресованих з різних монографій, зокрема, Н. Павлушкової, В. Надніпрянця, О. Калинника та інших. Доречно зазначити, що дані по кількості репресованих, які подають вчені з української еміграції, не співпадають з даними вітчизняних дослідників, у яких вони за кількістю дещо менші. Основною причиною таких розходжень є недостатність використання дослідниками з української діаспори документальних матеріалів, якими все більше і більше оперують вітчизняні історики.

Не залишилися осторонь проблеми політичних репресій і представники російської еміграції. Розправу більшовицької влади у перші роки свого існування не лише над своїми супротивниками, а й колишніми союзниками демонструє монографія відомого історика і літератора С. Мельгунова „Червоний терор Росії”, яка була видана в Берліні в 1923 році і перевидана у 1990 році в Москві [327]. У книзі проводиться головна думка, що „коли

вершиться вбивство часто невинних людей, коли в країні лютує політичний терор, що набуває часом найрозгнужданіший характер, наше моральне почуття не може змиритися з твердженням: „ніщо велике не вершиться без боротьби і страждань” [327, с.11]. В основу монографії С. Мельгунова лягли не лише особисті спостереження автора, а й матеріали Всеукраїнської надзвичайної комісії, які були захоплені денікінськими військами під час окупації Києва у 1919 році. Відповідно, це робить її актуальною для вивчення політичних репресій в Україні.

Концепція розгляду сталінізму, як природного продукту більшовизму, а Сталіна як послідовника й продовжувача справи Леніна у використанні насильницьких методів в управлінні, міцно закріпилася в працях істориків Заходу. Прихильники її вважають, що за часів Леніна розпочалося, а при Сталіні завершилося формування в Радянському Союзі тоталітарної системи управління на чолі з диктатором. Дослідники Л. Беладі і Т. Краус, В.Венжер, Р. Конквест [260, 274, 303] на різноманітному фактичному матеріалі змальовують сталінські репресії як породження тоталітарної більшовицької системи. У книзі Р. Конквеста „Роздуми над сплюндрованим сторіччям” [304] частково прослідковуються ідеологічні чинники, які визначали мету організації політичних репресій 1920 – 1930-х років.

Цікавими є дискусійні статті на книгу французького історика Стефана Куржуа „Чорна книга комунізму”. Серед них виділяється робота Миколи Верта „Держава проти власного народу” [278]. Автор подає і чітко розмежовує ленінський і сталінський цикли терору, які дозволяють прослідкувати хронологічні рамки репресій та виділити особливі моменти найбільшого тиску на людей.

Важливими є роботи зарубіжних авторів, які стосуються діяльності безпосередніх організаторів політичних репресій. Однією з перших робіт в зарубіжній історіографії, яка проливає світло на життя і діяльність відомого

сталінського правника А. Вишинського є праця А. Ваксберга [272]. Автор поетапно дослідив та проаналізував наукову і політичну діяльність ідеолога репресій А. Вишинського. Частково розкриває діяльність Генерального прокурора СРСР А. Вишинського і канадський історик Пітер Соломон [371]. Його дослідження присвячене історії радянської юстиції та проблемам розвитку права і системи судочинства в СРСР. Праця є важливою для розуміння механізму діяльності судових органів СРСР, яка була спрямована на узаконення репресій і підведення під них ідеологічного підґрунтя. Загалом, доцільно зазначити, що західні дослідники досить побіжно розглядають ідеологічну специфіку проведення політичних репресій, спрямованих проти наукової інтелігенції радянської України в 1920 – 1930-х роках.

Таким чином, аналіз досліджень, які стосуються української історії та історії СРСР періоду 1920 – 1930-х років показує, що проблеми політичних репресій та долі науковців знайшли певне висвітлення в історіографії. Проте, аналіз наукових здобутків дає підстави стверджувати, що, незважаючи на їх значимість, в вітчизняній, зарубіжній, російській історіографіях відсутні спеціальні праці, в яких би висвітлювався комплекс проблем, пов'язаних з ідеологічними аспектами політичних репресій щодо наукової інтелігенції радянської України.

Науковий аналіз проблеми ідеологічних аспектів політичних репресій щодо наукової інтелігенції радянської України в 1920 – 1930-х роках можливий лише за умови широкого і все стороннього використання корпусу джерел. Джерельну базу цієї проблеми становить сукупність опублікованих архівних документів, матеріалів преси, промов та статей керівників комуністичної партії і радянської держави, спогадів очевидців.

Окремі фрагменти ідеологічних аспектів політичних репресій проти наукової інтелігенції знайшли відображення в документальних і

документально-аналітичних збірниках [170] та на сторінках наукового і документального журналу „З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ”.

Серед науково-документальних збірників, який вирізняються за своїм змістом і складом матеріалу, доречно виділити праці В. Пристайка та Ю.Шаповала [360, 359]. Вони вперше в українській історіографії опублікували оперативні матеріали колишніх радянських спецслужб (донесення агентури, меморандуми, перлюстрація кореспонденції тощо). Ці матеріали дозволяють з'ясувати невідомі сторінки наукового і культурного життя радянської України в 1920 – 1930-х роках. Вони проливають світло та тактику дій каральних органів по переслідуванню науковців та позицію партійно-радянських органів щодо цього.

На основі архівних документів були складені збірники про діяльність надзвичайних органів ВНК-ДПУ [168, 167, 158], матеріали яких засвідчують, зокрема, і про ідеологічну складову політичних репресій у науковому середовищі. Важливим джерелом вивчення ідеологічного чинника політичних репресій є документи і матеріали, які вказують на цілеспрямовану партійно-радянську цензурну політику. У документальному збірнику з історії політичної цензури, виданому на основі матеріалів архівів Російської Федерації, мова йде, зокрема, про засоби масової інформації, діяльність яких цензурними зусиллями комуністичної партії і радянських органів була перетворена в допоміжні чинники політики по ідеологічному впливу на маси [160, 176].

Основу джерельної бази дослідження склали архівні документи і матеріали. Автором вивчено і проаналізовано значний масив документів і матеріалів, які відклалися у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі –

ЦДАВО України) й Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Особливий інтерес для з'ясування проблеми політичних репресій представляють документи й матеріали ЦК КП(б)У (ф.1) Центрального державного архіву громадських об'єднань України. У документальному масиві опису 1 фонду міститься документація з'їздів, конференцій, пленумів ЦК КП(б)У. Документи вищих партійних органів дозволяють прослідкувати політику партії щодо інтелігенції України в цілому та, зокрема, ставлення партійних лідерів до представників наукової інтелігенції [1, 4]. Підготовчі матеріали до різноманітних засідань, нарад, які проводилися в ЦК, їх стенографічні звіти, які включають і окремі виступи представників партійних організацій різних рівнів, дозволяють прослідкувати вироблення та прийняття рішень щодо організації та розгортання репресій проти наукової інтелігенції та функціонування партійної вертикалі по їх виконанню.

Протоколи політбюро ЦК КП(б)У (оп. 6) розкривають механізми прийняття й застосування на практиці цілого ряду нормативних актів, пов'язаних з посиленням репресій. Документи засідань політбюро несуть в собі інформацію про політичні судові процеси, в яких фігурувала і наукова інтелігенція [7, 12, 19, 28]. Важливе джерелознавче наповнення закладене в інформаційних матеріалах по підготовці засідань політбюро, на яких розглядалися питання про вислання за кордон професорів українських вузів [18], про чистку і реорганізацію науково-дослідних установ та культурно-освітніх закладів у зв'язку з політичними репресіями [17, 20, 24, 25, 26].

Важливі документи містяться в матеріалах засідань оргбюро і секретаріату ЦК КП(б)У (оп. 7). Довідки, характеристики, постанови низових партійних організацій багаті інформацією про політичні чистки

вузів, ідеологічне та карне переслідування науковців – „ворогів народу” [32, 33, 36].

Характерно, що переважна більшість партійних ухвал щодо політичних репресій приймалися, як правило, в закритому порядку і відкладалися в матеріалах „Окремої папки” (оп. 16). Тепер матеріали цього опису відкриті для широкого загалу дослідників і дозволяють детальніше дослідити проблему політичних репресій проти наукової інтелігенції. Важливо звернути увагу на документи по застосуванню вищої міри покарання щодо „ворогів народу”. Матеріали дозволяють з’ясувати на яких підставах і за яких умов застосовувалися “розстрільні статті” [37, 39, 40, 41, 46, 47]. Зазначимо, що ці документи переконливо доводять наявність ідеологічного підтексту в проведенні політичних репресій проти наукової інтелігенції. Листування партійних організацій з судовими органами та прокуратурою ілюструє законодавчо-правову систему радянської влади, яка була націлена на репресії і законодавчим шляхом забезпечувала політику терору.

Матеріали відділів Центрального Комітету КП(б)У (оп. 20) дають підстави для з’ясування стану інформаційно-аналітичної, агітаційно-пропагандистської роботи партійних і громадських організацій [60, 62, 63, 69, 80, 94, 96, 98, 101, 114, 115], яку було спрямовано на вироблення єдиної ідеологічної лінії в протидії науковій інтелігенції.

Ухвали партійних зборів в наукових установах, виступи на них членів низових партійних організацій та представників керівних партійних органів дозволяють прослідкувати боротьбу партійно-радянського режиму в радянській Україні з „дрібнобуржуазною ідеологією” інтелігенції, що послужило ідеологічним прикриттям політики репресій щодо науковців [70, 74, 77, 106]. Доповідні записки, звіти спеціальних органів дозволяють пролити світло на сутність поняття „революційна законність” та його розуміння на різних щаблях партійного апарату [85, 88, 93].

Окремий блок джерел складають архівно-слідчі справи на репресованих науковців (ф. 263). Виявлення і аналіз „розсекречених” документів, дозволяє відтворити жахливу картину масового терору. Але, на жаль, на сьогоднішній день, доступ до цього фонду обмежений. Ці документи відносяться до категорії особистих документів, а тому, у більшості випадків, є доступними лише для родичів репресованих.

З’ясуванню умов, в яких доводилось працювати науково-дослідним установам, культурно-освітнім закладам, а також безпосередньо науковцям, сприяють документи і матеріали фонду Народного комісаріату освіти України (ф. 166) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Документи дозволяють реконструювати перебіг подій, пов’язаних із створення наукових закладів в Україні, вияснити механізми прийняття й реалізації ухвал вищого політичного керівництва СРСР та УССР про реорганізацію Всеукраїнської Академії наук [120, 121, 125, 130], про роботу Наркомосу УСРР [122]. Характерно, що поряд з низкою організаційних заходів документи відтворюють і важливі аспекти утвердження більшовицького ідеологічного впливу в науковому середовищі.

Фактографічною наповненістю вирізняються документи фондів Ради народних комісарів УСРР (ф. 2), народних комісаріатів внутрішніх справ (ф.5) та юстиції УСРР (ф. 8). Підготовчі матеріали до ухвал уряду, урядові постанови, інформаційні та аналітичні матеріали наркоматів проливають світло на ідеологічний контекст діяльності партійно-радянських, судових органів з вироблення кримінального законодавства та організації роботи надзвичайних комісій по проведенню репресій проти наукової інтелігенції в радянській Україні.

Дослідженню реакції світової громадськості на репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні послужили матеріали колекції документальних матеріалів українських емігрантських організацій (ф. 4465).

Зокрема, серед документів першого опису [148] міститься інформація про хід судового засідання та вирок у справі „Спілки Визволення України”. Важливими і рідкісними є документи, які відображають негативні відгуки міжнародної громадськості на події, що відбувалися в Україні під час масового терору [149, 150, 151]. Документи свідчать, що емігранти, представники різних міжнародних організацій, протестуючи проти проведення масових політичних репресій в Україні, неодноразово зверталися до партійних лідерів СРСР припинити цей жах. Звертали вони увагу і на те, що репресивні заходи, зокрема проти науковців, є розправою за ідеологічні переконання.

Важливим джерелом для відтворення атмосфери, яка склалася в середовищі науковців, є матеріали колекції документів учених України, репресованих у 1930-х роках (ф. 257), Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Приміром, щоденники педагога В. Дурдуківського (оп. 4), донесення (з яскравим ідейно-політичним відтінком) в спеціальні та партійні органи на академіка А. Кримського (оп. 7), П. Демчука (оп. 2) та інших.

Суттєвою складовою джерельної бази є статті, виступи керівників комуністичної партії і радянської держави. До цієї групи джерел входять роботи В. Леніна, І. Сталіна, М. Калініна, прокурорів СРСР М. Криленка та А. Вишинського [192 – 199, 205, 206, 189, 190, 178 – 184]. Не залишилися поза увагою автора і статті більшовицько-радянських діячів, які охоплюють тематику боротьби за більшовицьку пильність партійців щодо “ворогів народу”. Перш за все, це статті Л. Кагановича, Д. Лебеда, П. Любченка, П. Постишева, М. Скрипника [188, 191, 200, 201, 202, 204]. Їхні праці дозволяють з’ясувати причини і передумови негативного ставлення компартійного керівництва до представників наукової інтелігенції.

Певною мірою корпус джерел доповнюють газетні публікації. У

центральных газетах „Комуніст”, „Пролетарська правда”, „Вісті ВУЦВК” міститься інформація про розкриття „шкідницьких дій” наукової інтелігенції, хід судових засідань, які вирізняються відвертим ідеологічним спрямуванням і заангажованістю. Підкреслимо, що публікації у періодиці, розкривають лише незначний пласт ідеологічної складової політичних репресій проти наукової інтелігенції. Дозованість подачі матеріалу визначалася партійними органами і ніяким чином, виходячи з партійних установок, не могла дати підстав населенню для сумніві щодо їх неправомірності.

Цінною групою джерел для дослідження є особисті нотатки, спогади визначних діячів української науки 1920 – 1930-х років. Серед найвідоміших з них щоденники С. Єфремова [209], одного з учасників і лідерів „націоналістичного” руху у середовищі ВУАН. Щоденники, які були вперше опубліковані у 1997 році, документують численні подробиці життя вченого, та життя його колег під час чисток Академії Наук.

Отже, джерельна база, на думку автора, достатня для того, щоб розкрити тему достовірно і неупереджено. У роботі використано документи і матеріали 7 опрацьованих фондів трьох архівів (158 справ). У науковий обіг введено низку нових документів. Вивчення джерел дає підстави вважати, що перспективним напрямком дослідження проблеми може стати вивчення політичних репресій 1920 – 1930-х років, спрямованих проти технічної, військової, творчої інтелігенції.

Розділ 2

Ідеологічні мотивації політичних репресій проти наукової інтелігенції радянської України

З перемогою радянської влади українська інтелігенція опинилася в складному становищі. Вона була своєрідним барометром реакції суспільства на широкомасштабний експеримент, до якого, утвердившись при владі, з несамовитою заповзятливістю приступили більшовики. Наукова інтелігенція, більше ніж будь-яка інша соціальна верства населення, була на вістрі вимог інтелектуальної свободи, як в сфері науки, так і в суспільно-політичному житті. За своєю суттю інтелігенція, наукова зокрема, сповідувала загальнодемократичні принципи, прагнула до свободи слова, самостійно формувала і висловлювала думки, була вільна у своїх переконаннях. Більшовицька влада намагалася використати потужний творчий заряд наукової інтелігенції у цілях утвердження нового ладу. Практика соціалістичного будівництва, яка була нав'язана суспільству більшовицькою партією, явно суперечила природі життєдіяльності інтелігенції.

Тоталітарний режим, який був встановлений більшовиками, контролював усі сфери життя суспільства. Він суворо диктував усім, і кожному зокрема, як потрібно жити, мислити, вести себе. Режим вимагав від народу постійної відданості і підтримки, відкидав будь-які прояви інакомислення. Формування суспільної ідеології страху було чи не найвідповідальнішою ділянкою в роботі радянських і партійних органів. Придуманий і поширений більшовиками ярлик „ворог народу” з кожним роком існування радянської влади набував усе більшої конкретизації.

Одними з перших, як потенційно непокірні, були зараховані до категорії „ворогів народу” представники наукової інтелігенції. Саме вони, на думку більшовицьких теоретиків і практиків, не могли змиритися з радянсько-

більшовицькою ідеологією політичного, суспільного і духовного життя в Україні. В результаті українська інтелігенція в 1920 – 1930-х роках опинилась під жорстоким тиском партійно-радянської влади, зазнала жахливих політичних переслідувань.

Зазначимо, що наукова інтелігенція за своїми політичними переконаннями не була однорідною. Тиск радянсько-партійної державної машини на науковців призвів до їх розшарування за політичними орієнтирами, а, відповідно, і до розмежування в поглядах на перспективи революційних перетворень в українському радянському суспільстві. Частина української наукової еліти повірила обіцянкам більшовиків і визнала правильність їх політичного курсу. Вона прийняла це як дійсність, а не як стратегічно-політичний маневр. Інша частина – обрала тактику пристосування до радянської влади, слідуючи паралельно більшовицькому курсу. Найбільш стійкі у своїх політичних переконаннях, не позбавлені високих моральних цінностей представники наукової інтелігенції відверто чи в душі не сприймали радянської влади і більшовицької політики. Вони стали виразником ідеологічного протистояння між інтелігенцією і існуючим режимом. За таких обставин перед партійно-радянськими лідерами постало завдання теоретико-ідеологічного обґрунтування ролі і місця інтелігенції в суспільно-політичному житті, а перед керівними і низовими ланками радянсько-партійного апарату втілення цих постулатів у життя.

Основи ідеологічних поглядів на інтелігенцію були закладені лідерами більшовицької партії. Прийшовши до влади, вони ще більше акцентували увагу на класовому підході у визначенні ролі інтелігенції в житті нової держави. Це було особливістю комуністичного світогляду, який нав'язувався суспільству. Марксистсько-ленінська теорія будувалася на принципі класової сегрегації - нерівності між соціальними прошарками в суспільстві. Аксиомою

цієї теорії був поділ суспільства на принципово не рівноцінні класи, протиставлення одних іншим.

Комуністична влада орієнтувалася і спиралася на ті верстви населення, які, перебуваючи в обіймі більшовицько-радянської системи, підтримували її. На вороже ставлення були приречені ті, хто опинився поза системою в силу свого соціального походження чи ідейних переконань. Українські дослідники В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький справедливо підкреслювали: „Класовий підхід давав можливість самим його втілювачам поставити себе на позицію особливої „революційної моралі”, коли моральним вважалося все, що сприяло здійсненню революційних перетворень, і, відповідно, аморальним – усе, що заважало” [289, с. 164].

Класовий підхід постійно, як дамоклів меч, висів над інтелігенцією. Партійно-радянська ідеологія прищеплювала трудящим думку про існування двох класів: робітників і селян. Інтелігенція ж виділялася в окремий прошарок. Елемент руйнації містився у трактуванні самого поняття “інтелігенція”, її місця і ролі у суспільстві. Так, в умовах утвердження диктатури пролетаріату діяли суворі обмеження, перш за все політичні, для тих, хто не міг засвідчити своє робітничо-селянське походження. У 1920-х роках інтелігенція разом із заможними селянами, підприємцями, торговцями потрапляла до розряду „лишенців” – громадян, позбавлених політичних прав.

Влада поширювала на інтелігенцію різноманітні обмеження в правах на професію. Неблагонадійні науковці не могли посідати керівні посади, працювати у тому науковому напрямку, який визначався партійно-радянською системою як ідеологічно ворожий. Більшовицька монополізація партійного життя звужувала можливості громадської діяльності діячів науки. Політичні партії, з якими раніше співробітничали, зокрема науковці, були розгромлені, а до партії більшовиків доступ їм був закритий. Отже, науковій інтелігенції фактично було відмовлено в політичному довір'ї. Обмеження торкалися і

права на здобуття вищої освіти вихідцям із середовища інтелігенції [335, Кн. 2, с. 6]

Наукова інтелігенція у різних формах протиставляла комуністичній ідеї класової боротьби свої незалежні наукові і політичні погляди. В результаті цього більшовики відносили представників інтелігенції до „ворожого табору”. Відповідно, формувалося негативне ставлення до неї, як до носія “буржуазних” культурних цінностей. Негативне ставлення більшовицької партії і її лідерів до інтелігенції пояснювалося насамперед тим, що наукова інтелігенція відіграла провідну роль у розвитку духовної культури суспільства. Від діяльності науковців найбільше залежало формування особистості та її соціальних установок. До того ж у інтелігенції, особливо науковій, лідери більшовизму вбачали носія демократичних традицій, ідейну опозицію, яка могла формувати своїх прибічників, зокрема, з числа студентства та учнівської молоді, що не „вписувалося” у суспільно-політичну модель пролетарської держави, орієнтовану на придушення будь-якої опозиції.

Формуючи своє ставлення до інтелігенції, вище політичне керівництво Радянської Росії і повністю підпорядковані йому владні структури Радянської України, розглядали її з відверто ворожих позицій, та характеризували науковців як „неблагодійний хиткий елемент”. Ці наклепи робилися навмисно для того, щоб скомпрометувати інтелігенцію і тим самим викликати недовіру мас до її наукової і політичної діяльності. В інтелігенції партія вбачала політичних опонентів, класових суперників, носіїв шкідливих поглядів, зокрема, національних. Вважалося, що дрібнобуржуазні прошарки міста і села, стара інтелігенція і „нова буржуазія” втілюють дрібнобуржуазну ідеологію, а їх соціальні інтереси шкодять і суперечать ідеї соціальних перетворень, які проходили в державі.

Із самого початку формування тоталітарного режиму партійно-радянські органи взяли курс на боротьбу проти реальної чи ймовірної, з їх точки зору, опозиції зі сторони наукової інтелігенції. Дороговказом для них були неодноразові твердження В. Леніна про контрреволюційну роль інтелігенції в державі перемігшого пролетаріату. 6 лютого 1920 року у своїй промові на IV конференції губернських надзвичайних комісій Ленін відзначав: "Ми до і після Жовтневої революції стояли на тій точці зору, що народження нового ладу неможливе без революційного насильства, що всякі скарги і нарікання, які ми чуємо від безпартійної дрібнобуржуазної інтелігенції, являють собою тільки реакцію... . Історія показала, що без революційного насильства неможливо досягти перемоги. Без революційного насильства, спрямованого на безпосередніх ворогів робітників і селян, неможливо зламати опір цих експлуататорів" [198, с. 112 – 113]. Отже, до безпосередніх ворогів робітників і селян була зарахована в першу чергу "дрібнобуржуазна інтелігенція". Відповідно, диктатура пролетаріату, яка поступово трансформувалася в диктатуру комуністичної партії, первісно передбачала насилля щодо інтелігенції, як одного з основних засобів досягнення політичних і економічних цілей. Ленін на це вказував неодноразово, а саме, що: „... наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв’язану владу, що безпосередньо на насильство спирається” [194, с. 364]. Тобто, він підводив теоретичну базу під терор, допускав можливість і необхідність репресивних форм примусу однієї частини населення (пролетаріату) над іншою, зокрема, над інтелігенцією. Вождь більшовиків фактично визнавав, що пригноблені за царизму пролетаріат і селянство мають право на насильство щодо колишніх експлуататорів. Очевидно, що такими "гнобителями" виступали і представники інтелігенції.

Ідейне обґрунтування насильства „згори” щодо інтелігенції привело в подальшому до масових політичних репресій проти неї. Звичайно, з такими ідеями не могла погодитися наукова інтелігенція, яка була за демократичні перетворення в суспільно-політичному житті. У результаті розбіжностей в поглядах між партією і науковою інтелігенцією на політичні процеси, посилювалося негативне ставлення більшовиків до представників розумової праці.

У той же час настрої серед лідерів і членів партії до наукової інтелігенції не носили однозначного характеру. Певна частина партійців сповідувала принципи співробітництва зі старою інтелігенцією, усвідомлюючи значення її досвіду та знань. Такий підхід був повністю прагматичний. Не маючи змоги на перших порах реально відмовитися від знань і досвіду старої інтелігенції, РКП(б), КП(б)У то обирали тактику загравання з ними, то штучно створювали атмосферу страху, спрямовану на упокорення незгодних. „Прагматизм” поєднувався з прагненням підпорядкувати інтелігенцію інтересам одного класу – пролетаріату, встановити всебічний контроль за її діяльністю. Цей підхід сповідувала впливова частина вищого керівництва партії. Прихильниками його були В.Ленін, Л. Троцький, А. Луначарський та інші.

В. Ленін закликав партійні організації використовувати тактику співпраці з науковцями, використовуючи їхні знання та досвід у своїх цілях. На партійній нараді щодо питань роботи Наркомосу, яка відбулася у грудні 1920 року, Ленін зазначив: „Успіх роботи комуніста, який діє в галузі (і в установах) народної освіти, повинен вимірюватися в першу чергу тим, як поставлена ця справа залучення спеців, уміння знайти їх, уміння використати їх, уміння здійснити співробітництво спеца-педагога і комуніста-керівника... . Комуніст-керівник, який виправив програми викладання педагогів-практиків, написав вдалий підручник, добився хоч би мізерного, але практично-

здійснюваного поліпшення в змісті роботи, в умовах роботи десяти, сотні, тисячі педагогів-спеців, – це справжній керівник. А комуніст, який міркує про „керівництво” і не вміє добитися їх успіху на практиці, не вміє використати практичний досвід сотень і сотень учителів, такий комуніст нікуди не годиться” [195, с. 313]. Отже, намагання використати наукову інтелігенцію у своїх цілях, у цілях будівництва соціалізму, виводили її на позицію політичного конкурента, якого партія намагалася підкорити. З науковою інтелігенцією, яка була ідейно дуже сильною і незалежною, більшовики вели боротьбу.

Вождь більшовиків закликав приділити велику увагу саме ідейній боротьбі з представниками розумової праці. Ленін підкреслював: ”Наше основне завдання полягає в тому, між іншим, щоб на противагу буржуазній „правді” протиставити свою правду і примусити її визнати”. Для цього, на його думку, потрібно було б виконати „наше завдання – побороти весь опір капіталістів, не тільки воєнний і політичний, але й ідейний, найбільший і наймогутніший” [199, с. 380, 386]. Ідейна боротьба комуністичної партії з “дрібнобуржуазною ідеологією” вилилася в переслідування наукової інтелігенції, в політичні репресії, які характеризувалися в подальшому чистками вузів, ув’язненням і висланням професури.

Взагалі, політика стосунків „влада – інтелігенція” будувалася в першу чергу на основі теоретичних розробок В. Леніна. Уявлення вождя революції про інтелігенцію були вкрай політизовані. Він не звертав увагу на роль наукової інтелігенції, як культурологічної цінності, яка передавала свої знання з покоління в покоління. Його уяви, як і уяви інших політичних опонентів були однобічні. Для партійців інтелігенція була лише „класовим ворогом” та політичною опозицією. Ставлення до тієї чи іншої групи інтелігенції, тобто, до поміркованої чи радикальної, визначалося її корисністю для „справи пролетаріату”. Тому, під час утвердження радянської влади, з одного боку,

В.Ленін вимагав уважного ставлення до технічної і наукової інтелігенції, закликаючи використовувати її досвід. Ленінські ідеї настійно втілювалися в життя. Звертаючи увагу на важливість використання досвіду наукової інтелігенції в практиці соціалістичного будівництва, у газеті „Коммунист” за 1921 рік зазначалося: „Життя диктує новий вихід: поки не виросла нова наука і нова професура необхідно використати стару, по можливості пристосовуючи справу викладання до умов перехідного періоду і до потреб радянських республік. Як це зробити? Перш за все її необхідно „декастувати” [231, с. 2]. „Декастування” полягало в тому, щоб наукова інтелігенція чітко слідувала у більшовицькому ідеологічному фарватері.

В. Ленін, не зважаючи на потреби залучення наукової інтелігенції до вирішення нагальних завдань, якими опікувалася влада, закликав до беззастережних і найжорстокіших заходів по відношенню до тієї частини інтелігенції, яка, на його думку, займалася „контрреволюцією” в ідеологічній сфері. У радянській Україні до цієї групи інтелігенції відносили науковців, які в свій час співпрацювали з українськими національними урядами, або ж просто були свідками революційних змін 1917 – 1920-х років. Ця група наукових працівників становила потенційну загрозу владі в боротьбі за культурний, ідеологічний вплив на суспільство.

Вища школа на Україні розцінювалася більшовиками як розсадник контрреволюції. Українські більшовики, слідуючи вказівкам Леніна, розглядали „буржуазну інтелігенцію” як супротивника, неповноцінного соціального партнера, який потребує жорстокого партійного контролю. Про важливість цієї проблеми для партійного керівництва республіки засвідчують матеріали засідання політбюро ЦК КП(б)У 4 червня 1921 року. Розглядалося питання про необхідність всебічного відстеження процесів, які відбувалися в середовищі української інтелігенції, передовсім наукової. Особлива увага органів політичного керівництва акцентувалася на вироблені комплексу

заходів по розколу тих кіл наукової інтелігенції представники яких відігравали провідну роль у період національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1921-го року. В. Затонському було доручено “зібрати на свій вибір декілька найбільш відомих громадських українських діячів і запропонувати їм звернутися з закликом до української інтелігенції чесно служити радянській владі та прийняти активну участь в розколі української інтелігенції”. Вважалося за доречне використати для цієї роботи матеріали процесу Голубовича [8, арк. 112 зв] .

Справді, судовий процес над членами Української партії соціалістів-революціонерів (процес Голубовича - за прізвищем колишнього прем'єр – міністра УНР Всеволода Голубовича) більшовики намагалися сповна використати у боротьбі з науковою інтелігенцією. Ідеологічне вістря звинувачень не викликає сумніву. Свідченням цьому можуть бути різноманітні ухвали вищих партійних органів КП(б)У. Судовий процес проходив у травні 1921 року в Києві. 17 травня 1921 року політбюро ЦК КП(б) визначило яких рис повинен він мав набути. У прийнятій ухвалі наголошувалося: “Процес використати, щоб дати характеристику поведінки української інтелігенції”[7, арк. 102]. Ставлення радянської влади до української інтелігенції висловив державний обвинувач у справі українських соціалістів-революціонерів Лебединець, який заявив, що „Ця архішовіністична інтелігенція бажає вільно жити та легалізуватися. Навіщо ж радянській владі легалізувати того, кого вона виганяла, виганяє і буде виганяти” [159, с. 402].

Українських революціонерів судили за боротьбу проти радянської влади, хоча на момент арешту вони мирно працювали. Процес широко висвітлювали у пресі. Було видано стенограму процесу, у передмові до якої говорилося: „Київський процес був своєрідною остаточною рисою, підведеною історією під ідейним розвалом, гнилизною й розпадом української „самостійницької”

інтелігенції” [159, с. 4]. Таким чином, таке специфічне явище як показові судові політичні процеси зародилися на початку 1920-х років і повинні були послужити засобом залякування людей. Комуністична партія, встановлюючи монополію на політичне життя, дбала про ідеологічне забезпечення політики репресій, обґрунтовувала необхідність проведення судових процесів над українською інтелігенцією, зокрема і науковою.

Наукова інтелігенція, на думку більшовиків, виступала як “ворог народу”, “носій буржуазних ідей”, “експлуататор робітничого класу”. Навішуванням ярликів створювалося ідеологічне підґрунтя, на фоні якого будь-який насильницький захід влади проти „ворогів народу” чи “противників радянської держави” виправдовувався ідеєю класової боротьби в ім’я світлого майбутнього.

У 1921 році, позуючи художнику Ю. Аненкову, Ленін в черговий раз висловив своє негативне ставлення до наукової інтелігенції. Він заявляв: „Взагалі, до інтелігенції, як ви мабуть знаєте, я великої симпатії не плекаю, і наш лозунг „Ліквідувати неграмотність” зовсім не слід розуміти як намагання до народження нової інтелігенції. „Ліквідувати неграмотність” слід розуміти так, щоб кожний селянин, кожний робітник міг самостійно, без чужої допомоги читати наші декрети і накази. Мета – досить практична. Тільки всього” [396, с. 123]. Тобто, більшовиків цікавили лише знання науковців, які були необхідні на перших порах встановлення радянської влади. Сама ж інтелігенція, яка володіла життєвим досвідом і високим рівнем освіти, та мала свою політичну позицію не цікавила партійців. Корисність і вигідність стали пріоритетами більшовицько-радянської системи.

Щодо інших представників радянської влади, то їх погляди на наукову інтелігенцію були неоднозначні. Так, А. Луначарський передбачав більш ліберальний підхід до інтелігенції. Він визначив завдання старої дореволюційної інтелігенції „вести націю за собою і служити їй”, але при

цьому висунув умову її лояльного ставлення до більшовицької партії, яка б „вказувала політичний напрямок і забезпечувала керівництво” [338, с. 61 – 62].

Прибічники жорстокого курсу ставилися до інтелігенції або загалом негативно, або ж з підозрою і недовір'ям. Ця група була найчисленніша. Наприклад, В. Керженцев, у майбутньому один з завідуючих Агітпропвідділом ЦК ВКП(б), що займався питаннями роботи з інтелігенцією, висловлював щодо старої інтелігенції екстремістсько-лівацькі погляди. Він виступав за налагодження системи „організованого терору” проти старої інтелігенції, наполягаючи на тому, що „саме логічна послідовність більшовизму і залізна міць пролетарської диктатури, що не зупиняється перед суворими репресіями по відношенню до своїх ворогів, стали для кволої і безхарактерної інтелігенції кращим аргументом” [298, с. 25 – 26]. Таким чином, ставлення політиків і партійних діячів до інтелігенції було досить суперечливе і характеризувалося протиріччям і непослідовністю їх поглядів. Це пояснювалося передусім тим, що класовий підхід у ставленні до інтелігенції більшості з них не давав можливості відійти від встановлених утилітарних позицій при визначенні її ролі в суспільстві. Варто зазначити, що у більшості своїй партійці дивилися на українську інтелігенцію як на реальну чи потенційну націоналістичну силу. Такі настрої зустрічали підтримку у партійному апараті різних ланок і справляли великий вплив на посилення негативного ставлення до інтелігенції, яка в результаті стала об'єктом політичних переслідувань.

Витоки зневажливого ставлення партійців до наукової і творчої еліти нації не виникали ні з чого. Упродовж багатьох років пролетарські вожді, котрі пройшли школу інтелектуальних суперечок з представниками інших партій і течій, розробили свою систему примусу, придушення інакомислення, поклавши в її основу нетерпимість і революційність. У тоталітарному

суспільстві, духовна культура була наскрізь заідеологізована і заполітизована. Влада прагнула підпорядкувати своїм цілям усі сфери духовного життя суспільства. Таким чином, у тоталітарній соціальній системі неминуче виникає конфлікт між свободою творчості й утилітарними потребами соціально-політичної системи. Класовий підхід до української інтелігенції виключав можливість гнучкої політики щодо неї. Це привело до загострення протиріч між партією і науковою інтелігенцією, як в сфері ідеології, так і політики.

Сфера ідеології була для більшовицької партії традиційно принциповою справою, до того ж вона практично повністю підкорювала собі політику. Тому, протистояння між партією та „старою” інтелігенцією в галузі ідеології було неминучим. Комуністична партія жаждала монопольного становища у політичному та ідеологічному житті. Проголосивши революційний марксизм ідеологією робочого класу – його намагалися нав’язати всім іншим соціальним прошаркам. Інтелігенція, яка за своєю суттю прагнула до загальнодемократичних принципів, не могла погодитися з такою одноманітністю духовного життя. Окрім того, значній частині людей розумової праці, чий світогляд і практичний досвід сформувалися ще до приходу більшовиків, не так просто було сприйняти нові порядки та ідеї. На це потрібний був час і терпіння, якого у лідерів комуністичної партії не було. Вони нехтували і не довіряли професіональним знанням представників „старої школи”, та намагалися форсованими методами змінити їх світогляд.

Партійні лідери активно закликали провести жовтневу революцію в усіх старих „буржуазних школах”, а саме: „необхідно було знищити абсолютно всі над будівляння,... а не намагатися обновлювати і відновлювати. Нашим школам необхідні не реформи, а пролетарська революція. Нова школа повинна мати нових пролетарських вихованців, необхідно покінчити зараз же з кадрами слухачів і професури, які залишилися нам в спадщину від старого

режиму” [210, с. 1]. Таким чином, для компартійного керівництва недостатньо було просто переглянути склад професури, основне завдання полягало в фізичному знищенні старої наукової еліти.

Вкрай негативне відношення до наукової інтелігенції поширювалося в пресі, що ще більше посилило боротьбу проти представників розумової праці. В статті „Интеллигенты” (газета „Коммунист” за 1922 р.) зазначалося: „Чому при словах „буржуазні інтелігенти” виникає уява не про чесного радянського працівника, не про людину, яка весь свій час віддає дорученій їй справі, не про керівника рабфаку, не про червоного професора, а з’являється якась професорсько-безособова істота на п’ятому році радянської влади, яка намагається її не визнавати і у виправдання свого не визнання або показує кукшиш в кишені кожному представнику ненависного режиму, або в якості каміння за пазухою тримає портрет Павла Миколайовича Мілюкова...” [218, с.1].

Особливе ставлення партійних лідерів було до представників гуманітарних наук. Більшовики вороже ставилися до істориків і взагалі до історичної науки. Так, у 1922 року в політбюро ЦК КП(б)У було надіслано листа, зміст якого зводився до наступної тези: дослідники точних наук – є потенціальними співробітниками радянської влади, натомість гуманітарії – академіки історико-філологічної групи дотримуються петлюрівської орієнтації, тобто, являються ворожими і небезпечними для влади [73, арк. 60]. Причиною такого зневажливого ставлення до гуманітаріїв була в тому, що немало вчених відмовлялися переписувати по-новому основні події минулого в дусі побажань більшовицького режиму. Особливо це стосувалося таких “живих тем” як велика роль більшовиків у “підготовці і перемозі Великого Жовтня, в розгромі інтервентів і білогвардійців, а також по проблемах історії ВКП(б), та всесвітньої історії” [315, с. 77]. На істориків навішувався ярлик „ворог народу”. Професори університетів були на контролі надзвичайних

органів. Їх боялися, оскільки вони могли формувати своїх послідовників з числа студентів.

Щодо самої історичної науки, то в ній в поступово утверджувався офіційний погляд на історію. Партиїно-радянський апарат вимагав від істориків виключно обслуговування поточного політичного моменту. Якої б високої професійної кваліфікації не набув радянський історик, він змушений був неухильно керуватися комуністичною формулою: „Історія починається з того моменту, коли на неї звертає увагу партія” [175, с. 80 – 81]. Будь-який історичний, об’єктивний аналіз подій, який називався за радянських часів „буржуазним об’єктивізмом” відкидався. Отже, радянських істориків партиїно-радянська система намагалася зробити додатком партиїного апарату для виконання партиїного замовлення по новій інтерпретації історії. Вони були перетворені на виконавців волі задумів партиїних лідерів і тим самим були відчужені від дійсних історичних джерел, які давали змогу дати правильний аналіз тієї чи іншої події.

Людей розумової праці критикували за так звану „дрібнобуржуазну ідеологію”, яку вони начебто намагалися нав’язати масам. Саме ця більшовицька ідея послужила обґрунтуванням та причиною переслідування радянською владою багатьох науковців. „Цілим фронтом постало для нас питання боротьби проти буржуазної ідеології, – наголошував у 1922 році партиїний діяч України Д. Лебідь, – шляхи визначено, потрібні засоби і практика для того, щоб зменшити розкладаючий вплив гнилої буржуазної культури, що намагається зараз, спираючись на НЕП, знову обплутувати психологію робітників і селян. На цьому фронті партиї повинна поглибити розмах роботи, як з живими провідниками ворожої нам ідеології, так і з неживими; антирадянські партиї, різні ліберальні вчені та інтелігенція мають бути поставлені на таку відстань від робітників і селян, з якої вони могли б робити тільки те, що їм наказує влада” [191, с. 40].

З метою боротьби проти буржуазної ідеології в вузах у вересні 1922 року за рішенням ЦК КП(б)У була створена комісія по боротьбі з дрібнобуржуазною ідеологією. До її складу ввійшли Косіор, Шубін, Діманштейн, Затонський, Манцев [77, арк. 154]. Створення цієї комісії привело до вкрай негативних наслідків. Переслідування наукової інтелігенції набрало обертів, її звільняли з посад та висилали за кордон. „Разом з тим не можна відмовитися від застосування репресій, – наголошувалося у резолюції по докладу тов. Зінов'єва за 1922 рік, – по відношенню до політиканствуючи верхівки безпартійної, буржуазно-демократичної інтелігенції, яка в своїх контрреволюційних цілях зловживає корінними інтересами цілих корпорацій, і для яких дійсні інтереси науки, техніки, педагогіки, кооперації... є тільки пустим словом, політичним прикриттям” [236, с. 1].

Політика „Українізації”, яка розпочалася в 1923 році, привнесла новизну у стосунках влади та наукової інтелігенції. Ця політика, яка лише зовні декларувала свою повагу до української культури та мови, насправді нехтувала цінностями цієї культури. Вожді більшовизму переслідували корифеїв української культури та їх національні ідеї. Сталін таким чином винайшов свого роду універсальний політичний інструмент, за допомогою якого вдавалося в тогочасних умовах виправдовувати антигуманні дії щодо інтелігенції. Таким інструментом стали обвинувачення в „націоналізмі” або „націоналістичних ухилах”. На XII з'їзді РКП(б) 1923 року підкреслювалося: „Ухил в бік націоналізму є небезпечним в тому відношенні, що він гальмує процес звільнення національного пролетаріату з-під ідейного впливу національної буржуазії, зашкоджує справи по об'єднанню пролетарів різних національностей в єдину інтернаціональну організацію” [164, Ч.1, с. 717]. Отже, націоналізм переслідувався і вважався чужою ідеологією, який не вкладався в політичну схему мислення радянських теоретиків. Виступаючи на XII з'їзді РКП(б) М. Скрипник зауважив: „Будь-яку вказівку на

великодержавний шовінізм завжди вважають за необхідне компенсувати вказівкою протилежною, на шовінізм народностей недержавних і завжди ми маємо тут подвійну бухгалтерію” [386, с. 32]. Український націоналізм став підґрунтям політичних переслідувань наукової інтелігенції радянської України.

Політика „Українізації” зі своєю лише видимою демократичністю дезорієнтувала українську інтелігенцію і створило в неї ілюзію, що українське національне питання може бути, хоча б частково вирішено лідерами ЦК КП(б)У. У травні 1924 року Всеукраїнська конференція КП(б)У прийняла „Відозву до української інтелігенції”, яка містила заклик до освічених верств еміграції повернутися на Батьківщину і взяти участь у розбудові нового життя [258, с. 28 – 29]. Надія, яку породжувала більшовицька „Українізація”, підштовхнула до повернення з-за кордону відомих представників наукової інтелігенції. Серед них був і видатний історик М.С. Грушевський.

Політика „Українізації”, заклики комуністичного керівництва до співробітництва, певна лібералізація у сфері національних стосунків розкололи лави опозиції серед науковців. Багато хто повірив владі у можливість розбудови незалежної України легальним і мирним шляхом. Цю групу людей, так званих „зміновіхівців” очолював М. Грушевський, який вірив у можливість розвитку національної культури. Інші представники наукової інтелігенції, так звані „праві кола”, визнавали радянську владу, як окупаційну і вважали за необхідне вести з нею боротьбу. Найбільш видатним представником „правої” течії у середовищі ВУАН вважався академік С.Єфремов.

Незважаючи на політику „Українізації”, вище політичне керівництво України продовжувало переслідувати та зневажати інтелігентів і навіть їхніх дітей. Так, із таємного додатку до протоколу секретаріату ЦК КП(б)У від 4 серпня 1924 року про перевірку вищих навчальних закладів простежується,

що було не однакове ставлення до студентів, які представляли різні соціальні верстви населення. Так, до студентів вихідців з буржуазного чи інтелігентського середовища, матеріально-забезпечених, вимагали повної академічної успішності, своєчасного виконання всіх практичних завдань і складання теоретичних екзаменів. Якщо зі стану заліків і випробувань такого студента було видно, що він відстає від нормального порядку проходження курсу, то він підпадав під негайне звільнення. До пролетарського, партійного і комсомольського студентства ставилися по іншому. До уваги бралася “особлива” суспільно-політичну роль і значення цього студентства в житті вищої школи. При цьому враховувалися такі особливості, як відповідальність цього студентства перед пролетарськими студентськими організаціями. У разі виявлення посиленої неуспішності пролетарського студентства... були поставлені певні терміни на виконання частини вимог програми [33, арк. 69]. Таким чином, несправедливе ставлення радянської влади до дітей інтелігенції, говорило про класовий підхід комуністів до неї. Соціальне походження того чи іншого студента, на думку комуністів, давало можливість відрізнити „своїх” від „чужих”. До класу „своїх” належали діти робітників і селян, які відігравали „велику суспільно-політичну роль в житті країни” і, відповідно, користувалися більшими правами ніж „чужі”, тобто ті студенти, які були „буржуазного” походження.

Соціальні процеси, які проявилися в класовій нерівності, з самого початку 1920-х років були в полі зору комуністичної партії. Протоколи засідань оргбюро ЦК КП(б)У по апеляційних справах за 1920 рік свідчать, що соціальна приналежність до наукової інтелігенції була важливою мотивацією у визначенні партійними органами ідеологічної довіри до того чи іншого науковця, члена комуністичної партії. Так, по апеляційним справам простежується, що соціальна приналежність до інтелігенції давала більші підстави для виключення з партії за „не комуністичну поведінку, та за

незаконне використання свого положення в корисних цілях” [65, арк. 168 – 169].

Взагалі, комуністи утворили свою систему „правильних” і „помилкових” поглядів. Виходячи з цих постулатів, вони розробили теорії про форми і методи в науці. Це давало можливість в подальшому репресувати тих науковців, які були далекі від цих теорій і не бажали сприймати їх. Завдання наукової діяльності були зведені до чисто прикладних (що було більш характерно для точних наук), або до підведення ідеологічної бази під діяльність більшовиків. Цим і пояснюється особлива увага партійців до гуманітарної галузі. У 1924 році за рішенням секретаріату ЦК КП(б)У були створені при університетах парткабінети, в майбутньому – кафедри наукового комунізму [291, с. 76 – 77]. Основне завдання, яке було покладене на парткабінети – це „правильне” тлумачення всього історичного процесу, що на практиці означало підведення теоретичної бази під партійні рішення.

У результаті цього, тиск на науковців стає сильнішим. Вилучення частини книг з бібліотек, які носили антирадянський характер, вислання частини професури, здавалися для керівництва УСРР недостатнім заходом. Від науковців вимагали ще й особистої відданості ідеалам комунізму та обслуговування потреб тоталітарної системи.

У сфері науки розвернулася широка боротьба між матеріалізмом і ідеалізмом, яка негативно вплинула на всю систему освіти. „Система освіти УСРР, – зазначалося у звіті Наркомосу за 1924 – 1925-ті роки, – побудована на принципах ліквідації старого дореволюційного дуалізму,... і поставила в центрі єдину професійну освіту, як безпосередній шлях зв’язку школи з народним господарством, викликала в перші роки свого існування значний супротив, а також дискусію, яка продовжувалася багато років... Індустріалізація країни остаточно закріпить позиції, зайняті Наркомосом УСРР ще в перші роки шкільного будівництва і дасть можливість подолати цей

консерватизм, який залишився в справі освіти від наслідування від царських часів” [122, арк. 1–2]. Отже, завдяки утвердженню ідеології войовничого матеріалізму, перекривалися перспективні наукові напрямки. Це порушувало систему традиційних і перевірених часом наукових цінностей.

Окрім того, більшовиків не влаштовувала стара схема викладання у вищих навчальних закладах. „Викладацький склад, – зазначалося у короткій доповіді Подільського губ відділу ДПУ по лінії петлюрівщини і українських соціалістичних партій за 1924 рік, – старий, консервативний і помітно противиться введенню нових методів викладання і не дивно так, як виявлений цілий ряд осіб з багатим петлюрівським чи монархічним минулим” [349, с.180]. Далі говорилося, що перше півріччя 1924 року характеризувалося вкрай тяжкою атмосферою, особливо в ІНО (Інститут народної освіти) і СХІ (Сільськогосподарський інститут). Саме там, велика частина викладацького складу і частина курсантів були з антирадянським минулим. Більшість слухачів та педагогів унаслідували від реорганізованого українського державного університету петлюрівський дух і „абсолютно не розуміли нових методів викладання, та деяким з них було запропоновано читати більше марксистської літератури” [349, с. 179 – 181].

Незважаючи на активні спроби комуністичних лідерів змінити ідеологію наукової інтелігенції і старий досвід викладання у вищих навчальних закладах в досить короткий час, деякі просвітяни стояли на своїх позиціях, а саме неприйняття радянської схеми навчального процесу. В звіті М.Яворського про діяльність Укрнауки за 1924 – 1925-ті роки зазначалося, що „зараз в ній (в науці) рішуче починають переважати елементи соціалістичні над капіталістичними, – наука повернула свою працю на службу радянського будівництва. Цьому твердженні не суперечить те, що деякі окремі наукові робітники внутрішньо далекі від завдань Радвлади. Прикладом цього можна вказати на покійного професора Гордона” [121, арк. 126].

Внутрішнє неприйняття радянської влади інтелігенцією було досить сильне. Воно виводило наукову інтелігенцію на позицію ідеологічного конкурента партії в галузі культури. Таку думку не заперечував на IX з'їзді КП(б)У 1925 року Л.М. Каганович. Він підкреслював, що „по сей день частина української інтелігенції на чолі з Грушевським намагається монополізувати представництво української культури” [298, с. 32].

Партійно-радянські органи ставилися до наукової інтелігенції насторожено і обережно. Вони вивчали її настрої, політичні погляди, реакцію на заходи радянської влади по розгортанню соціалістичного будівництва. „Що стосується української інтелігенції, – зазначалося у промові Л. Кагановича на пленумі ЦК КП(б)У 1925 року, – то тут є різні угруповання... . Мені (тобто, Кагановичу), довелося особисто спілкуватися з Грушевським в Києві. Він, як правильно зазначав тов. Чубарь в своєму докладі на з'їзді Рад, Радянську владу визнавати не хоче, політику веде дуже не визначену, не ясну, не хоче себе зв'язувати. Потім, група української інтелігенції, яка близька нам, але яку ми не вміємо використати, скаржиться, що ми висуваємо бездарних, тобто, ми не повинні боятися таких людей як вони, які з партією і Радянською владою хочуть працювати. Не знаю, наскільки вони відкриті. Необхідно перевірити їх. Я попросив тов. Постишева зайнятися цим питанням. ЦК КП(б)У виділило спеціальну комісію, яка повинна зайнятися цим питанням, в'яснити нашу лінію по відношенню до української інтелігенції” [4, арк. 269 – 270]. Згідно рішення ЦК КП(б)У від 26 червня 1925 року, була створена спеціальна комісія в складі Кагановича, Чубаря, Шумського, Гринько, Балицького (пізніше були залучені Постишев і Попов), яка вивчала діяльність української інтелігенції та займалася питаннями вироблення партійної тактики дій по відношенню до неї [42, арк. 178 – 179].

У 1925 році відбувся диспут на тему „Долі сучасної інтелігенції”, який набрав загальносоюзного масштабу. А. Луначарський, як основний доповідач,

говорив про дрібнобуржуазну сутність інтелігенції, про необхідність її „завоювання” пролетаріатом, запевняючи, що будь-яке інакомислення в радянському суспільстві виключається [373, с. 21 – 22]. „Завоювання інтелігенції пролетаріатом, – підкреслив А. Луначарський, – зводиться не до фізичного завоювання, не до того, щоб підсадити до кожного організатора-інтелігента по комісару, воно навіть не зводиться до того, щоб купити інтелігенцію... , а завоювання інтелігенції йде не стільки по лінії примусу, скільки по лінії переконання, хоча вірно в свій час зазначив В. Ленін, що якщо переконання не діє, то необхідний примус” [373, с. 21 – 22]. Але даний примус, насильне насаджування комуністичних ідей у вузах, привело до масових репресій, де використовувалися фізичні методи тиску на науковців.

Безпосередніми виконавцями насадження комуністичних ідей насильницькими методами були люди з оточення Сталіна. З квітня 1925 до червня 1928 року на Україні ця роль відводилася Л. Кагановичу, який перебував на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У. „Вождь українського народу”, як його називала преса, керуючись класовим підходом, ототожнював зростання національної культури, самосвідомості українського народу з поширенням буржуазно-націоналістичної ідеології та буржуазної культури. Спрямований ним червневий пленум ЦК КП(б)У 1926 року загострив питання про український націоналізм, який називався „шовінізмом”. З цього часу в директивних документах ЦК КП(б)У про небезпеку великодержавного шовінізму майже не згадувалось. На пленумі були названі конкретні носії „українського шовінізму” чи „українського націоналізму”: куркулі, дрібна буржуазія міста і українська інтелігенція, яка „українізує радянський апарат...” [388, с. 75].

В газетах цього часу все частіше проводилася думка про те, що українська наукова інтелігенція вносить національний антагонізм в середовище трудящих мас [221, с. 1]. Так, у газеті „Коммунист” зазначалося:

„... Націоналістична українська згряя сподівається через розклад певних кіл комуністичної партії більшовиків України, а зокрема культурних робітників комуністів-українців, провести свою роботу й доказати, що український народ „зоологічно” не приймає комуністичних ідей, що йому органічно противні основні принципи будівництва Союзу Рад на основі братніх взаємовідносин широкого культурного будівництва визволених робітників і селян, пригноблених у минулому народів” [252, с. 3]. Отже, підводилася теоретична база під боротьбу компартії з національними ухильниками в особі інтелігенції.

Гасла проти націоналізму використовувалися і в внутрішньопартійній боротьбі. Конфлікт між генсеком ЦК КП(б)У Л.Кагановичем і наркомом освіти УСРР О. Шумським на ґрунті розходження в розумінні процесу і типу „Українізації”, призвів до початку кампанії боротьби з так званим „шумськізмом”. Також було засуджено „волобуєвщину”, „хвильовизм”, „яворщину”. За всіма цими явищами стояли конкретні особи – нарком освіти О. Шумський, письменник М. Хвильовий, економіст М.Волобуєв, професор М. Яворський.

1926 рік особливо характеризувався посиленням боротьби з українським націоналізмом. І це було не безпідставно. “Праві кола” інтелігенції, не приховуючи, вороже ставилися до радянської влади. Наприклад, з таємного звіту ДПУ про настрій української інтелігенції у зв’язку з опозицією у ВКП(б) за 1926 рік прослідковується ідея про те, що „націоналістична” інтелігенція прогнозувала повний занепад диктатури пролетаріату. У звіті зазначалося: „Права українська інтелігенція Бердичівського округу вважає, що диктатура пролетаріату котиться в прірву і чим далі, тим падіння приймає більш прискорений темп, який носить розтрощувальний характер. Диктатура пролетаріату загине під своїми уламками чи руїнами і настане епоха дійсної демократії... . Остаточний розкол партії, на думку київської професури закінчиться на 15-й Всесоюзній партконференції (жовтень – листопад 1926

року). 15-а Всесоюзна партконференція покладе початок кінця. Вона остаточно виявить всю глибину падіння і розкладу сучасного більшовизму” [95, арк. 19 – 21].

До „правих кіл” української інтелігенції більшовики зараховували і групу науковців Дніпропетровського університету, яку очолював професор Д.Яворницький. Так, з 1927 року до ДПУ почала надходити інформація, що місцева „українська професура... виїздить з експедиціями та екскурсіями на Дніпробуд та проводить там серед селян антирадянську шовіністичну агітацію”. Наводилися висловлювання професорів Синявського, Яворницького, Пархоменка, аспіранта Білого про поточні події в Україні. Зокрема, Яворницький висловлювався, що „Москва потужна тепер. Але якби відокремити від неї Україну й інші підкорені народи, вона б нічого не була варта” [258, с. 36]. Звичайно, що після таких висловлювань, яких не могли потерпіти комуністи, ще більше посилювався „нагляд” партії за науковою інтелігенцією.

Піднесення національної свідомості інтелігенції не тільки перешкоджало, а й принципово суперечило зміцненню тоталітарного режиму в країні. Сталін у своїх намірах придушити будь-які прагнення до самостійності в економічній чи культурній галузях, вбачав ворога №1 саме в українській інтелігенції. Він підводив ідейно-теоретичну базу під політичні процеси. Виправдовуючи політичні репресії, Сталін обґрунтовував тезу про загострення класової боротьби в країні по мірі просування до соціалізму. Ця теза, яка була вперше проголошена в липні 1928 року на пленумі ЦК ВКП(б), ще більше розв’язала руки партійним органам по вишукуванню та покаранню „ворогів народу”. „Дана теоретична догма, – як зазначила дослідниця З.Лихолобова, – містила в собі необмежені можливості обдурювання громадської думки, тримання у стані постійної напруженості всього

суспільства заявляючи, що із зростанням успіхів соціалістичного будівництва опір „ворожих класів неминуче зростатиме” [319, с. 26].

Важких переслідувань з боку партії зазнали на собі представники економічних наук. Цілком зрозуміло, що більшовики чекали від економістів - науковців обґрунтування і пропаганди правильності своєї економічної політики. Проте, їх сподівання не завжди справджувалися. Так, приводом для серйозного занепокоєння партійно-радянських органів послужила стаття М.Волобуєва „До проблеми української економіки”, яка вийшла у 1928 році, коли більшовицькі лідери були готові приступити до чергового свого широкомасштабного економічного експерименту. Здавалося, що Михайло Волобуєв цілком сприйняв правила більшовицької системи. Він працював з 1923 по 1927 рік у Наркомосі. У березні-квітні 1923 року вчений очолював агітпроп Головополітосвіти НКО УСРР, а з серпня ЦК КП(б)У призначив його керівником методологічного відділу цієї впливової установи. Також, у 1925 – 1926-х роках Волобуєва призначили деканом факультету політпрофосвіти ХІНО, а з жовтня 1926 року він очолив кафедру політпрофосвіти УНДПУ [323, с. 133 – 134]. За словами Ю. Шаповала: „Поява статті Волобуєва, яка в результаті привела його до арешту у 1933 році, стала своєрідним протестом проти споживацького ставлення центру до України” [389, с. 157]. У статті з’ясовано типи колоніальної залежності країн, колоніальний статус України за царату. Волобуєв розглядав проблеми „національної економіки” радянської України. Він робив висновки про взаємини „дореволюційної руської та української економік”, про прагнення останньої „увійти до складу світової господарської системи безпосередньо, а не через російську економіку”.

Висновки Волобуєва вважалися своєрідною програмою „націонал-уклонізму” в економічній теорії стосовно ролі і місця української економіки, яка, на його думку, повинна мати більш незалежні права. Все це, звичайно, не вкладалося в рамки економічної програми Москви щодо України. Як

зазначили дослідники Василь Марочко і Хілліг Гьотц: ”Нічого революційного і „сепаратистського” волобуївська платформа не мала. Викладені ним принципи взаємин республіканських і союзних відомств передбачувала конституція. Інша справа, що її ніхто не дотримувався, а українська економіка лише територіально належала Україні, функціонально вона була складовою частиною загальносоюзного „народногосподарського комплексу” [323, с. 136]. Таким чином, порушення питання про „національну економіку”, про її роль і місце, а тим паче права, вважалось „націонал-ухильництвом”, який суворо переслідувався і служив обґрунтуванням подальшої політики репресій проти „волобуєвщини”. Зрозуміло, що за таких умов, життя для наукової інтелігенції, яка займалася економічними проблемами, поступово перетворилося на виконання директив, постанов партійно-радянських органів, які були спрямовані на утвердження ідеологічної одноманітності в житті суспільства.

Переслідування національної ідеології проводилося методами боротьби з будь-якою опозицією зі сторони інтелігенції. Про це, зокрема, говорить лист Х. Раковського (колишній голова РНК УСРР) за 1928 рік, написаний в період астраханського заслання. У листі мова йде про політичну ситуацію в Україні і формування механізму сталінської ідеології протидії опозиції. Раковський зазначав: „Важко собі уявити що робиться у низовому партійному апараті. У боротьбі з опозицією особливо виявилось його ідейне зубожіння та розбещуючий вплив, який він справляє на партійну робітничу масу. Якщо в партійних верхах була ще якась ідейна, хоча й неправильна, хоча софістична з великою дозою недобросовісності лінія, то у низах проти опозиції пускалися головним чином аргументи нестримної демагогії. Агенти партії не соромилися тут виїжджати і на антисемітизмі, і на ксенофобії, і на ненависті до інтелігенції, тощо” [291, с. 55 – 56]. Отже, гасла боротьби з українською

інтелігенцією, переслідування „дрібнобуржуазних ідей” наукової інтелігенції, послужили ідеологічним прикриттям політики репресій радянської держави.

У січні 1928 року в УСРР була створена спеціальна комісія по обстеженню шкіл і контролю за діяльністю вчителів. Основне завдання, яке було поставлене перед цією комісією, полягало в оновленні вчительських кадрів та в укомплектуванні педвузів і технікумів вихідцями виключно незаможними селянами, робітниками [35, арк. 1 – 8]. Отже, навчально-педагогічні кадри не тільки переслідувалися, а й взагалі виключалися з наукового та освітнього процесу. Це призвело до зниження рівня професійної освіти так, як фактично не було професорів з гарними знаннями та досвідом наукової роботи.

Ставлення вищого політичного керівництва СРСР та УСРР до наукової інтелігенції в 1930-х роках не змінилося, а навпаки, стало більш жорстким. Так, під час підготовки судового процесу “Спілки визволення України” вчені-гуманітарії, особливо історики, підпадали під жорстку критику з боку компартійного керівництва. В донесенні на академіка А. Кримського під назвою “Класовий ворог на історичному циклі” зазначалося: “Буржуазно історична наука в боротьбі з марксизмом-ленінізмом вживає різних методів: від відкритого наступу критики до заперечення історичної теорії, ... Одним із найпослідовніших ворогів марксистсько-ленінської історії на історичному циклі ВУАН є академік Кримський, що й досі стоїть на чолі Комісії Близького Сходу, який й фактично не керує її роботою. Зрозуміло це ніяк не на користь їй” [155, с. 1]. У донесенні яскраво виражені основні мотивації подальшого ув’язнення академіка, які, власне, стали ідеологічним прикриттям репресивної політики комуністичної партії і щодо інших науковців. У черговий раз більшовики експлуатували звинувачення наукових працівників в націонал-ухильництві. У донесенні на Кримського підкреслювалося, що після Жовтневої революції академік брав активну участь у “будуванні національної

культури”, стоячи на чолі найреакційніших сил українського шовінізму, що знайшов собі притулок у стінах ВУАН, де розташувався штаб контрреволюційної СВУ [155, арк. 2].

В результаті процесу „СВУ” була проведена у 1930 році чистка апарату ВУАН. Багатьох науковців було позбавлено наукових звань. Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 23 квітня 1930 року президії ВУАН було запропоновано винести на чергову сесію Академії питання про позбавлення звань академіків Сергія Єфремова і Михайла Слабченка, визначених на головні ролі у справі „СВУ”. Цією ж постановою вище політичне керівництво республіки зобов’язало Матвія Яворського скласти з себе звання академіка, внаслідок певних неточностей у викладеній ним автобіографії, а також наявних на вченого компрометуючих матеріалів в органах ДПУ [56, арк. 163 – 163 зв]. Пізніше були позбавлені звань професори Воблий і Кримський, як „активні класові вороги, лідери національних угруповань, які зосередилися в Академії на загальній антирадянській платформі”, професор Юринець, як „прихильник буржуазної філософії”, професор Рудницький, як „виявлений контрреволюціонер і буржуазний націоналіст” [57, арк. 151 – 152].

Широкого розмаху набрали чистки наукових установ, які носили явно політичний відтінок з чітким ідеологічним забарвленням. Науковці позбавлялися наукових звань, посад. Пройти чистку було непросто. Прикладом жвавої чистки може бути засідання комісії по чистці апарату ВУАН 6 серпня 1930 року. У протоколі комісії зазначалося, що чистку пройшли М. Кульчицький, Н. Полонська-Василенко, В. Новицький, Л.Шульгіна, Д. Зеров, О. Оглоблін та інші [125, арк. 18]. Коментуючи події пов’язані з чистками вузів, Укрбюро в Лондоні зазначало: „Кількамісячна адміністрація України Постишевим вказує ясно на цілі Сталіна. Він хоче знищити навіть слід самостійного життя України. Його метод – це поворот до давнього царського: „не має, не було і не може бути”. Кореспондент газети

“Манчестер Гардіян” повідомляв із Москви, що Центральний Комітет Комуністичної партії України “в своєму меморіалі до Сталіна, жадає між іншим і чистки УАН (з Академії і так вже майже нічого не залишилося) і Української Господарської Академії, через усунення з неї всіх чужих і ворожих елементів. Здається до цих „жадань” зайвим є додаткові коментарі. УАН в дійсності давно перестала існувати, як незалежний науковий центр України” [149, арк. 65] .

Негативне ставлення партійців до інтелігенції УСРР та переслідування діяльності професури прослідковується на основі статуту ВУАН за 1931 рік. В ньому зазначалося: “Останніми роками помічається активізація ворожих елементів у ВУАН, особливо великодержавних і українсько-національних угруповань. Із найбільш ворожих політичних угруповань, треба відзначити групу Грушевського і групу Воблого. Грушевський, що перебуває тепер у Москві, тримає зі своїми прихильниками і співробітниками у Києві найщільніший зв’язок. Він демонстративно відмовився від участі в редагуванні журналу “Україна”, коли керівництво журналу було передано партійцям. Грушев’янци послідовно проводять тактику саботажу наукової роботи в Академії. Центральною фігурою, що навколо неї тепер концентрується класово-ворожі елементи в Академії є академік Воблий і його наукова робота, що має явно ворожий, буржуазно-апологетичний, великодержавницький характер. До групи Воблого належить також академіки Яснопольський і Василенко та деякі наукові робітники (Романовський, Кристер, Бованенко). При цьому вони проводять тактику зовнішньої радянізації”. В статуті зазначалося, що „під особливо пильним доглядом треба тримати діяльність академіків, що дають наукову продукцію, але проводять боротьбу проти партійної лінії у відкритій, або замаскованій формі” [109, арк. 85 – 88].

Переслідування так званих „націоналістичних угруповань” вилилося у всеохоплююче та масове спостереження за інтелігенцією в цілому. „Національні вихватки” більшовики вбачали в усьому, що можна було вбачати. Наприклад, завдання перед ВУАН на 1932 рік, які ставила РНК УСРР полягали у виявленні ворожого літературного матеріалу, який носить „націоналістичний” характер. В Етнографічному Віснику №10 за 1932 рік знайшли чіткий вираз „класово-ворожої, буржуазно-націоналістичної вихватки” на мовознавчому та етнографічному фронті. Стаття Міртова „Словник Донецького гірника”, на думку більшовиків, була неприхованою класово-ворожою вихваткою, а саме: „Міртов намагається подати шахтарів, як прийшлий, російський „блатний” елемент, до якого з презирством ставляться селяни, та який розмовляє специфічною „блатною” мовою” [110, арк. 95]. Видрукувані ще у 1930 році „Записки соціально-економічного відділу” ВУАН теж були затримані, бо носили антирадянський характер. У статті Малиновського „Історичне і психологічне коріння радянської конституції” містилася „класово-ворожа оцінка Жовтневої революції” [110, арк. 95]. Таким чином, на тлі боротьби з націоналізмом, більшовики засуджували наукову діяльність інтелігенції. Це було зручно для каральних органів, які при арешті того чи іншого інтелігента могли спертися на звинувачення у націоналізмі.

Комуністична партія і її лідери активно закликали своїх однодумців до більшовицької пильності і до посилення переслідувань наукової інтелігенції України. А. Хвиля у своїй статті „За більшовицьку пильність на фронті творення української радянської культури” 1933 року зазначив: „Дальша робота на теоретичному фронті вимагає від усіх нас більшої пильності, найбільшої уваги до проблем культурної революції, до питань культурного фронту. Ми повинні пам’ятати слова тов. Сталіна, що він їх сказав на XVI з’їзді ВКП(б) 1930 року, я маю на увазі, по-перше, ухил до великоросійського шовінізму й по-друге, ухил до місцевого націоналізму. Ці

ухили... можна було б назвати повзучими ухилами. Але це ще не значить, що вони не існують. Ні, вони існують і, головне ростуть”. Саме тому „ми повинні провадити нещадну боротьбу проти всіляких збочень, розгромивши, знищивши контрреволюційну роботу націоналістичних елементів. Треба пам’ятати, що класовий ворог у нових обставинах більш замасковано, більш хитро провадить свою класово-ворожу роботу. Українські націоналісти, недобитки української контрреволюції, роблять спробу торгувати добробутом українських народних мас, ведуть різні переговори з англійськими банками, з німецькими „блязнями на троні” Гітлерами, Герінгами, Гебельсами, спрямовуючи ці переговори в бік організації інтервенції проти Радянського Союзу” [208, с. 9].

Отже, “українським націоналістам” закидали не тільки ворожу діяльність проти радянської влади, а й зв’язок з іноземними державами. Такі висновки були явно перебільшені. По-перше, в умовах жорстокого тоталітарного режиму, де все контролювалося, де була така пильна агентура, тяжко було бути не поміченим і мати зв’язки з іноземцями. По-друге, якщо і були зв’язки наукової інтелігенції з іноземцями, то вони носили, як правило, виключно науковий характер і ніякого відношення до „контрреволюції” не мали. І по-третє, любов до України, до української культури і мови, більшовики прирівнювали до „ворожого націоналізму”, який, на їх думку, був небезпечним для радянської влади. Сам факт звертання творців до тем пов’язаних з історією України і навіть відтворення її самотньої природи, оцінювали як прояв „буржуазного націоналізму”. Так само всіляко засуджувалося прагнення зберегти українську мову. Ідеологічний тиск на науковців дедалі більше набував форми ідеологічного терору.

Радянська влада жорстоко переслідувала колишніх членів „націоналістичних” партій. Загальновідомо, що серед них було чимало і представників наукового світу. Соціалісти-революціонери, соціал-демократи,

соціал-федералісти, самостійники, на думку П. Любченка „йшли спільно в блоці з міжнародною контрреволюцією” [200, с. 186]. Відповідно, лідери комуністичної партії ставили за основне своє завдання боротьбу з націоналістичними ухилами не лише в лавах партії, а й в освіті. У промові П.Постишева на об’єднаному червневому пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 року зазначалося, що необхідно звернути увагу на „Наркомос і цілу систему органів освіти на Україні. Адже там протягом ряду років сиділи на деяких постах петлюрівці, махновці, шпики, шкідники. Візьміть Озерського, тільки недавно заарештованого члена української військової організації. Адже він протягом ряду років був членом колегії Наркомосу, свого часу правою рукою Шумського, а після цього перейшов у спадщину до Скрипника, відаючи Головнаукою, Держвидавництвом України та іншими не менш відповідальними дільницями будівництва радянської української культури. В апараті Наркомосу сиділи усі ці Бадани, Ерстенюки, Зозуляки, Коники, Барани, Яворські та інші. Ці люди захопили до своїх рук справу українізації..., використовуючи її для пропаганди розриву між українськими робітниками і селянами та трудящими інших національностей СРСР, передусім робітниками і колгоспниками російської національності. Водночас вони намагалися підбурити проти радянської влади на Україні учительство, студентство, перекручуючи директиви партії... . Візьміть, далі ВУАН, де підібралося значне ядро націоналістів. Адже там під маркою ВУАН видавалося і друкувалося таку явну пропаганду шовінізму та відриву України від Радянського Союзу, що дивуєшся, де ж це були всі наші партійні органи, наші старі віком, але молоді комуністичні академіки” [201, с. 135]. Таким чином, на думку більшовиків, діяльність українських науковців вважалася шкідницькою, яка підривала і послаблювала пролетарську ідеологію та політику.

Виступаючи на черговій сесії АН УСРР у 1934 році В. Затонський підкреслював: „Буржуазія, і в цьому їй допомагають опортуністи різних

гатунків, з корисною метою підбурюють ідеологію національних рухів, намагаючись перенести її в епоху імперіалізму, тобто, зовсім в іншу епоху. Прапором цієї буржуазії – є націоналізм, що є цілком ворожий пролетарському інтернаціоналізму. Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм – це два непримиренні ворожі лозунги, які відповідають двом великим класовим таборам всього капіталістичного світу і виявляють дві політики, крім того, два світогляди в національному питанні. Марксизм непримиренний з націоналізмом, навіть якщо він буде самий „справедливий” і „чистенький”, „тонкий”, „цивілізований”. Марксизм висуває на місці будь-якого націоналізму – інтернаціоналізм” [130, арк. 13]. Саме ці партійні, великодержавні висловлювання суперечили процесу національно-культурного відродження України. Більше того, націоналізм, а точніше “національне ухильництво” переслідувалося і ставало сприятливим засобом боротьби більшовиків з інтелігенцією.

На XII з’їзді КП(б)У в січні 1934 року зазначалося, що „КП(б)У продовжує вести боротьбу за пролетарський інтернаціоналізм проти будь-якого націоналізму, який є головною небезпекою в цей час на Україні і який зв’язаний з імперіалістичними інтервентами” [5, арк. 27].

У 1937 році про небезпеку націоналізму, звертаючись до авторитету Сталіна наголошував С. Косіор: “... коли тов. Сталіна запитали: який ухил є найбільш небезпечний?, він відповів: „той, з яким не борються. Якщо ми послабимо боротьбу з націоналістами, що, на жаль, має місце в деяких організаціях КП(б)У, то цим заподіємо найсильнішого удару кровним інтересам українського народу” [216, с. 1]. Отже, пафосно прикриваючись „кровними інтересами українського народу”, більшовики в той же час ще більше нехтували ними, знищуючи будь-які прояви національної самобутності.

Таким чином, кадри науковців, вихованці дореволюційної вищої школи стояли на заваді планам партійно-радянського керівництва щодо встановлення ідеологічного і політичного контролю над українським суспільством. Необхідно було змусити вчених підкоритися, мовчати, відсунути їх від активної наукової діяльності. На перших порах, лідери комуністичної партії вдавалися до методів переконання інтелігенції щодо співробітництва з партією. Однак, за визначенням більшовиків, „праві кола” наукової інтелігенції не йшли на співробітництво з владою і стояли на своїх „націоналістичних” позиціях. Фальшиві звинувачення в „буржуазному націоналізмі” стали причиною переслідування наукової інтелігенції радянською владою. Компартія поступово переходить до політики масового знищення тієї інтелектуальної частини суспільства, яка відстоювала національні ідеї. Проведенням таких репресивних заходів партійно-радянська влада намагалася знайти винних у провалі своїх утопічних планів соціалістичного будівництва та в наростанні кризових явищ у соціально-економічній сфері. Наукова інтелігенція радянської України в 1920 – 1930-х роках стала об’єктом політичних переслідувань, а її дії, які класифікувалися як „націоналістичний опозиційний рух”, стали аргументом в ідеологічному обґрунтуванні політики репресій.

Розділ 3

Законодавче підґрунтя політичних репресій та його ідеологічне наповнення

У демократичній правовій державі відсутня монополія на суспільну ідеологію. В суспільстві завжди є прихильники самих різних ідеологічних орієнтацій. У тоталітарній державі, складовою якої була радянська Україна в 1920 – 1930-ті роки, ідеологія суспільного буття була перетворена в набір догм, які утверджувалися силою і мали бути сприйняті всюди і всіма. Партійно-радянська система вихлостила право народу на власні погляди, незалежну думку, право яке б гарантувалися законом. В 1920 – 1930-х роках в СРСР був проведений широкомасштабний законодавчий експеримент по впровадженню в правове поле держави „революційної законності”, яка стала, зокрема, ідеологічним інструментом в розгортанні політичних репресій.

Держава, яка приступила до побудови соціалізму і взяла за орієнтир комуністичне майбутнє, як і будь-яка держава, не могла існувати без своїх законів. Закони, прийняті в СРСР у 1920 – 1930-х роках, характеризувалися ідеологічною специфічністю змісту. Радянські закони стали політично-репресивними законами, втілили в собі особливий тип революційного мислення, який прищеплювали більшовики народу як елемент повсякденного буття.

В основі такої політики були ідеологічно-теоретичні постулати російських та українських більшовиків. Вони спиралися на марксистські концепції держави і права, які за своїм змістом були опозиційні і ворожі старим суспільно-економічним і політико-юридичним структурам. Як зазначив дослідник права І. Усенко: „Не лише у марксистській теорії, але й у працях багатьох буржуазних вчених робився наголос на формальній обмеженості права, його негативній ролі як знаряддя класового панування, виразника і захисника панівних верств...” [376, с. 4].

Більшовики з самого початку свого правління ставилися до права як такого критично, називаючи його „буржуазним”. На жаль, це привело в подальшому до того, що люди втрачали демократичні права, які, однак, декларувалися законодавчо. Дореволюційне законодавство було відкинуте. На місце „буржуазного права” на вимогу часу мали прийти „закони революції”. Нове, так зване „червоне право”, яке поступово трансформувалося в революційне насильство, ґрунтувалося не стільки на радянських законах, скільки на революційній правосвідомості або революційній совісті. „Під соціалістичною правосвідомістю, – зазначив радянський дослідник М. Чельцов-Бebutov, – законодавець мав на увазі систему абстрактних вимог, продиктованих соціалістичним ідеалом... На перше ж місце висувалася практична революційна доцільність” [381, с. 57].

10 липня 1918 року V Всеросійський з’їзд Рад затвердив першу радянську Конституцію, покликану між іншим, зафіксувати створення в країні конституційного ладу, заснованого на твердих правових нормах. Після цього вперше у радянській політико-правовій доктрині і практиці почало з’являтися саме поняття „законність”. Наприкінці 1918 року Ленін доходить твердого висновку, що: „I. Законність повинна бути підвищена. II. Екстрені заходи війни з контрреволюцією не повинні обмежуватися законами” [193, с.122]. Тобто, з двох аспектів принципу законності, наголос робився в

основному на одному – необхідності дотримання громадянами радянських законів. Стосовно ж іншого аспекту – обмеженості самої влади, її органів і посадових осіб прийнятими законами, то це декларувалося обережно.

Радянська влада не збиралася себе само обмежувати в боротьбі з “контрреволюцією” як в політичній, так і в науковій сфері. Ленінська формула „диктатура є влада, яка спирається безпосередньо на насильство і яка не зв’язана ніякими законами” сприймалася куди простіше на етапі революційних перетворень, а ніж співвідношення демократії і права. Негативне ставлення до буржуазного права, як засобу закріплення капіталістичних відносин, експлуатації та не рівноправ’я, більшовики перенесли на право взагалі як таке, яке не мислилось інакше, а ніж буржуазне. Радянський правник П. Стучка зазначав, що „... більшість товаришів комуністів і до закону радянської влади ставились скептично, щоб не сказати більше... Закон і право – це, мовляв, штучки буржуазні, нам не потрібні” [262, с. 64 – 65].

Сам термін „революційна законність” вперше ввів до обігу М. Бухарін в одному з своїх виступів у січні-лютому 1919 року. Він висловив думку, що „на зміну законній революційності має прийти революційна законність” [251, с. 32]. Ця ідея на той час, коли в країні тривала громадянська війна, була голою ідеєю тому, що ставлення до права та законності як такої, визначалося передусім інтересами громадянської війни.

Однак, „революційна законність”, яка базувалася на принципах революційної доцільності, тобто, необхідності боротьби з контрреволюцією, широко впроваджувалася і розумілася як дійсно революційна законність в роки проведення політичних процесів 1920 – 1930-х років. Саме в ці роки, які характеризуються масовістю судових процесів, терміни „революційна законність”, „революційна доцільність”, „нещадне знищення”, „розстріл на місці” широко вживалися у нормативно-правових актах.

Курс на сповідування принципу „революційної законності” визначала більшовицька партія. Так, на XII Всеросійській конференції РКП(б) 1922 року обґрунтовувалася необхідність проведення репресій у мирних умовах: „Репресії, які неминуче не досягають мети, будучи спрямовані проти класу, що піднімається (від авт. як інтелігенція) диктуються революційною доцільністю, коли йдеться про придушення тих відживаючих груп, які намагаються захопити старі, відвойовані у них пролетаріатом позиції” [164, Ч. 1, с. 674].

З переходом до мирного будівництва і проголошенням нової економічної політики (1921 – 1928 рр.) прийшло нове переосмислення багатьох правових категорій. Нова політика радянського керівництва щодо права і законності зустріла досить неоднозначну реакцію і в партії, і в державі. Зокрема, ряд діячів юстиції висловили побоювання, що термін „революційна законність” загрожує певною небезпекою для радянської юстиції, оскільки може її відвести в бік від основної мети – боротьби засобами права з класовими противниками. „З іншого боку, – підкреслював І. Усенко, – висококваліфіковані юристи старої формації були дуже стурбовані характеристикою законності як „революційної” [376, с. 14]. Ця стурбованість була не безпідставною. Закони, які були прийняті у 1920 – 1930-х роках були суворі по відношенню до людей, так званих „контрреволюціонерів”, але не по відношенню до самої влади, яка проводила репресії.

Класовий характер радянської юстиції, який підкреслювався на I Всеукраїнському з’їзді діячів юстиції (Харків 1922 р.) привів до того, що по відношенню до різних соціальних прошарків застосовувалися різні покарання [30, арк. 15]. Як правило, до інтелігенції застосовувалися більш жорсткі методи покарання. Цьому свідчать приклади таких судових процесів, як „Київський обласний центр дії” (КОЦД) 1924 року, „Спілка

визволення України” (СВУ) 1930 року, „Український національний центр” (УНЦ) 1931 року.

Необхідними умовами та напрямками зміцнення законності визначалася кодифікація законодавства. Необхідність кодифікації обумовлювалася кількома причинами. По-перше, неп передбачав певну стабільність перш за все економічних відносин. По-друге, за час, що минув з початку революції, значною мірою розвіялося революційне заперечення будь-яких правових форм. Нове право вже існувало, але у недосконалому для потреб тоталітарного режиму вигляді. Незадовільний стан законодавства з точки зору ідеології діяльності правлячої партії став ще однією причиною кодифікації. Кодифікація законодавства була викликана і можливим вступом радянської держави до світового співтовариства. А це вимагало від держави розробки своїх законів. Тобто, міжнародний фактор був могутнім чинником на користь кодифікації.

В. Ленін розумів роль права в суспільному житті і прагнув використати його в інтересах більшовицької партії і радянської держави. У 1922 році використовуючи досвід Росії, в УСРР були розроблені і прийняті Кримінальний кодекс, Кримінально-процесуальний кодекс, Положення про судоустрій і інші кодекси. Але, незважаючи на проведення кодифікації законодавства, більшовики категорично не сприймали розуміння законності як самостійної цінності, оскільки такий підхід вважався „буржуазним”.

У лютому 1925 року більшовицьке розуміння законності трактував нарком юстиції і Генеральний прокурор України М. Скрипник, який в першу чергу відповідав за практичне втілення в життя революційної законності. Він наголошував, що „революційна законність є об’єднання принципів революції з принципами законності. В буржуазному суспільстві законність є одним із знарядь для пригноблення працюючих мас. Дух законності, підлеглості буржуазним законам є найбільш шкідливим для революційного руху; дух

легальності витравлює революційний дух. І на початку революції ми намагалися замінити законність поняттям революційної доцільності, після переходу до нових економічних форм життя ми замінюємо законну революційність революційною законністю; революційна законність є підпорядкованість існуючим формам революційного життя, уведення життя в певні рамки законів, утворених революцією... . Нашим основним завданням є знищення цього (на місцях) свавілля, запровадження революційної законності на місцях, бо від цього залежить значною мірою здійснення змички селянства і робітництва... . Дух революційної законності є втілення у свідомість кожного радянського робітника на місцях, що він є агент Радянської влади, захищає інтереси робітничого класу і селянства й повинен підлягати законам влади робітників і селян. Отже революційна законність є одна з основних підвалин радянського будівництва” [204, с. 215 – 216].

Дух “революційної законності” партійно-радянські органи хотіли втілити у свідомість кожного радянського робітника, зробивши його агентом радянської влади. Логічним продовження реалізації такої ідеї стало розгортання масових наклепів. Кожний мав доносити на свого сусіда, колегу, друга і т.д. Екстраполяція подібних поглядів на науковців призвела, зокрема, до вкрай негативних наслідків і в науковому середовищі. Багато науковців в результаті доносу на них їхніх колег були арештовані і репресовані.

Партійне керівництво постійно підкреслювало, що класова пильність, більшовицька загартованість і стійкість, партійна дисципліна, уміння викривати ворогів партії і держави, боротися з ними – є основними якостями „справжнього” комуніста. У стенографічному звіті XIV з’їзду ВКП(б) 1925 року зафіксовано виступ члена ЦКК С. Гусева, який зазначив: „Ленін нас колись вчив, що кожен член партії повинен бути агентом ЧК, що значить: дивитися і доносити... . Якщо ми від чого-небудь страждаємо, то не від доносительства, а від не доносительства... . Можна бути прекрасними

друзями, але коли ми починаємо розходитися в політиці, ми змушені не тільки рвати нашу дружбу, але й іти далі – йти на доносительство” [4, арк. 215].

Суть революційної законності детально прокоментував Л. Каганович на пленумі ЦК КП(б)У 1925 року, де зазначив: „Революційну законність потрібно розуміти не в судовому смислі слова. Революційна законність є ціла система. Вона залежить не тільки від судового апарату, а й від нашої роботи, від всього нашого підходу до широких мас, від психології всієї партійної організації, психології командування, наказів, свавілля, яке в свій час, в період революції було необхідне, а зараз стає своєю протилежністю. Ось тому ми і тут повинні розуміти своє завдання так, щоб взяти і ліквідувати. Правильно говорив тов. Чубарь, що ліквідація Херсонщини (там були антирадянські угруповання) потрібно розуміти не так, що 100 чоловік взяли, судили, розстріляли і кінець. Це повинно стати, ввійти в плоть і кров, органічно зіштовхнутися з всією системою нашої роботи, стати роботою по перевихованню на цілий період тієї психології, коли нам свавілля необхідне було. В даний момент все це необхідно припинити, (тобто) ввести в певні рамки нашої законності” [4, арк. 272].

Каганович підкреслював, що свавілля, яке в свій час було необхідне більшовикам для утвердження при владі (під час революції 1917 р.) не могло існувати на період утвердження законодавчої бази радянської влади. Ці дві протилежності були не сумісні і не могли існувати у той час, коли радянська держава виходила на міжнародну арену. Отже, Каганович робив натяк на узаконення свавілля як такого. Проведення свавілля, яке виражалося у формі репресій, не могло існувати саме по собі, його необхідно було узаконити, щоб все виглядало законно і не було з боку суспільства претензій до влади.

Власне, це і було зроблено по-ленінськи. Ленін ще у 1922 році вказував: „Відкрито виставити принципове і політично правдиве (а не лише

юридично-вузьке) положення, що мотивує суть і виправдання терору, його необхідність, його межі. Суд повинен не усувати терор; обіцяти це було б самообманом або обманом, а обґрунтувати і узаконити його принципово, ясно, без фальші і без прикрас. Формулювати треба якомога ширше, бо тільки революційна правосвідомість і революційна совість поставлять умови застосування на ділі більш-менш широко” [197, с. 179 – 181]. Таким чином, закон став інструментом політичного терору, а його узаконення проходило на основі репресивних ідей Леніна.

В Україні на такий підхід більшовиків підштовхували згадки про національно-визвольний рух, прояви опозиційних настроїв у суспільстві. Відбиток на прийняття таких рішень наклав і особливий тип революційного мислення. У багатьох представників комуністичної партії було специфічне ставлення до права. Наприклад, Л. Каганович виступаючи з доповіддю на нараді юристів-марксистів в Інституті радянського будівництва і права при Комакадемії восени 1929 року заявив: „Коли людина, яка претендує на звання марксиста, серйозно каже про правову державу і тим більше застосовує поняття „правова держава” до радянської держави, то це означає, що вона йде на повіді у буржуазних правників, що вона відходить від марксистсько-ленінської науки про державу” [188, с. 8]. Ці абсурдні тлумачення не вимагають коментарів, але вони були дуже негативними і згубними для багатьох людей. Помилка більшовиків була в тому, що партія виходила не з інтересів прав людини, а з інтересів „великої політики”, яка привела до узаконення терору.

Під впливом партійно-політичних рішень та ідеологічних настанов щодо нового ставлення до непу та революційної законності, у процесі боротьби проти різних „ухилів” змінюються підходи до розуміння самого закону. Вірний сталінець Каганович говорив про роль закону в умовах пролетарської диктатури в тому ж Інституті радянського будівництва і права

у 1929 році в такому ключі: „Звичайно, все це не виключає закону. В нас є закони. Наші закони визначають функції і коло діяльності окремих органів державної влади. Але наші закони визначаються революційною доцільністю в кожний конкретний момент” [188, с. 8]. Цей конкретний момент наступав тоді, коли готувався будь-який політичний судовий процес, коли жорстокість необхідно було обґрунтувати революційною доцільністю. Активно проголошувалося розгортання боротьби на правовому фронті проти „буржуазного світогляду”. Найвідоміші радянські правники почали робити свій внесок в обґрунтуванні насильницьких протиправних методів.

Підкорення правової теорії кон’юнктурним вимогам призвело до трактування радянського права, як форми політики пролетаріату, одного із засобів політичного впливу пролетаріату. Сталін і його оточення добилися згортання непу і широкого застосування репресій та надзвичайних засобів під гаслом загострення класової боротьби (квітневий пленум ЦК ВКП(б) 1929 р.). При цьому формально гасло революційної законності не знімалося з порядку денного, а йому було надано іншого змісту. На перший план висувався захист інтересів держави, точніше адміністративно-командної системи, а питання про правові гарантії для громадян по суті відпадало. На січневому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 1933 року Сталін заявив: „Основна турбота революційної законності в наш час полягає, отже, в охороні суспільної власності, а не в чомусь іншому” [206, с. 161 – 162]. Виходить, що людина зі своїми правами, свободами, зі своєю соціальною незахищеністю взагалі зникла з положень революційної законності. Діяв принцип одностороннього розуміння законності, а саме громадяни повинні були дотримуватися законів, які були вигідні радянській владі в проведенні політичних репресій.

Говорячи про „революційну законність”, доречно звернутися до “творчості” одного із ідеологів теоретичного обґрунтування політики

репресій більшовицької держави А. Вишинського. Для того, щоб забезпечити одноособову диктаторську владу над країною, було задумано знищити перш за все відомих представників інтелігенції, які здатні були політично мислити і діяти. Основна чорнова робота – арешти, допити розстріли – покладалися на органи державної безпеки. Але щоб вести в оману суспільну думку в країні і за кордоном, було вирішено надати розправам зовнішню респектабельність. І саме цій меті послужила робота Вишинського по ідеологічному обґрунтуванню політичних репресій. Він зіграв фатальну роль в радянській юстиції. Вишинський використовував положення юридичної науки для виправдання злочинів сталінського режиму, пристосовуючи теорію до практики репресій. Прикладом цього можуть бути його праці: „Революционная законность и задачи советской защиты” (1934 р.), „Курс уголовного процесса” (1934 р.), „Теория судебных доказательств в советском праве” (1941 р.) та інші.

Погляди Вишинського на революційну законність привели до узаконення сфальсифікованих судових процесів. Він проводив чітку межу між “буржуазним” законом і радянським, не заперечував і не відкидав насильства радянських законів. Підтвердженням можуть бути його висловлювання, що: “в усіх буржуазних державах, в усіх державах експлуататорських епох, закон являв собою тільки одну грубу, ні в чому не переконливу, а тільки страхітливу силу... . Радянський закон являв собою не тільки відбиття насильства, яке властиве будь-якій диктатурі, в тому числі і диктатурі робочого класу, але крім цього насильства, радянський закон являє собою велику силу культурного розвитку, культурного росту, виховування нової соціалістичної культури” [179, с. 13].

Новий підхід Вишинського до законодавства проявився в повному ігноруванні попереднього законодавства, яке він називав “буржуазним”: “Буржуазна законність як сила, як важіль у руках буржуазії... охляла. Охляла

буржуазія, одряхліла і буржуазна законність. Настав час здати її до архіву... Саме зараз, коли покрову цієї законності скинуто, і коли її звірину суть викрито і оголену до межі, огидні рубці, що вкривають тіло й обличчя цієї законності, стають для всіх очевидними. Тепер вони нікого не можуть ввести в оману, скільки б “правової” косметики на ці ланіти не було покладено...” [179, с. 15 – 16]. На противагу буржуазній законності висував “справжню законність пролетарської держави”. Більше того, він стверджував, що “в умовах пролетарської диктатури ми можемо констатувати процес подальшого зміцнення революційної законності. Там – процес розкладу, загнивання законності буржуазної держави; у нас – подальше посилення, зміцнення законності” [179, с. 16]. Ці слова говорилися, коли в країні проходили сфальсифіковані судові процеси.

Вишинський вказував: „Революційна законність являється функцією пролетарської диктатури чи, як говорив тов. Сталін, особлива форма, або особливий метод здійснення диктатури пролетаріату. При впровадженні революційної законності ми повинні завжди і неухильно ставити перед собою питання про те співвідношення, в якому наші закони знаходяться з інтересами і вимогами пролетарської революції, звертати свою увагу саме на цю сторону справи, а не на формальну сторону, текстуальність, юридичне формулювання і т.д.” [179, с. 16]. Отже, революційну законність більшовики розуміли „по-своєму”, а юридичне оформлення закону не брали до уваги. Це призвело до розширення різного трактування радянського закону, що вилилося в грубе порушення громадянських прав людей.

Революційну законність А. Вишинський асоціював з “революційним насильством”. Це проявлялося на його думку: “ударами закону по голові ворогів і недисциплінованих, непокірних пролетарській державі синів самого робітничого класу, трудящих мас” [355, с. 23]. Ідеологічним прикриттям репресивних злочинів, було положення Вишинського про

головну суть революційної законності: “Головне в революційній законності – писав він, – чому її по праву називають соціалістичною – це те, що її основою є охорона і захист соціалістичної колективної власності, тому, як говорив Сталін, “основна турбота революційної законності в наш час, в основному полягає в охороні колективної власності, а не в чомусь іншому” [181, с. 7].

Розуміння спрямувань політичних репресій неможливе без з’ясування законних та нормативних актів, що регламентували цю діяльність. Вперше Кримінальний кодекс 1922 року давав загальне визначення контрреволюційного злочину, який приписувався багатьом науковцям під час судових процесів. За кодексом „контрреволюційною визнавалася будь-яка дія направлена на подолання завойованої пролетарською революцією влади робітничо-селянських Рад і існуючої на основі Конституції УСРР робітничо-селянської держави, а також дія в напрямку допомоги тій частини міжнародної буржуазії, яка не визнавала рівноправ’я... і намагалася подолати його шляхом інтервенції чи блокади, шпіонажем, фінансуванням преси та іншими засобами” [331, с. 13]. Кодекс 1922 року підтвердив необхідність терору і зберіг позасудове переслідування. Важливим положенням постанови ВУЦВК від 23 серпня 1922 року про зведення в дію Кримінального кодексу УСРР 1922 року, є чіткий наказ про те, що всі вироки за злочини покладаються виключно на судові вироки. Це означало фактичну ліквідацію всіх позасудових каральних органів. Але надзвичайні органи, надзвичайні сесії продовжували існувати. І це було, як підкреслювали дослідники О. Мироненко та О. Бенько, особливістю України, бо ніяких надзвичайних сесій Положення про судоустрій РСФСР 1922 року не передбачало, там діяв позасудовий розгляд справ по контрреволюційним злочинам колегією ОДПУ [331, с. 18].

В республіці надзвичайні сесії, які розглядали справи по контрреволюційним злочинам, утверджувалися при губернських судах [90, арк. 224]. Окрім того, на діяльність надзвичайних сесій ряд статей КПК УСРР не поширювався. Пред'явлення звинуваченому матеріалів слідства вважалося не обов'язковим. Питання про припинення справи міг вирішувати тільки прокурор. Право вилучення справ із слідства надзвичайних сесій в порядку нагляду надавалося виключно Генеральному прокурору республіки. Судова процедура загалом була звичайна, але можливості для касаційного оскарження чи подання прохання про помилування були значно звужені (на це відводилося лише 48 годин після винесення вироку; тим паче прокурор мав право не допустити подання такої скарги) [143, арк. 8].

„Положення про судоустрій УСРР” затверджене ВУЦВК 16 грудня 1922 року полягало в тому, що замість двох паралельних систем – народних судів і революційних трибуналів – створювалася єдина система судових установ: народний суд (у складі постійного народного судді одноособового або разом з народними засідателями), губернський суд, Верховний суд УСРР і його колегії. Перехід до трьохрівневої системи судів (народний суд – губернський суд – Верховний Суд) по суті означало відмову від ідеї єдності місцевого народного суду. Оскільки з'явилися дві вищі ланки в якості суду першої інстанції, то вони могли розглядати кримінальні і цивільні справи в прискореному порядку.

Особливістю Кримінального кодексу 1922 року було швидке проходження кримінальних справ через судові інстанції і негайне виконання вироку. Підтвердженням цього є таємний лист від прокурора УСРР Макара до президії ВУЦВК 1922 року, де мова йшла, що „згідно ст. 442-ої Кримінально-процесуального кодексу, обмежити час проходження справи з вироком про розстріл в касаційний відділ семи днями. Це є необхідно так, як довге очікування засудженого результатів касаційної жалоби в даному

випадку надало б вирок особливого мучення, що суперечить ст. 26 КК. Окрім того, затягнення виконання вироку, віддаляє момент покарання від моменту здійснення злочину і в значній мірі послаблює ефект надзвичайної міри” [141, арк. 24]. Таким чином, швидке проходження справ по судових інстанціях привело до жахливих наслідків, бо не бралася і не вивчалася як слід касаційна скарга, яка б могла змінити долю засудженого.

Посилення надзвичайних заходів призвело до збільшення чисельності жертв тоталітарної системи. В протоколі засідання комісії по виробленню інструкцій по кримінальному і цивільному процесу за 1922 рік зазначалося, що: „незважаючи на необхідність точного формулювання звинувачення, обряд залучення до суду необхідно побудувати більш спрощено для того, щоб не загромаджувати червоний процес формальностями, та не порушувати його гнучкість” [140, арк. 61 зв]. Головним поясненням цього було те, що „... ми повинні були прагнути до швидкості, простоти і гнучкості нашого процесу, бо Суд, особливо трибунали, не будуть відповідати вимогам революційної епохи” [140, арк. 61 зв].

Згідно постанов ВУЦВК за жовтень 1923 року, склад контрреволюційного злочину поступово розширювався, а саме: з одного боку, таким злочином називалася така дія, яка була направлена не тільки на подолання радянської влади і уряду, але і на їх підрив чи послаблення; з другого боку, контрреволюційною визнавалася дія, „яка не є безпосередньо направлена на досягнення вищесказаних цілей, але, тим паче заздалегідь була направлена для виконання злочину, який містив в собі замах на основні політичні чи господарські завоювання пролетарської революції” [331, с. 13]. Тобто, контрреволюційним став вважатися злочин, який здійснювався не тільки з прямим, але й потенційним наміром. Дане трактування контрреволюційного злочину було вигідне радянській владі для того, щоб засудити багатьох інтелігентів. Прикладом може бути справа „Київського

обласного центру дій” 1924 року, де професор Василенко М.П. опинився на лаві підсудних не стільки із-за обговорення програмних документів „Центру дії”, скільки із-за того, що в уряді Скоропадського вчений очолював Міністерство народної освіти. Отже, науковець чинив протидію радянській владі не пряму, а потенційну, незважаючи на те, що Василенко давно відійшов від політичної діяльності.

Слід зазначити, що дослідники О. Мироненко та О. Бенько звертають увагу на те, що якщо в Кримінальному кодексі РСФСР 12 із 17 статей про відповідальність за контрреволюційні злочини застосовувалася смертна кара, то у Кримінальному кодексі УСРР їх було вже 13. Тенденція до ужорстнення кримінально-правових норм прийнятих в РСФСР, намічена в роки воєнного комунізму (1919 р.), набирала в республіці великої сили у 1920-і роки. Більше того, кримінальне законодавство України нерідко практикувало більш сурові санкції та розширювало види і склади злочинів. Це була організація збройних повстань, спроба захоплення влади, співпраця з міжнародною буржуазією, протидія нормальній діяльності радянських організацій і підприємств, участь у терористичних актах, диверсіях, активна боротьба проти революції, шпіонаж і інші злочини. Отже, розширювався спектр обвинувачень, які приписували і науковій інтелігенції.

Паралельно з утвердженням нових законів, йшов процес удосконалення судової системи. 23 жовтня 1925 року 2-ою сесією ВУЦВК 9-го скликання було затверджено нове „Положення про судоустрій УСРР”. Це положення було прийняте з врахуванням нового загальносоюзного законодавства Основ судоустрою Союзу РСР і союзних республік. Воно широко формулювало завдання судових органів республіки, включало нові розділи: „Про державну прокуратуру”, „Про слідчих”, „Про колегії захисників” і інші розділи. Також, встановило обов’язковість участі народних засідателів при розгляді справи по першій інстанції у Верховному

суді УСРР, зафіксувало перетворення прокуратури УСРР в Генеральну прокуратуру УСРР [384, с. 58 – 60] . Однак, слід зауважити, що реформа судової системи ніяк не вплинула на принцип партійного керівництва судами. Більше того, ще більше поширювалася згубна практика попереднього досудового розгляду „політичних справ” партійними органами з наступною постановкою політичних процесів.

Про жорстокість кримінального законодавства говорить спеціальний циркуляр Верховного суду РСФСР від 27 липня 1926 року, який був поширений і в Україні. У ньому мова йшла про заміну у випадку необхідності (у випадках, коли засуджений страждає від захворювання) примусовими роботами. В циркулярі говорилося: „Питання чим замінити в цих випадках примусові роботи, необхідно вирішити конкретно, виходячи з роду злочину і класовій належності засудженого. В одних випадках ця заміна повинна заключатися в переході до позбавлення волі, мінімальний термін якої 11-ою сесією ВЦВК скорочувався до 1 місяця, а в інших випадках – перехід до штрафу, в третіх – до позбавлення волі умовно (ст. 36 КК). З іншої сторони не слід випустити з уваги, що наше законодавство взагалі намагається уникати короткочасного позбавлення свободи, як не бажаної, і тому було введено новий вид покарання, а саме примусові роботи, який залишається в силі” [146, арк. 39]. Таким чином, інтелігенція, як і інші прошарки населення, була позбавлена найелементарніших прав свободи особистості, коли підпадала під радянське судочинство і змушена була відбувати терміни ганебних примусових робіт.

Перед тим як говорити про Кримінальний кодекс УСРР 1927 року, в якому були свої особливості, слід сказати про деякі положення кримінального законодавства СРСР 1926 року. Важливо це з тієї причини, що вони перекочували в Кримінальний кодекс України 1927 року. Це, зокрема, положення про обвинувальний вирок, який не приводиться у

виконання, якщо протягом 10 років його не було застосовано на практиці. Але дане положення ЦВК СРСР не поширювалося на злочини контрреволюційні, для яких „давність взагалі була факультативна” [136, арк. 105]. Давність на кримінальне переслідування не поширювалася на контрреволюційні злочини.

Другим важливим положенням, яке привело до насильницьких методів боротьби каральних органів з заарештованими, було положення про засоби медичного характеру. Мова йшла про засоби медичного характеру (примусове лікування, ізоляція), які використовувалися не тільки по відношенню до осіб, які здійснили злочин в стані душевної хвороби чи тимчасового засмучення душевної діяльності, коли не могли віддавати собі рахунок в своїх діях, але і до тих осіб, які, хоча і діяли в стані душевної рівноваги, але до моменту винесення вироку захворіли душевною хворобою” [136, арк. 128]. Отже, на момент винесення вироку, на людей могли впливати не лише фізично, а й морально, психологічно. Це приводило до втрати контролю людини, яка опинилася на лаві підсудних і змушена була визнати себе винною. До такої людини, на законних підставах, застосовувалися засоби медичного впливу, а саме: повна ізоляція її від суспільства та примусове лікування без вагомих на те причин.

8 червня 1927 року з’явився новий Кримінальний кодекс УСРР, що був побудований у точній відповідності з загальносоюзними „Основними началами кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік”. Він включав так звану „Особливу частину”. У розділі першому було передбачене тлумачення та нормативне регулювання контрреволюційних злочинів. У статті 54-1 КК зазначалося: „Контрреволюційною вважається всяка дія, спрямована на повалення, підриг або послаблення влади робітничо-селянських рад і обраних ними на підставі Конституції Союзу РСР і Конституції союзних республік робітничо-селянських урядів Союзу

РСР, союзних і автономних республік, або на підрив чи послаблення зовнішньої безпеки Союзу РСР і основних господарських, політичних та національних здобутків пролетарської революції...” [336, с. 108]. Ця стаття передбачала визнання засудженого „ворогом трудящих”. Стаття 54 зі своїми наступними пунктами деталізувала сутність контрреволюційних злочинів та визначала відповідальність за їх вчинення. Зокрема, за зраду Батьківщини передбачалася вища міра покарання – розстріл з конфіскацією всього майна, а при пом’якшених ситуаціях (як вирішить суд) – позбавлення волі терміном на 10 років з конфіскацією всього майна. За зв’язки з контрреволюційною метою з іноземною державою або з окремими її представниками, а також за сприяння у будь-який засіб іноземній державі, що воює з Союзом РСР або бореться з ним шляхом інтервенції чи блокади, також передбачалася вища міра покарання – розстріл, чи об’ява „ворогом трудящих” з конфіскацією майна та з позбавленням громадянства союзної республіки і, тим самим, громадянства Союзу РСР з вигнання за кордон Союзу РСР назавжди [135, арк. 35 – 37].

Необхідно детальніше зупинитися на цьому підпункті. Справа в тому, що деякі інтелігенти мали зв’язки з закордоном, там були родичі, друзі, колеги. Зв’язки наукової інтелігенції з представниками наукових кіл іноземних держав більшовики часто розцінювали як „контрреволюційні відносини”. Таким чином, наукові зв’язки інтелігенції України з іноземними представниками вважалися ворожими, які, на думку більшовиків, мали бути припинені, а вороги покарані. Для цього були розроблені спеціальні статті законів, які дозволяли партійним органам на законних підставах застосовувати репресії проти науковців.

За допомогу будь-яким способом міжнародній буржуазії, яка не визнавала комуністичну систему, передбачалося позбавлення волі терміном не менше трьох років з конфіскацією всього чи частини майна. А в більш

складних ситуаціях, мається на увазі у вподобаннях „ворожої” діяльності окремим громадянським групам чи організаціям, які виступають проти Союзу РСР, передбачалася вища міра покарання – розстріл чи оголошення „ворогом трудящих” [135, арк. 35 – 37].

Вперше кодекс встановлював відповідальність за недонесення про державний злочин: „недонесення про те, що готується і здійснено контрреволюційний переворот несе за собою позбавлення волі на строк не менше шести місяців” [135, арк. 35 – 37]. В кодексі розширилося поняття шпіонажу, яке записувалося у багатьох звинувачувальних висновках судових справ. В ньому передбачалося зібрання з метою передачі інформації, яка містила державну таємницю не тільки державою чи організацією, а й приватною особою. За шпіонаж передбачалося позбавлення волі терміном не менше трьох років з конфіскацією всього або частини майна. А в тих випадках, коли шпіонаж викликав чи міг викликати особливо тяжкі наслідки для інтересів Союзу РСР, передбачався розстріл чи оголошення „ворогом трудящих” з позбавленням назавжди громадянства як союзної республіки, так і всього Союзу РСР [303, с. 406 – 407].

За вчинення „терористичних актів”, спрямованих проти представників радянської влади або діячів революційних робітничих і селянських організацій та участь у таких актах осіб, які не належать до контрреволюційної організації, передбачалася вища міра покарання – розстріл чи оголошення „ворогом трудящих” [173, 1927, с. 330]. За пропаганду або агітацію, яка закликала до повалення, підриву, послаблення радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів, а також за розповсюдження, виготовлення або зберігання контрреволюційної літератури, передбачалося позбавлення волі терміном не менше шести місяців. За масові виступи з використанням національних, релігійних поглядів передбачалася вища міра покарання [173, с. 330]. За організаційну

діяльність спрямовану на підготовку або вчинення відповідних злочинів, та за контрреволюційний саботаж, передбачалося позбавлення волі терміном не менше одного року з конфіскацією всього або частини майна, при особливо тяжких умовах – розстріл [2.13, с. 330].

25 лютого 1927 року вступило в силу загальносоюзне положення про державні злочини. В статті 54¹ КК 1927 року говорилося, що контрреволюційним злочином визнається „всяка дія, спрямована на повалення, підрив і ослаблення влади” [164, Ч.2, с. 27]. Таким чином, кримінальне законодавство української республіки по відношенню до захисту основ радянського устрою з кожним роком ставало все більш жорстким.

Кримінально-процесуальний кодекс 1927 року звужував права на захист. Визнання звинуваченим своєї вини стало одним із головних доказів. У разі погодження звинуваченого з обставинами, які були викладені у звинувачувальному вироку, суду надавалося право не проводити подальшого судового розслідування. Також, суду заборонялося зупиняти справи під приводом відсутності, неповноти, неясності чи протиріч з діючими законами. Кодекс розширював права органів дізнання: міліції, кримінального розшуку, ДПУ і інших організацій. Не отримували законодавчого закріплення незалежність судів і підпорядкування їх лише законові, права потерпілого, розгляд справ у всіх судах за участю народних засідателів. Значне коло справ розглядалося надзвичайними судами в порядку виняткової підсудності. Створювалась надзвичайна сесія Верховного Суду, де справи розглядалися на закритих засіданнях за спрощеними процесуальними правилами [328, с. 394]. Після видання кримінального кодексу УСРР 1927 року, протягом наступних двох років було прийнято понад 56 законодавчих актів з питань кримінального права. Саме в цей час

партійними органами була підготовлена законодавча база для проведення масових репресій.

Важливим моментом, який ще більше прискорив процес масових репресій та збільшив чисельність заарештованих „контрреволюціонерів” став проект постанови ВУЦВК і РНК УСРР „Про спрощення проведення кримінальних справ через судові інстанції” від 17 квітня 1928 року, підписаний Генеральним прокурором республіки Порайко. В ньому зазначалося: „Щоб прискорити справочинство в кримінальних справах і уникнути зайвої тяганини ВЦВК і Ради народних комісарів УСРР, на зміну постанови ВУЦВК з 20 липня 1927 року „Про надання чинності Кримінально-процесуальному кодексові УСРР в редакції 1927 року постановили: „Окружний суд може доручити народному судові одного якогось району в даній окрузі розсуджувати всі, що виникають в районі діяльності окружного суду справи певної категорії з числа підсудних народному судові. Також, поширювалися права суду щодо вирішення питань по участі в справі оборони (арт. 2 проекту, арт. 53 КПК) та участі сторін в справах, що розглядаються в касаційних інстанціях (арт. 10 проекту, та арт. 343, 367 КПК). Суд мав право не читати звинувачувальних актів, закривати справи, не слухати пояснення сторін, змінювати кваліфікацію злочину. Були обмежені випадки, коли припускалося оскарження вироку. Поширювалися права органів слідства, дізнання та прокуратури щодо відновлення закритих ними справ” [137, арк. 1].

Отже, фальсифікація справ поширювалася на рівні не лише вищих судових інстанціях, а й нижчих, таких як народний суд. Спрощення та швидке проведення кримінальних справ через судові інстанції привело до масового проведення судових процесів, де грубо порушувалися права людей. Не менш важливою в цьому питанні, була доповідна записка до колегії НКЮ від відділу Судоустрою та Догляду „Про зміну редакції статті 308 КПК

України” 1928 року. Мова йшла про те, що „... спрощується виклад вироків у всіх справах, а саме виключається з вироку звинувачувальна частина і таким чином усувається повторювання одних і тих же даних... Відділ Судоустрою та Догляду вважає, що спрощення форми вироку мусить полегшити роботу суду, дати значну економію часу, може бути належно використано складом суду для розгляду інших справ і нарешті мусить зменшити роботу технічного персоналу суду при копіюванні вироків” [147, арк. 76 – 77].

У рік „великого перелому” (1929 р.) відбулися зміни „Основних засад КК УСРР”, що стосувалися, насамперед, заходів покарання і порядку їхнього застосування. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 6 листопада 1929 року було скасовано попередній поділ позбавлення волі не таке, що поєднано з суворою ізоляцією, і на таке, що не поєднано з нею. Тепер передбачалося два самостійних покарання: позбавлення волі у виправно-трудовах таборах у віддалених місцевостях строком від 3 до 10 років і позбавлення волі у загальних місцях ув’язнення строком до 3 років [173, 1929, с. 686]. Це нововведення, коли позбавлений волі на строк понад 3 років діяв лише у виключних випадках, у випадках очевидної непридатності до фізичної праці. Але, у більшості випадків, зростала можливість ув’язнення в таборах та розширення імперії ГУЛАГу.

Масові порушення прав людини у 1930 роках привели до посилення репресій, за допомогою яких сталінське керівництво вважало можна ефективно розв’язати будь-яке завдання. Упродовж 1930 – 1937-х років Кримінальний кодекс УСРР був доповнений майже 60 новими статтями. В ньому було визначено понад 80 нових складів злочинів, і стільки ж змін внесено до чинних статей. Все це робило санкції ще більш жорстокішими [355, с. 152]. Шлях до свавілля у першій половині 1930-х років відкрила істотна деформація кримінально-процесуального законодавства. У серпні 1930 року було змінено статтю 387 КПК Української СРР, згідно з якою до

громадян республіки, засуджених Верховним Судом СРСР, умовно-дострокове звільнення могло застосовуватися тільки за постановою названого органу, а до осіб, засуджених надзвичайними сесіями судів УСРР – тільки за постановою надзвичайних сесій, в районі повноважень якої даний вирок виконується [355, с. 161]. Не тільки законодавець, а й Нарком'юст Української СРР довільно визначали в тому чи іншому акті строки розгляду справ і навіть орієнтували на застосування судами найсуворіших заходів соціального захисту.

Великі зміни, які нанесли фатальну роль і по кримінальному судочинстві УСРР, відбулися в 1934 році. В день вбивства Кірова (1 грудня 1934 р.) були підписані дві постанови ЦВК СРСР – „Про порядок ведення справ про підготовку чи здійснення терористичних актів” і „Про внесення змін до кримінально-процесуальних кодексів союзних республік”. Ініціатором написання цих двох документів був Сталін. Перший документ був опублікований у пресі 4 грудня 1934 року, де пропонувалося:

„1. Слідчим властям вести справи звинувачених у підготовці чи здійсненні терористичних актів прискореним порядком.

2. Судовим органам не затримувати виконання вироків про вищий захід покарання через клопотання злочинців даної категорії про помилування, оскільки Президія ЦВК Союзу РСР не вважає можливим приймати подібні клопотання до розгляду.

3. Органам Наркомвнутрсправ приводити у виконання вирок про вищий захід покарання відносно злочинців вищеназваних категорій негайно після винесення судовими органами” [355, с. 161 – 162].

Наступного дня, 5 грудня 1934 року було опубліковано в №283 „Известиях ЦИК Союза ССР и ВЦИК” документ про „Внесені зміни до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік з

розслідування і розгляду справ про терористичні організації і терористичні акти проти працівників Радянської влади”. В ньому зазначалося:

- „1. Слідство у цих справах закінчувати в строк не більше як 10 днів.
2. Обвинувальний висновок вручати обвинуваченим за одну добу до розгляду справи в суді.
3. Справи слухати без участі сторін.
4. Касаційного оскарження вироків, як і подачі клопотань про помилування, не допускати.

5. Вирок до вищого заходу покарання приводити у виконання негайно після винесення вироку” [173, 1934, с. 459]. Отже, прийняті на законодавчому рівні рішення, які внесли зміни до кримінально-процесуальних кодексів союзних республік були ще більш суворішими на відміну від КК СРСР 1927 року, та зводили нанівець значення адвокатури, виключалися з процесу сторони – прокурор і адвокат.

Щодо самої адвокатури, то А. Вишинський так писав у 1934 році: “Адвокатура є буржуазний інститут і розділяє долю буржуазії... . Адвокатура розділила цю долю, тим самим очолюючи антирадянський рух, як і більшість наших старих, так званих буржуазних інтелігентів, які заражені, як говорив Сталін, “хворобою шкідництва”... . Адвокатів слід замінити радянськими захисниками, які б вели свій захист таким чином, щоб підняти його рівень на вершину інтересів пролетарської держави... . Захищаючи підсудного, не слід забувати, що радянську державу оточують вороги. Принципами радянського захисту мають бути принципи радянського будування... . Радянський захист повинен будуватися, як колективна праця” [179, с. 24 – 31]. Прикладом „радянського захисту” були судові процеси, на яких підсудні позбавлялися можливості висувати та відстоювати свої власні переконання. В результаті, люди не могли реалізувати себе як особистість.

Їм залишалась доля покірних та бездумних виконавців волі вищого керівництва.

Генеральний прокурор СРСР М. Криленко так писав про Кримінальний кодекс 1934 року: „Кодекс повинен бути досить гнучким, щоб пояснити суду можливість не тільки застосовувати репресії в кожному конкретному випадку, в тому числі коли необхідно судити за аналогією, а й застосовувати репресії так, щоб суд не мав зв’язані руки в якості вибору найбільш доцільної міри репресії для кожного конкретного випадку. Кодекс повинен бути досить суровим, щоб бути безпощадним і жорстким по відношенню до класового ворогу. Кодекс повинен бути абсолютно принциповим в своїх вихідних положеннях” [190, с. 104 – 105]. Отже, на основі прийнятих змін до законів, Сталін намагався прикрити свої злочини проти людства.

Відразу ж після прийняття кримінального кодексу газета „Правда” повідомила 4 грудня 1934 року про викриття „терористів”. Негайно розпочалися арешти інтелігенції, зокрема української, яка, за висновками Сталіна, „не заслуговує довіри” [337, с. 1].

Важливим доповненням від 20 липня 1934 року (тобто, ще до вбивства Кірова) до КК УСРР 1927, було положення „Про зраду Батьківщини”. Зрада Батьківщини кваліфікувалася, як дії „здійснені громадянам Союзу РСР на шкоду військової могутності Союзу РСР, його державній незалежності чи недоторканості його території, такі, як шпіонаж, видача військової чи державної таємниці, перехід на сторону ворога, втеча чи переліт через кордон” [355, с. 159]. Каралося таке діяння розстрілом з конфіскацією всього майна, а за пом’якшуючих обставин – позбавлення волі терміном на 10 років з конфіскацією всього майна. Саме такий злочин, як зрада Батьківщини приписувався багатьом інтелігентам під час проходження їхніх справ у судах. Прикладом можуть бути справи „українських терористів”, процес над

якими проходив у Києві 1934 року, справа „контрреволюційної організації боротьбистів” 1935 року по якій проходили інтелігенти О. Полоцький, письменники М. Куліш, В. Поліщук, Є. Плужник, Г. Епик та інші. Всім їм приписувалася участь у „контрреволюційних організаціях” та зрада Батьківщини [343, с. 135 – 136].

Згідно з законом від 7 квітня 1935 року „Про заходи боротьби зі злочинністю серед малолітніх” до карної відповідальності можна було залучити вже 12-річних дітей. Відносно таких дітей дозволялося застосовувати усі міри покарання аж до розстрілу. Як зазначив російський дослідник В. Роговін: „Одним із головних призначень цього закону, як стало ясно в подальшому, була вимога брехливих свідчень від жертв майбутніх процесів, які намагалися, звичайно, уберегти своїх дітей від всіх мір кримінальної відповідальності, включаючи смертну кару” [366, с. 71]. Аналізуючи ряд виказувань Леніна, М. Криленко писав у 1935 році: „Використання репресій, по-перше, є наскрізь доцільне, воно проникнуте духом доцільності і, по-друге, наскрізь гуманне, не має нічого спільного із завданнями помсти, як такої...” [257, с. 115]. Це висловлювання Криленка не було “доцільним”, коли масово знищували людей, коли фальсифікувалися судові справи. Один з радянських правників О. Естрін вказував: „Обґрунтування репресії не є „провина” як така, а є необхідність боротьби з „розпадом і зруйнуванням”, боротьба з дезорганізаторськими і тому класово-ворожими діями і є необхідність боротьби з діяльністю класових ворогів” [257, с. 115]. Отже, репресії обґрунтовувалися на високому ідеологічному рівні і мали законодавче підґрунтя. „Закони, – як зазначила дослідниця З.Лихолобова, – прийняті в першій половині 1930-х років, носили надзвичайний характер, незважаючи на те, що надзвичайного стану в країні не було” [319, с. 30].

Не можна говорити про радянське законодавство як таке, не згадуючи норми конституційного права в Українській РСР. Ці норми були остаточно монополізовані владою більшовицької партії, яка сформувала нову кадрову „номенклатуру”. В цей час в Україні проходили сфальсифіковані судові процеси, а в 1936 році приймається нова Конституція СРСР, яка лягла в основу Конституції УСРР 1937 року. При розробці нової Конституції СРСР у 1936 році Сталін, за словами гарвардського професора Мерла Фейнсода, переслідував дві головні мети: представити СРСР в очах навколишнього світу, як демократичну державу і затвердити авторитет, легітимність та повагу до радянського устрою всередині країни [371, с. 179]. Але при цьому не було встановлено ніяких обмежених рамок влади радянського керівництва, про що говорить масовий терор 1937 – 1938-х років. Поняття “конституційності” в його західному розумінні не мало місця в умовах режиму, який являв собою диктатуру однієї партії. Сталінська конституція була демократичною лише на папері. В реальному житті і в репресивних планах партійних лідерів вона не мала ніякого значення.

Цю думку підтверджує витяг з редакційної статті лондонського денника Морнінг Пост від 25 листопада 1936 року, про реакцію англійської преси на проголошення більшовицько-радянської Конституції. У витягу зазначалося: “Ця Конституція обіцяла такі золоті гори: всі одержать свободу думки, слова, преси, зборів; буде забезпечена недоторканість особи; судочинство буде не залежним, забезпечиться федеральна автономія, включно до права відходу поодиноких республік з федерації. Всім громадянам буде прислуговувати право до праці і до відпочинку, всяка експлуатація людини людиною буде виключена. На папері являється воно все прегарним сплетінням політичного лібералізму з економічним... . Але коли приглянутися трохи ближче тій Конституції, то показується зовсім відмінний зразок. Спостерігаємо, що право ставити кандидатів до Найвищої Ради і до

всіх других політичних органів держави, мають виключно тільки Комуністична партія..., іншими словами, існує тільки одна Комуністична партія і тільки вона одна має право вести політичну працю. Ще більше, справедливість вимірюють суди, всі без винятку назначені політичними чинниками; Найвищий Суд назначений Найвищою Радою і т.д. аж до суду найнижчої інстанції... . Не змінилося нічого, Сталін надалі залишається диктатором, а Комуністична партія найвищою владою” [152, арк. 154].

Структура Конституції УСРР 1937 року абсолютизувала державу. Серед 13 її розділів, розділ про права й обов’язки громадян займав лише десяте місце, до того ж мав суто декларативний характер. Виходячи з постулату, що право є явищем підпорядкованим державі, державні органи, творці юридичних норм, не вважали за потрібне дотримання його норм, що створювало базу для обмеження прав людини. У Конституції УСРР 1937 року задекларовано широкі громадянські права, але разом з тим законодавчим шляхом оформлено монопартійний режим, що передбачає існування однієї лише політичної партії – КП(б)У. Також, законодавчим шляхом, задекларовано необмежену владу КП(б)У, яка проводила репресії на законних підставах.

Постанова Президії ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року „Про порядок ведення справ про підготовку і здійснення терористичних актів”, була доповнена пізнішими нововведеннями. Так, 14 вересня 1937 року згідно постанови ЦВК СРСР „Про внесення змін в діючий кримінально-процесуальний кодекс союзних республік по розгляду справ по контрреволюційному шкідництву і диверсіях” зазначалося:

„1. Обвинувальний акт у справах про контрреволюційне шкідництво та диверсії вручається обвинуваченому за одну добу до розгляду справи в суді.

2. Касаційне оскарження вироків у справах про злочини, передбачені статтями 58⁷ КК РРСФР (шкідництво) і 58⁹ КК РРСФР (диверсія), та додатковими статтями КК інших союзних республік – не допускати.

3. Вироки про вищий захід покарання (розстріл) у цих справах виконується негайно після відхилення прохань засуджених про помилування” [173, 1937, с. 266]. 20 жовтня 1937 року ці нововведення були внесені у КПК УСРР.

Саме під безпосереднім керівництвом Вишинського в 1937 році були розроблені доповнення до проекту Кримінально-процесуального кодексу. В цьому проекті, порівняно з попередніми кодексами, кількість статей було скорочено втриє. Це пояснювалося тим, що Вишинський намагався викинути з кодексу ряд важливих норм, які забезпечували гарантії об’єктивності і все стороннього проведення слідства та винесення справедливих, обґрунтованих вироків. Він виступав проти чіткої регламентації проведення слідства, вважаючи, що слідчі в своїй оперативно-пошуковій діяльності не повинні бути зв’язані законом. Активно виступав за злиття слідчого апарату з оперативно-пошуковим, при цьому розв’язуючи руки працівникам НКВС, які творили беззаконня [394, с. 250]. Отже, враховуючи, що звинувачення у диверсіях і шкідництві були дуже поширеними і тлумачилися розширено, нові статті КПК обернулися для тисячі невинних людей трагічними долями. Окрім того, постановою ЦВК СРСР від 2 жовтня 1937 року з метою посилення боротьби проти шпигунства, шкідництва, диверсійних актів, було збільшено термін покарання за ці злочини з 10 до 25 років [336, с. 109].

Спеціальна директива Наркомату юстиції СРСР №13 від 15 квітня 1938 року „Про кваліфікацію контрреволюційних терористичних висловлювань” констатувала, що „у ряді місць встановилася практика кваліфікації контрреволюційних терористичних висловлювань за ст. 58-10 КК РРСФР та відповідними статтями КК інших союзних республік. Така

кваліфікація злочинів щодо контрреволюційних терористичних висловлювань є політично неправильною. В директиві мова йшла про необхідність кваліфікувати такі злочини за ст. 58-8 КК РРСФР (на Україні – 54-8), тобто, як за терористичні акти проти представників радянської влади. У такий спосіб змінювалася форма провини з непрямого умислу (коли особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажає, але свідомо припускає їх настання) на прямий умисел (коли особа усвідомлює суспільно небезпечні наслідки і бажає їх настання). Це звичайно, посилювало сутність відповідальності. Окрім того, це впливало й на інші елементи складу злочину, зокрема, у першому випадку ці дії можна було кваліфікувати як замах або готування до злочину, тобто, незакінчений злочин, тоді як в другому – це закінчений злочин, що, в свою чергу, впливало на ступінь тяжкості злочину [336, с. 109 – 110].

Таким чином, період масових репресій 1937 – 1938-х років розцінювався і обґрунтовувався радянською владою, як період масових злочинів з прямим умислом. Відповідно, посилювалася і ставала більш ширшою вища міра покарання – розстріл. У кримінальному і кримінально-процесуальному законодавстві СРСР і УСРР були створені необхідні передумови для ефективного функціонування каральної машини. Щодо надзвичайних колегій, які нехтували звичайними правовими принципами громадян, то вони проіснували до 1938 року і були скасовані у зв'язку з прийняттям Закону „Про судоустрій СРСР і союзних республік”. Всі справи, які в них раніше розглядалися, було передано судовим колегіям з кримінальних справ і віднині розглядалися за загальною процедурою за участю народних засідателів. Таке рішення, яке було необхідне після масового терору, далось не без певної боротьби, оскільки навіть у проекті Закону про судоустрій СРСР передбачалося, що справи цієї категорії мають

розглядатися постійними суддями без участі народних засідателів [355, с.171].

Взагалі, в 1920 – 1930-х роках принцип повновладдя Рад зводився нанівець досить широким трактуванням поняття „закону”, „законодавства”. Закони приймалися і видавалися з’їздами Рад, ЦВК СРСР, його президіями. Уряд видавав постанови, які мали силу закону. Нерідко законами ставали не тільки відомчі постанови, а й партійні рішення, від політбюро до губкому, райкому партії. В десятках тисяч нормативних актів голос самого закону не було взагалі чути, деформувалося саме поняття закону, а разом з тим і Ради як органи влади. При такому широкому тлумаченні поняття „законодавство”, адміністративно-командна система придбала легальний засіб розмивання закону, заміну його підзаконними актами, які, власне, і привели до репресій.

Отже, у 1920 – 1930-х роках із сфери правової науки, практики зникають такі життєво необхідні і важливі для розвитку нового суспільства питання, як свобода особистості, захист прав, честі громадян, їх право на оскарження дій адміністрації. Теоретично-правове обґрунтування репресивно-каральної системи, необхідно було для того, щоб прикрити антигуманні дії проти людства, створити атмосферу страху і сприяти утвердженню диктатури сталінізму. Велика відповідальність за це лежить на прокурорі СРСР А. Вишинському. Але, окрім нього, в законодавчому забезпеченні політичних репресій був задіяний весь репресивний апарат. З самого початку встановлення більшовицько-радянської влади, були внесені поправки до ряду законів. Доповнення до кримінальних кодексів фактично привели до того, що проводилися репресії на законних підставах.

Розділ 4

Ідеологічні чинники в практиці боротьби судових та спеціальних органів з науковою інтелігенцією

Курс на впровадження і поширення революційної законності в першу чергу позначився на характері діяльності спеціальних державних органів, які виконували партійні директиви та забезпечували їх поширення серед суспільства. „Сьогодні ці органи прийнято називати правоохоронними, – так зазначив дослідник радянського права І. Усенко, – а у перші роки радянської влади їх здебільшого називали каральними” [376, с. 21]. У партійних директивах щодо спеціальних органів вживався термін як до органів, які мали дотримувати державний порядок і безпеку в країні. Діяльність спеціальних органів у період 1920 – 1930-х років, за тими повноваженнями, які надала їм партія (право на позасудовий розстріл) дає підстави вважати, що ці органи дійсно були „каральними” в повному розумінні цього слова і ніякою охороною прав людей, як це могло здаватися на перший погляд, вони не займалися.

Наголосимо, що до каральних органів відносяться і судові органи, які теж були виконавцями волі партії в проведенні політичних репресій. Ленін в січні 1918 року писав, що „ніякої пощади ворогам народу, ворогам соціалізму, ворогам трудящих”. Він вимагав від суду сурових засобів покарання, вказуючи що: „Будь-яка слабкість, будь-які коливання, будь-яка сентиментальність в цьому відношенні були б великим злочином перед соціалізмом” [296, с. 6]. Вождь більшовиків підкреслював: „Новий суд необхідний перш за все для боротьби проти експлуататорів, які намагаються встановити своє панування чи відстояти свої привілеї... . Окрім того, на суди, якщо вони дійсно організовані за принципом радянських організацій, покладається ще більш важливе завдання. Це завдання по забезпеченню сурової дисципліни та самодисципліни трудящих. Без примусу таке завдання не може бути виконане. Нам необхідна держава, нам необхідний примус. Органом пролетарської держави, який здійснює такий примус, мають бути радянські суди” [296, с. 9]. Отже, радянські суди виступали в якості каральних органів, які своїм примусом (примусити визнати свою провину засудженим незалежно від того чи винний чи ні) часто засуджували ні в чому невинних людей. Готували ж сфальсифікований матеріал по справах, спеціальні „надзвичайні органи”.

На початку 1920-х років в Україні сформувалася потужна система надзвичайних органів, яка являла собою могутній розгалужений каральний апарат зі своїми губернськими, повітовими відділами, збройними силами, виробленими та використаними на практиці методами боротьби з політичними противниками. Владні структури (політбюро ЦК КП(б)У, ВУЦВК, РНК УСРР) зараховували до своїх політичних противників представників в особі „буржуазних інтелігентів”. Характерно, що сама приналежність до цієї категорії населення давала підставу для переслідувань. Про це, ніскільки не вагаючись, заявив один з теоретиків надзвичайщини

М.Лацис (голова ВУНК 1919 р.): „Не шукайте у справі звинувачувальних доказів про те, чи повстав він (заарештований) проти Ради зброєю чи словом. По-перше, ви повинні його спитати, до якого класу він належить, якого він походження, яка його освіта і яка його професія. Ці питання повинні вирішувати долю звинуваченого” [327, с. 128]. Пізніше Ф.Дзержинський (голова ВНК-ОДПУ 1917 – 1926 рр.) згадував, що з України потоком шли скарги на Лациса, який поводив себе „надто по-московському, не шкодував професорів...” [290, с. 112].

Про те, що створення ВУНК на території УСРР (3 грудня 1918 р.) було необхідним для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та злочинами на посадах, говорить Положення про Всеукраїнські і міські надзвичайні комісії 1919 р. : „... Надзвичайним комісіям надаються права: приймати заходи по попередженню і по ліквідації в ряді випадків всякого роду контрреволюційних виступів, погромів аж до застосування збройної сили; пропонувати Виконкомам вводити в губерніях чи в повітах надзвичайне військове положення; проводити арешти, заключати в концентраційні табори та застосовувати вищу міру покарання по відношенню до осіб, які були викриті в збройних виступах проти Радянської влади, бандитизмі чи спекуляції” [132, арк. 38 – 39]. Ці завдання, які були поставлені перед ВУНК є зрозумілими по відношенню до дійсних кримінальних елементів, які своїми злочинними діями загрожували існуванню радянської влади, та становили небезпеку для суспільства. Проте, фатальна ідея, що „у саботуючої, брехливої, зрадницько-прикидаючої співчуттям інтелігентської спекуляції та спекулятивної інтелігенції повинна бути зірвана маска, є нонсенсом в розумінні сучасної європейської людини.

Більшовицька ідея, що „для нас (тобто, для ВНК) не має і не може бути старих укладів моралі і „гуманності” видуманої буржуазією для гноблення та експлуатації „нижчих класів”, що наша мораль нова, наша гуманність

абсолютна так, як вона покоїться на світлому ідеалі знищення будь-якого гніту чи насильства, та нам все дозволено, бо ми перші в світі підняли спис не в ім'я закріпачення і гноблення кого-небудь, а в ім'я розкріпачення від гніту і рабства всіх” [158, с. 72] є, на перший погляд, фанатичною і утопічною ідеєю. Ці думки, які йшли з центру, були спланованою перш за все ідеологічною акцією, направленою на обґрунтування політики терору проти наукової інтелігенції.

Голова Всеукраїнської надзвичайної комісії І. Шварц говорив ще у 1919 році: „Якщо для ствердження пролетарської диктатури в усьому світі нам необхідно знищити всіх слуг царизму і капіталу, то ми перед цим не зупинимося, із честю виконаємо завдання, покладене на нас Революцією” [349, с. 20]. Ідеологічна установка по доцільності застосування репресій щодо інтелігенції була поставлена за основне завдання перед працівниками каральних органів. „І в даний момент, – як зазначив І. Шварц в статті „Хай живе червоний терор” за 1919 рік, – ми повинні знищити наших противників зовсім не тому, що нам хочеться помсти, а для того, щоб остаточно їх знищити, щоб відбити в них бажання підіймати руку на робітничо-селянську владу” [158, с. 73 – 74]. В особі противників, більшовики вбачали, зокрема, і наукову інтелігенцію. Фактично робота надзвичайних комісій, надзвичайних органів, була проявом здійснення партійної політики. Усі кадрові, функціональні та організаційні питання знаходилися у підпорядкуванні комуністичних інстанцій. ЦК РКП(б) вказував: „НК створені, існують і працюють лише як безпосередні органи партії, за її директивами і під її контролем” [382, с. 29].

Зокрема, під партійним керівництвом, надзвичайними органами був розроблений перший показовий процес проти членів так званого промонархічного „Національного центру”. В розпорядженні надзвичайних комісій і Харківського ревтрибуналу, які протягом грудня 1920 – квітня 1921

років готували зазначений політичний процес, перебувало „Звернення вчених півдня Росії” до вчених західної Європи, яке містило заклик до європейського співтовариства прийти на допомогу армії Денікіна для того, щоб призупинити „руйнівний поступ більшовиків”. Звернення підписали близько 600 науковців, викладачів вищих учбових закладів, музейних працівників тощо [382, с. 92]. Саме за цим документом і добиралися кандидатури для показового процесу. Важлива роль в ньому відводилась професорам М. Сумцову, Ф. Шміту, М. Левіту та іншим. Даний процес, за задумом його організаторів, мав послужити суворим попередженням тим представникам інтелігенції, хто намагався в різних формах чинити опір радянській владі і хто міг бути „класовим супротивником”.

Поступово сфера діяльності надзвичайних комісій змінювалася. На IX Всеросійському з’їзді Рад (23 – 28 грудня 1921 р.) була проголошена у ленінському виступі ідея нового визначення функцій і компетенцій НК, обмеження її діяльності суто політичними завданнями (до цього вона брала на себе функції міліції і суду). В.І. Ленін підкреслював, що в умовах міцної і твердої влади „вужчою стає сфера установи, яка відповідним ударом відповідає на всякий удар змовників”. Разом з тим він наголошував на необхідності тривалого існування органів безпеки, зазначивши, що без такої установи влада трудящих існувати не може, доки буде існувати на світі експлуататори [196, с. 314]. Питання про шляхи реалізації цієї постанови розглядалися на засіданнях політбюро ЦК РКП(б) 23 січня та 2 лютого 1922 року, а відповідний декрет Всеросійський ЦВК затвердив 6 лютого 1922 року. Того ж дня без оголошення у пресі було прийнято спеціальне положення про Державне політичне управління (ДПУ) РСФРР [376, с. 23].

За прикладом Російської Федерації Всеукраїнський ЦВК своєю постановою від 22 березня 1922 року скасував ВУНК та її місцеві органи. Для придушення відкритих контрреволюційних виступів, боротьби із

шпигунством, охорони шляхів та кордонів республіки, а також виконання спеціальних доручень президії ВУЦВК та РНК УСРР по охороні революційного порядку при НКВС УСРР створювалося Державне політичне управління (ДПУ), а на місцях – політичні відділи при губернських виконавчих комітетах [172, с. 228].

Отже, новий орган державної безпеки вже не розглядався як надзвичайний і тимчасовий, а включався через НКВС до загальної системи органів радянської державності. Проте, як зазначив дослідник І. Білас: „Насправді ж новостворений орган, як довела практика, був наділений значно більшими репресивними повноваженнями, аніж його попередник і ці повноваження розширювалися від перших днів створення ДПУ” [262, Кн.1, с. 79]. Постановою про створення ДПУ УСРР передбачалося, що всі кримінальні справи повинні розглядати лише революційні трибунали або народні суди. ДПУ мало у двотижневий строк передати судовим органам усі справи про спекуляцію, службові та інші злочини. Але, щодо контрреволюційних злочинів, то ДПУ УСРР і його місцеві органи мали право здійснювати обшуки, збирати речові докази та заарештовувати підозрілих. Осіб, захоплених на місці злочину, могли затримувати без ордерів. Не пізніше двох тижнів з дня затримання заарештованому мали пред’явити обвинувачення. Під арештом люди, затримані ДПУ без спеціального дозволу Президії ВУЦВК, могли перебувати не більше як два місяці [172, с. 228].

У зв’язку з прийняттям Кримінально-процесуальних кодексів в РСФРР (25 травня 1922 р.) та УСРР (13 вересня 1922 р.) було уточнено процесуальні повноваження органів ДПУ. Якщо при створенні цих органів зазначалося, що до їх компетенції належать справи про контрреволюційні злочини, то тепер було чітко підкреслено, що ДПУ – це органи дізнання у цих справах. Тобто крім обшуків і арештів, управління мало право опитувати підозрілих

свідків, збирати докази тощо [172, с. 598]. Матеріали ці потім надходили до слідчих, які працювали при судових органах. Вони мали вести далі попереднє слідство (чого практично майже ніколи не було, бо основні докази фальсифікувалися і передавалися суду органами ДПУ). Як правило, слідчі обмежувалися трьома необхідними процесуальними діями: пред'явлення обвинувачення, допити обвинувачення, які базувалися в основному на визнанні своєї провини підсудного, а чи це так чи ні нікого не турбувало, та складання обвинувального висновку, який був не обов'язковий.

Важливе значення для посилення „законності” в роботі ДПУ мало створення спочатку в Російській Федерації, а потім на Україні державної прокуратури. У положенні про прокурорський нагляд, затвердженому ВУЦВК 28 червня 1922 року йшлося про те, що на прокуратуру України, яка створювалася у складі Наркомюсту, покладался нагляд від імені держави за діями всіх органів влади, шляхом порушення кримінального переслідування винних і опротестування постанов, які порушують закон. Одночасно прокуратура мала наглядати за діяльністю органів дізнання і слідства, за діяльністю органів державного політуправління, підтримувати обвинувачення у суді, наглядати за правильністю утримання заарештованих під вартою. В партійному порядку всі кандидатури прокурорських працівників попередньо розглядалися політбюро, оргбюро або секретаріатом ЦК КП(б)У [376, с. 43].

Ще однією особливістю створення прокуратури було те, що „будь-який незаконний чи необґрунтований вирок повинен бути опротестований прокурором не тільки в тих випадках, коли неправильність вироку заключається у виправданні звинуваченого чи у використанні по відношенню до нього більш м'яких засобів покарання, але і в тих випадках, коли на думку прокурора, судом звинувачується невинна особа, або застосовується занадто сувора міра покарання” [296, с. 105]. Насправді ж цей

аргумент не діяв, а був лише видимістю „справедливого законодавства”. Ще в квітні 1922 року на засіданні політбюро РКП(б) під головуванням В.І.Леніна, органам ДПУ надавалися широкі права і перш за все право на позасудовий розстріл, та право на вислання кримінальних злочинців, до яких зачисляли і наукову інтелігенцію України. Це привело до посилення репресивних заходів влади проти „ворогів народу”.

У боротьбі з інтелігенцією партійно-радянські органи широко застосовували чистки вузів. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 5 січня 1922 року розглядалося питання про чистку вузів, де зазначалося: „Запропонувати Наркомосу провести чистку вузів керуючись наступними положеннями:

а). При перевірці керуватися класовим принципом (тобто, велике значення мало соціальне походження тієї чи іншої людини).

б). Видалити із вузів політично-ворожий і антирадянський елемент, а також спекулюючих, які є баластом в розумінні науковому.

в). Кампанія чистки проводиться Наркомосом і його органами на місцях під безпосереднім контролем партії.

г). Губкоми затверджують склад перевіряючих комісій, а також порядок і план перевірки в залежності від місцевих умов” [17, арк. 1 – 1зв]. У лютому-березні 1922 року вузівська професура висловила свій протест проти нового „Положення про вузи”, згідно з яким відмінялася автономія вищої школи і запроваджувалися посади політ комісарів, які відповідали за стан навчального процесу, а фактично стежили за викладачами і студентами. В результаті незгоди з положенням, застрайкували професори Києва, Одеси, Кам’янця-Подільського. В.І. Ленін одразу рекомендував своїм українським колегам „звільнити 20-40 професорів обов’язково. Обміркувати і ударити міцно” [258, с. 27].

Влада розглядала вищі навчальні заклади, як розсадники вільнодумства і національно-визвольних ідей. Вона активно давала накази Наркомосу та органам ДПУ на вилучення із інститутів найбільш реакційних і монархічних елементів професури [75, арк. 171]. Однією з перших потрапила в поле зору органів ДПУ Всеукраїнська академія наук (ВУАН), створена за указом гетьмана П. Скоропадського 14 листопада 1918 року. І це не випадково. ВУАН вже на перших етапах своєї діяльності стала центром духовного життя. Також, певна частина контингенту вчених, які працювали у ВУАН, у свій час активно співробітничали з урядами Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Відповідно, ці факти не могли не викликати занепокоєння вищого політичного керівництва України. Поступово і послідовно вироблявся план „радянзації” ВУАН, який ґрунтувався на витісненні з академії представників української інтелігенції. Одними з перших жертв нової кадрової політики стали Ф.І. Міщенко та К.В.Харлампович, позбавлені звань академіків лише за те, що вони були професорами духовних академій [352, с. 16].

Побоюючись незалежних національних поглядів наукової інтелігенції, які стали політичною силою в трактуванні державотворчих процесів в Україні, радянська влада „потурбувалася” про вислання представників української інтелігенції за кордон.

Ініціатором вислання так званих „кримінальних елементів” до яких, до речі, відносилася професура вищих навчальних закладів, був не хто інший, як голова Раднаркому Радянської Росії В.І. Ленін. У своєму таємному листі 19 травня 1922 року він інструктував голову ВНК Ф. Держинського: „Т. Держинський! До питання про висилку за кордон письменників і професорів, що допомагають контрреволюції. Треба це підготувати старанніше. Без підготовки ми наробимо дурниць. Прошу обговорити такі заходи підготовки... Зібрати систематичні відомості про політичний стан та

літературну діяльність професорів і письменників. Доручити це тямущій, освіченій і акуратній людині в ДПУ” [167, с. 540].

Під керівництвом органів ДПУ РСФРР списки кандидатів на вислання склалися і в Україні. Цей процес в республіці мав свою специфіку. Необхідно відзначити, що перші симптоми щодо можливої висилки представників української інтелігенції за межі країни спостерігається вже в постанові політбюро ЦК КП(б)У від 23 червня 1922 року, де вказувалося:

„а). Доручити Наркомосу України послідовно проводити прийняти ними порядок щодо особистої відповідальності ректорів і деканів разом з політкомаами за роботу Інститутів і факультетів.

б). Запропонувати Південному бюро ВЦСПС дати по професійній лінії тверду директиву про контроль за діяльністю секцій наукових працівників при Союзі працівників Просвіти, в особливості в Харкові, Києві, Катеринославі, Одеси, Кам’янці-Подільському.

в). Запропонувати Губкомам надавати максимальну політичну підтримку ректорам-комуністам і політ комісарам вузів в їх роботі по управлінню Вищою школою.

г). Запропонувати Наркомосу здійснити планове перекидання тих професорів, які найбільше вносять розлад в академічне життя.

д). Запропонувати Губкомам слідкувати за міськими... і іншими органами, щоб вони в ніякому разі не перешкождали цьому перекиданню, яке повинне проводитися з максимальною твердістю.

е). Запропонувати Наркомосу і ДПУ застосовувати в якості однієї з репресивних мір проти активістських елементів професури, вислання за межі Федерації.

є). Запропонувати Наркомосу звернути особливу увагу на Кам’янець-Подільський університет і прийняти до оновлення його викладацький склад” [11, арк. 98]. Отже, в згаданій постанові йшлося в першу чергу про

професорсько-викладацький склад, який мали вислати, та підкреслювалася необхідність пильного стеження за Кам'янець-Подільським університетом. Більшовики добре пам'ятали, що цей університет був створений ще у 1918 році при підтримці гетьмана П. Скоропадського, і в ньому могла бути найбільш опозиційно настроєна проти радянської влади професура. Таким чином, на основі прийнятого рішення розгорнулася бурхлива діяльність по визначенню конкретних кандидатур на вислання.

Ідеологічним обґрунтуванням необхідності вислання певних кандидатур професури послужив лист від ЦК КП(б)У до секретарів губкомів 1922 року в якому зазначалося: „ЦК дав директиву провести арешти і намітити на вислання тих професорів і інших представників інтелігенції, які явно чи таємно починають протягувати свої зміновіховські ідеї в практику культурної роботи вищої школи і в інші організації. Із намічених 70 чоловік професорів і декілька лікарів, більшість з них є завзятими ідеологами буржуазії, минулими членами кадетської партії, які намагаються в якості нової фразеології проповідувати старі кадетські лозунги і їм в деякій мірі це вдавалося. Частина студентства була на їх стороні. Але в цьому питанні були зроблені помилки. Деякі з заарештованих були жертвами зведень особистих рахунків, але більшість із злісних не арештовувалися тому, що ДПУ не мало на них відомостей. Тому ЦК запропонував ще раз переглянути списки професури, поповнюючи їх перехованими” [72, арк. 125].

Причина вислання полягала в тому, що партійці боялися „буржуазних ідей” професорів, які могли бути прийняті і визнані багатьма студентами. А це заважало компартійному керівництву, які намагалися насаджувати свою революційну ідеологію у вищих навчальних закладах. Влада зробила наголос на політичне минуле багатьох відомих діячів науки, забуваючи про те, що більшість з них вже давно відійшли від політичної діяльності і займалися в основному науковою роботою. Приклади як підбиралися відомості на

професорів для їх майбутнього вислання за кордон наводить в своїй роботі В. Гусев: „Красуський І.А., ректор ХТІ (Харківський технологічний інститут). В минулому колишній статський радник, особа відома не тільки Харкову, але й всій Росії, колишній член кадетської групи і член правління національного центру... . Має великий вплив в Держплані і вважається незалежним вченим і верховодом в Українській раді народного господарства. Своїми активними контрреволюційними діями Красуський згубно впливає на всю професуру і студентство. Як тип шкідливий, Красуський повинен бути прибраний, так як подальше перебування його в Інституті, і взагалі на Україні таїть в собі наслідки” [285, с. 123].

Зазначимо, що відстеження політичних процесів в середовищі інтелігенції, студентства та збирання інформації на них здійснювалося, як правило, двома шляхами – легальним і конспіративним. Легальний спосіб полягав у відкритому нагляді за об’єктом уваги спецслужб, наприклад, в опитуванні ректорів чи деканів певних вузів, а також нагляд політ комісарів за роботою професури. Конспіративний метод ґрунтувався на вербуванні інформаторів з числа тієї ж інтелігенції, які давали брехливі свідчення на своїх колег, щоб вижити в тих умовах [349, с. 48]. Органами ДПУ велася інформаційно-аналітична робота, яка була покликана з’ясувати настрої української наукової інтелігенції, її ставлення до радянської влади.

На 3 серпня 1922 року український список вчених був остаточно підготовлений. З 77 включених до нього осіб 47 були працівниками вищої школи, з яких 32 професори, 15 медиків та інші. Географія представництва була досить широкою. Це були вчені з Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам’янця-Подільського. Під списком схваленим ЦК КП(б)У та ВЦВК Рад України, стояли підписи Г. Петровського (голова ВУЦВК), Х.Чаковського (голова Ради народних комісарів в українській республіці), В.Манцева (голова ДПУ) [285, с. 120].

9 серпня 1922 року список антирадянської інтелігенції, складений ДПУ України, розглянула і затвердила спеціальна комісія ЦК РКП(б) [6.285, с. 124], але саме вислання затягувалося. Цьому були об'єктивні причини. По-перше, у дещо двозначному становищі опинилось вище політичне керівництво і уряд України. Розпочата ними гра, спрямована на загравання з українською еміграцією йшла врозрід з каральною акцією проти представників наукової і творчої інтелігенції. По-друге, виїзд за кордон колишніх державних діячів, відомих вчених, культурних діячів, на думку владних структур, міг лише зміцнити українську еміграцію. Саме тому, партійно-державне керівництво України було змушене маневрувати між жорстким тиском РКП(б) і тією політичною ситуацією, яка склалася в республіці [343, с. 92].

З цією метою, вище політичне керівництво неодноразово переглядало списки кандидатів на вислання, вилучало з нього тих людей, які були небажані для виїзду, бо могли в еміграції протидіяти радянській владі ще сильніше. Так, 18 жовтня 1922 року, політбюро ЦК КП(б)У вислухавши думку голови ДПУ УСРР В.А. Балицького, взяло до відому, що В.Чехівський не буде висилатися з України, а С. Єфремов буде направлений до Москви у розпорядження Наркомосу РСФРР [16, арк. 80]. Іншою своєю постановою вище політичне керівництво визнало за можливе, взявши до уваги заяви професорів Трефільєва, Валяшко, Кураєвої, Гаєвського та Коршуна, зваживши на „їх лояльне ставлення до радянської влади” залишити в Україні. Політбюро ЦК КП(б)У вважало, що „професори Марченко і Алова не повинні висилатися за кордон, а тільки за межі УСРР... По відношенню до професора Подільського, обмежитися переміщенням його з Поділля в м. Харків, Жуковського залишити в Харкові. По відношенню до інших, залишити попереднє рішення Комісії в силі” [18, арк. 3].

Отже, подібні пом'якшення стосувалися далеко не всіх кандидатів на вислання, багато з них було вислано. Окрім того, сама процедура вислання професури вважалася правильною і необхідною. Про це неодноразово вказувалося у пресі: „Ми (комуністи) вибрали гуманний засіб – висилку за кордон. Звичайно – це найгуманніший засіб. Це повідомлення, що ми робимо має велику вагу. Справа йде не тільки про те, що висилається 20-30 чоловік. Ця подія має велику принципову вагу”, – підкреслювалося в газеті „Вісті ВУЦВК” за 1922 рік [229, с. 2 – 3].

Важливим кроком на шляху до надання надзвичайних прав органам ДПУ було прийняття декрету Всеросійського ЦВК від 16 жовтня 1922 року „Про доповнення до постанов про ДПУ”. Цей декрет мав закриту частину, що не підлягала публікації. В ній регулювалися практичні питання відносин органів ДПУ з судовими установами та особами прокурорського нагляду. Зокрема, нагляд прокурора за слідством і дізнанням по справах політичних і по звинуваченню у шпигунстві набував обмеженого характеру. Слід звернути увагу і на те, що ДПУ зосереджувало в себе слідство по службових злочинах своїх працівників. По цих справах колегія ДПУ отримала право виносити позасудовий вирок. Також, органи ДПУ звільнялися від обов'язків надавати раніше направлені ними припинені справи, з недостатніми доказами чи відсутністю складу злочину в суд чи прокуратуру для затвердження. Представник ДПУ повинен був входити до складу суду при розгляді всіх справ про політичні злочини і шпигунство. Але секретні представники ДПУ, які розкривали справи по контрреволюційним злочинам, ні в якому разі не підлягали виклику в суд в якості свідків. Всі матеріали по цих справах після судового розгляду поверталися до архівів ДПУ [307, с. 136 – 138].

Таким чином, не завжди прокурор наглядав за діями ДПУ. ВЦВК навмисно обмежував права прокурора, щоб надати більше прав ДПУ по

позасудовому розгляді справ, які, як правило, закінчувалися розстрілом. Тим паче практика по забороні виклику в суд секретних працівників ДПУ (тобто, агентів, спец агентів і опитувачів), на основі матеріалів яких (агентурне повідомлення) була заведена та чи інша справа, не дала можливість суду об'єктивно і всесторонньо розглядати справи. Це привело до негативних наслідків, бо суд не мав змоги отримати потрібні матеріали для розслідування від працівників ДПУ, які виступали в ролі свідків. В результаті органи ДПУ фальсифікували справи. Тобто, кожний захід влади, кожна постанова була ретельно продумана так, щоб узаконити репресивні дії надзвичайних органів.

Після створення СРСР, постановою ЦВК СРСР 15 листопада 1923 року було утворено Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) при РНК СРСР як орган, що об'єднує революційні зусилля республік по боротьбі з політичною контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом. Відповідно до загальносоюзного законодавства 13 серпня 1924 року ВУЦВК і РНК УСРР затвердили положення про ДПУ УСРР. Управління вийшло з формального підпорядкування НКВС УСРР. Було законодавчо закріплено, що ДПУ УСРР засновується при РНК УСРР. Воно мало виконувати всі завдання ВУЦВК і РНК УСРР, а у своїй оперативній діяльності керуватися директивами й розпорядженнями ОДПУ СРСР [376, с. 32]. 28 березня 1924 року закритою постановою ЦВК СРСР було затверджено положення про права ОДПУ щодо адміністративних заслань, висилки і ув'язнення в концентраційні табори. Ці засоби могли застосовуватися строком на три роки на підставі постанов Особливої наради в складі трьох членів колегії ОДПУ (на зразок „трійок”, які існували у 1921 р.). Особлива нарада була створена і при ДПУ УСРР, однак права її обмежувалися висилкою в межах України. Виключно Особливою нарадою при ОДПУ СРСР застосовувалися адміністративні

засоби до осіб причетних до контрреволюційної діяльності, шпигунства та інших державних злочинів [376, с. 33]. Пізніше права її розширювалися.

Українська наукова інтелігенція, котра розглядалася ОДПУ, як „елемент петлюрівщини”, постійно знаходилася у полі зору влади. Саме органами ДПУ УСРР в липні 1923 року була викрита „контрреволюційна” організація „Київський обласний центр дій” („КОЦД”). Судовий процес по цій організації проходив у Києві в березні – квітні 1924 року. Даний процес по якому проходили українські інтелігенти М. Василенко, К. Василенко, П.Смирнов та інші, за задумом влади, мав суспільно-виховну мету, яка б показала народу хто є насправді українська „націоналістична” інтелігенція. Так, у своєму листі від 30 травня 1924 року до Н. Полонської-Василенко, коментуючи винесений вирок, академік Ф.І. Шміт писав: „Ми ніяк не можемо звикнути до нового характеру радянського правосуддя. Царська влада мстила злочинцю у суворій відповідності із здійсненим протизаконням. Радянське правосуддя має перш за все, політично-показовий характер, тому будь-яке порушення закону – навіть чисто кримінальне – оцінює не з точки зору загальної законності, а з точки зору живої життєвої ситуації, серед якої абсолютно підсудна дія, і серед якої проходить процес, воно переслідує, якщо можна так висловитись, суспільно-виховну мету. Лише так стає зрозумілим суворість вироку стосовно М.П. Василенка. І лише так пояснюється, чому радянське правосуддя знає в своїй практиці стільки випадків дострокового звільнення з ув’язнення, як тільки політична і показова необхідність подальшого ув’язнення відпадає” [343, с. 120 – 121]. І дійсно, винесені вирокі вражали своєю суворістю: М. Василенка, К.Василенка, Б. Толпигу, Л. Чолганського, П. Смирнова, М. Онищенко-Павлюка засудили до 10 років ув’язнення, С. Єдиневського, С. Чебакова, А. Яковлева, В. Виноградову засудили до вищої міри покарання – розстрілу [341, с. 241]. Окрім того, М. Василенко самим фактом засудження за

шпіонаж з позбавленням прав, був виключений з числа академіків [19, арк. 69].

Помітною фігурою був також професор Павло Смирнов – дослідник найдавніших періодів в історії України. Термін його покарання було зменшено з 10 до 5 років. Але і цей термін, як зазначає дослідниця Н.Полонська-Василенко, здавався цілою вічністю для вченого. Тому, користуючись правом, наданим законодавством, він напружено працював у тюрмі. Розраховував таким чином на зарахування робочих днів в термін покарання. І дійсно, через три роки П. Смирнов був звільнений з ув'язнення. Та вже через кілька днів за особистим наказом Генерального прокурора та наркома юстиції УСРР він знову опинився за ґратами [352, с. 14 – 15]. Більшовицьке керівництво у Москві, яке дуже пильно стежило за процесом знало, що робило: по-перше, сам процес вже виконав свою роль – вселив страх за своє майбутнє в серця багатьох представників української інтелігенції, по-друге, ні Сталін, ні його оточення не хотіли постати перед світовою громадськістю у вигляді ката і по-третє, трапилась нагода в черговий раз нагадати українському керівництву про неприпустимість самочинних кроків.

Тим часом, продовжувалася робота надзвичайних органів по переслідуванню української інтелігенції. Широкої розмаху набрали чистки вузів Під переслідування потрапили не тільки професори, а й їхні діти. Підтвердженням цього може бути протокол №33 засідання політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1924 року, в якому зазначалося: „Доручити тов. Угарову розглянути справи по чистки дітей інтелігенції і доповісти Політбюро” [20, арк. 63].

Повернення М. Грушевського з-за кордону у 1924 році, чекісти розраховували використати, як зброю по розкладенню українських “контрреволюційних кіл” у середовищі ВУАН і тим самим звільнити тих,

хто був найбільш опозиційно настроєний проти радянської влади. Співробітники ДПУ розмірковували яким чином використати Грушевського – по політичній чи чекістській лінії. Їх ідеї були такими. Якщо використовувати вченого по політичній лінії то було б розумним посадити його в крісло президента ВУАН. На їх думку, за таких обставин виникла б можливість перетворення академії в апарат, який виконував би партійні завдання. Використання ж по чекістській лінії дало б можливість створити навколо нього мережу „своїх людей”, які б прикриваючись його ім’ям, проводили партійні рішення [359, с. 131]. Чекісти зупинилися на третьому варіанті. Вони прийшли до висновку, що першочерговим завданням у боротьбі з українськими науковцями є посилення суперечності у верхах шовіністичної громадськості, зокрема, найбільш міцної і контрреволюційно-настроєної групи професора Єфремова. Вирішено було зосередити зусилля спеціальних органів на ідеологічному тиску на Єфремова, а за Грушевським встановити ретельне спостереження [359, с. 134].

Таким чином, органи ДПУ проводили чітку і добре продуману партійну лінію по переслідуванню української наукової інтелігенції. Вони ретельно слідкували за професорами, пояснюючи це тим, що даний об’єкт може бути „контрреволюціонером” і тим самим становити загрозу для радянського суспільства.

Доказом прискіпливої уваги радянського керівництва до української інтелігенції було те, що вище політичне керівництво України неодноразово зверталось до голови ДПУ чи його заступників, надати відомості про ті чи інші моменти громадсько-політичного життя інтелігенції. Так, 2 лютого 1927 року секретар ЦК КП(б)У В. Затонський звернувся до голови ДПУ В.Балицького з проханням „надати матеріали про інтелігенцію України, які характеризують активність інтелігенції в радянській, профспілковій, кооперативній, господарській і культурній роботі, а також відношення цієї

інтелігенції до постанов партії” [349, с. 65]. Такі відомості були спеціальними органами надані. В результаті були прийняті відповідні партійні рішення. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 31 грудня 1927 року, на якому розглядалася діяльність ВУАН, зазначалося: „Через те, що Єфремов зараз є фактичний керівник Академії і веде політико-шкідливу лінію – вважати за необхідне усунення Єфремова з керівних органів ВУАН. Вважати за можливе ввести до складу президії Академії Грушевського, з залишенням в ньому і Кримського, звільнивши його від обов’язків неодмінного секретаря. Вважати за необхідне введення до складу президії нових членів з дійсних наукових сил, не зв’язаних з проти радянською політикою в минулому, лояльних до партії і радянської влади в цей час і по можливості не зв’язаних з тою груповою боротьбою, яка йшла і йде в Академії (мається на увазі боротьба між більш поміркованою групою на чолі з Грушевським і опозиційно-настроєною групою на чолі з Єфремовим)” [24, арк. 83 – 84].

Академіка Грушевського не залишили в спокої і в майбутньому. Спроба притягнення його до відповідальності спеціальними органами закінчувалася невтішними наслідками як для нього, так і для його наукового оточення. Стосувалося це, зокрема, заборони праць самого вченого та його найближчих колеги і учнів. Так, був затриманий до випуску в світ оригінальний збірник “Полуднева Україна” за участю П. Тутківського, С.Дложевського, М. Макаренка, Б. Варнеке, В. Пархоменка, Є.Загоровського та багатьох інших відомих вчених. Така ж доля спіткала фундаментальну працю “Українські думи” (редактор К. Грушевська), “Історія української літератури” (М. Грушевський) [343, с. 142].

В результаті морального і фізичного тиску з боку влади на науковців та безперестанного спостереження органами ДПУ за їх діяльністю, багато представників розумової праці дійшли до відчаю, який закінчився жахливим

наслідком. Науковці протестували проти “більшовизації” і “радянзації” сфери наукового життя. У другій половині 1920-х років одним із перших був радянізований Київський історичний музей імені Т. Шевченка. Його комуністичне керівництво оголосило про похід проти “націоналізму” і боротьбу з його носіями в музейному колективі. Вістря ідеологічного тиску було спрямоване проти відомого етнографа та музейника Д. Щербаківського.

У 1927 році, щоб привернути увагу до тієї атмосфери, яка панувала у вузах, культурно-освітніх закладах, серед наукової і творчої інтелігенції на самогубство зважився відомий український історик і музейник Данило Щербаківський. Заподіявши собі смерть він привернув увагу громадськості до проблеми витіснення і цькування національно-свідомої інтелігенції, повної зневаги з боку влади до її знань та досвіду. Смерть відомого вченого і культурного діяча привернула увагу української інтелігенції і викликала з її боку рішучий протест. Так, лист до редакції київської газети „Пролетарська правда” з приводу самогубства Д. Щербаківського підписало близько 80 провідних вчених України. Серед них: О. Новицький, А. Лобода, М. Грушевський, Ф. Яновський, С. Єфремов та інші. Автори листа писали: „... Енергійний, чесний, глибоко-етичний Данило Михайлович втомився від того бюрократизму, втомився від тої щоденної атмосфери дрібного інтриганства, нашіптування, постійного цькування. В результаті – страшний фінал...” [343, с. 86]. Найбільш вражає те, що факт про самогубство Щербаківського, на відміну від інших проявів “опікування” партійних органів буттям науковців, не знайшов достатнього “розуміння”. Партійне керівництво намагалося обґрунтувати цей випадок як звичну справу побутового характеру, яка не має нічого спільного з громадською проблемою.

Згорання непу, що розпочався у 1927 – 1928-х роках сприяло значному збільшенню фактичної ваги органів державної безпеки у житті країни. У цих

роках пройшла поступова зміна пріоритетів у діяльності Генеральної прокуратури УСРР. Як зазначав І. Усенко: „Вона зберегла всі свої наглядні функції і повноваження, але тепер партійні органи орієнтували її не стільки на контроль за діяльністю органів дізнання і слідства, скільки на допомогу їм. Повсякденною практикою стала участь прокурорських працівників разом з представниками ДПУ у різних „трійках” та інших надзвичайних органах, які були призначені для вирішення партійних завдань силовими методами. Обвинувальна функція прокуратури висунулася на перший план, прокурори стали найактивнішими учасниками показових політичних процесів другої половини 1920-х років” [376, с.46].

У ці ж роки в загальносоюзному масштабі значно поширилася практика, коли контрреволюційні справи розглядалися позасудовим порядком. У структурі органів ДПУ згідно з циркуляром ОДПУ 29 жовтня 1929 року з’явилися „трійки”, які мали здійснювати попередній розгляд завершених слідством справ, з наступною їх передачею до судових органів або Особливої наради ОДПУ. Такі „трійки” розглядали справи щодо контрреволюційної діяльності, шпіонажу, а надалі – всі справи так званого політичного характеру. Такі ж повноваження мали й місцеві „трійки” [355, с. 185]. „Взагалі в кінці 1920-х років, – як зазначив Коровін В., – вищі органи державної влади і управління (ВЦВК і РНК СРСР) відійшли від практики періодичного перегляду і обговорення діяльності органів ОДПУ. З’їзди Рад, сесії ЦВК і засідання РНК СРСР ні одного разу не розглядали роботу ОДПУ і її органів на місцях. Їх функції повністю перейшли до політбюро ЦК ВКП(б) і особисто до Сталіна. Документи і матеріали тих років показують, що саме вони визначали завдання і напрямки діяльності органів державної безпеки, перш за все розвідки і контррозвідки” [307, с. 33].

На замовлення Сталіна чекісти сфабрикували справу „Спілки визволення України” 1930 року. Вона була спрямована проти української

наукової інтелігенції. Основна мета організації показового судового процесу „СВУ” (він проходив з 9 березня по 19 квітня 1930 р.), за словами дослідників В. Пристайка та Ю. Шаповала – це відмежування української національно-свідомої інтелігенції від робітництва, селянства для того, щоб порушити генетичний зв’язок між різними поколіннями творців духовної культури українського народу [360, с. 14]. До кримінальної відповідальності було притягнуто 45 чоловік. Це такі знамениті люди, як С.Єфремов, його рідний брат, професор Дніпропетровського ІНО (Інститут народної освіти) П. Єфремов, колишній прем’єр-міністр УНР В. Чехівський, колишній міністр закордонних справ УНР А. Ніковський, професори Київського ІНО Й. Гермайзе, В. Ганцов, професори Київського медінституту В. Удовенко, В.Підгаєцький, М. Кудрицький, професор Полтавського ІНО В. Щепотьєв, академік М. Слабченко, один з організаторів українського краєзнавства, та багато інших людей [360, с. 202 – 208]. Звертаючи увагу на 45 підсудних, не можна не зазначити, що жертвами цієї акції стали не лише підсудні, а й ті, хто 9 березня – 19 квітня 1930 року став свідком цього процесу, хто свідчив проти своїх учорашніх товаришів.

Взагалі, „СВУ” присвячено багато публікацій. Однак, зупинимося більш детально на ідеологічних моментах справи. Секретар ЦК КП(б)У П. Любченко, як один із активних громадських обвинувачів на цьому процесі писав у передмові до стенографічного звіту про процес „СВУ”: „Стенограма процесу “СВУ” повинна стати в руках трудящих могутньою зброєю для викриття тої каїнової змовницької роботи, що її проводили і проводять українські націоналісти проти країни Рад. Стенограма процесу “СВУ” вустами самих підсудних діячів петлюрівщини УНР – розкаже кожному, на кого і для чого працює українська буржуазія, українські націоналісти, за яку “самостійну”, за яку “незалежну” Україну вони борються” [174, с. 5].

Таким чином, процес перш за все був розрахований на широку масову пропаганду по викриттю „ворогів народу”. Він повинен був, за задумом більшовиків, викликати ненависть людей до представників наукової інтелігенції. Ця ненависть пояснювалася більшовиками таким чином, що інтелігенти – це є контрреволюціонери, які ведуть боротьбу проти радянської влади, саме тому з ними необхідно боротися. Ця думка активно пропагувалася більшовиками серед народних мас. В газеті Вісті ВЦВК за 1930 рік так писали про процес „СВУ”: „Пролетарський суд виніс діячам не суворого вироку. Цей вирок глибоко знаменний. Він доводить, що пролетаріат не мстить своїм ворогам, а тільки їх обеззброює. Вирок у справі СВУ є правильний висновок, що його Найвищий Суд зробив з усього процесу, де українську контрреволюцію було морально розстріляно, де вона ідеологічно самоліквідувалася” [234, с. 1].

Процес „СВУ” мав стати серйозним сигналом для КП(б)У. П.Постишев зазначив з цього приводу: „Все це говорить про те, що першим і найважливішим нашим завданням є безперервне підвищення настороженості і пильності партійних організацій у відношенні націоналістичних елементів” [202, с. 95].

Про ідеологічне обґрунтуванням проведення цього процесу органами ДПУ свідчить спецзведення Одеського оргвідділу ДПУ про політичні настрої населення м. Одеси у зв’язку зі справою „СВУ”. Чекісти наводили заяву професора Слабченка, в якій він характеризував підготовчу роботу до проведення показового процесу: „Повідомлення про розкриття начебто контрреволюційної організації – це є не що інше, як маневр ДПУ, яке хоче оправдати себе в зв’язку з масовими арештами, проведеними по всій Україні в останній час” [349, с. 205 – 206].

Сталінські ідеологи чудово розуміли, що найбільший опір сваволі може вчинити освічена частина нації, яка своїми незалежними і демократичними

ідеями могла привернути на свою сторону значну частину людей. Тому, в першу чергу, ставилось завдання перед органами ДПУ про усунення видних представників громадського життя. Тоді стає зрозумілим, чому головним організатором „СВУ” став С. Єфремов, бо саме цей учений не приховував свого критичного ставлення до радянської влади, про що свідчить його щоденник [209].

Вироки у справі „СВУ” були жорстокими. С. Єфремов був засуджений до 10 років позбавлення волі. Перші 7 років він провів у Ярославському політичному ізоляторі, а у 1937 року був переведений до Володимирської тюрми, де і закінчив свій життєвий шлях. До вищої міри покарання засуджено 15, ув’язнено в концтабори – 192 чоловіки. Вислано за межі України – 87, умовно засуджено – 3, увільнено від покарання – 124, передано на розгляд Верховного суду УРСР справи на 45 чоловік. Всього по справі „СВУ” проходило 474 особи [360, с. 55].

У 1931 році на зразок сфальсифікованого судового процесу „СВУ” був проведений показовий процес у справі „Українського національного центру” („УНЦ”). Гірка участь випала на долю інтелігентів вихідців із Галичини, контрреволюційним поводителем яких був буцімто професор М. Яворський. З 50 заарештованих по цій справі майже 30 чоловік були членами Української партії соціалістів-революціонерів та Української соціал-демократичної робітничої партії. Більшість осіб, яких звинуватили в участі в „УНЦ” були службовцями, які працювали в системі народної освіти та наукових закладах. До них приєднали двох видатних діячів української науки – М.Грушевського та М. Яворського. Першому відводилась роль керівника „УНЦ” [360, с. 82].

У звинувачувальному висновку зазначалося, що у 1924 – 1927-х роках „УНЦ” проводив широку організаційну роботу по консолідації всіх антирадянських українських сил, впровадженню своїх представників у

радянський апарат, захопленню командних позицій у наукових і громадських установах і ставив перед собою завдання створити широку мережу повстанських організацій з куркульських та контрреволюційних елементів по всій Україні. Процес, як підкреслив В. Пристайко, був невблаганний. Мало кому з ув'язнених вдалося повернутися додому. У 1934 – 1941-х роках 33 з 55 колишніх членів „УНЦ” знову були притягнені до кримінальної відповідальності, 21 з них розстріляли, 12 – визначили тривалі строки ув'язнення. Більшість так і не дочекалась волі, померли в таборах [356, с. 83 – 85].

Взагалі, безглуздість звинувачень судових процесів 1932 – 1933-х років („Українська військова організація”, „Російсько-український фашистський блок” та інші), які, сфальсифіковані в органах ДПУ, показує ідеологічну забарвленість радянського правосуддя. Суть його зводилася до того, що суд, який розглядав справу, не захищав права громадян, а був органом, який юридичним засобом забезпечував здійснення партійної репресивної лінії. Такий підхід підтверджує виступ М. Калініна на урочистому засіданні з приводу 10-річчя радянської прокуратури 1932 року, в якому говорилося: „Судові працівники, суд, прокуратура – це величезний важіль соціалістичного будівництва. Оскільки ми зараз будуємо соціалізм, то всі важелі, які ми маємо в руках... повинні використати з єдиною метою, з метою зміцнення і розвитку соціалістичного будівництва. Тому, безумовно, що важіль права, судовий важіль, має далеко не другорядне значення в успішному будівництві соціалізму. Якщо ви візьмете людину, що хоч раз була під судом, то вона вам скаже і ви самі відчуєте, що процедура суду, саме рішення суду надовго запам'ятовується, залишає назавжди слід. А оскільки цей процес залишає слід у пам'яті людини, то і вплив цього процесу на психологію людини, на її майбутні вчинки, має бути величезним” [179, арк. 285].

Дійсно, процедура суду, ті вироки, які були винесені в результаті судових процесів вражають своєю жорстокістю. На людину, яка потрапила під жорна радянського правосуддя чинився не лише моральний, а й фізичний тиск. Репресії проти представників наукової інтелігенції виправдовувалися таким чином, як це було необхідно радянській владі. М. Калінін зазначав: „В нашій країні проходить жорстка класова боротьба, якій ми віддаємо всі сили. Для вирішення політичних питань в необхідному для диктатури пролетаріату напрямку, ми не зупинимося перед безпосереднім використанням сили” [171, с. 286]. Таким чином, сталінська ідея про загострення класової боротьби по суті обґрунтовувала необхідність використання фізичного тиску на людей при розслідуванні тієї чи іншої кримінальної справи.

Необхідність проведення широкомасштабних показових процесів в 1930-х роках дуже точно розкрив нарком юстиції РСФРР М. Криленко: „Наш суд – є суспільний інструмент, який діє перед обличчям тисяч і мільйонів народних мас, наш суд є орган, з допомогою якого керівний авангард пролетаріату, робочий клас, в цілому будує нове суспільство. Саме тому його вироки повинні служити завданням впливу не тільки на цих засуджених осіб, але і на широкі маси трудящих для того, щоб вказати їм на той шлях, який, на думку суду, є найбільш правильним для укріплення соціалістичного будівництва. Тому, я буду вважати можливим для себе в тому чи іншому випадку, наполягати на застосуванні соціальних репресій по відношенню до підсудних з метою демонстрації певного політичного впливу, незалежно від того, як це вплине на долю даного засудженого” [383, с. 34]. Така заява напряду стосувалася і наукової інтелігенції, яка проходила по судовим справам як „ворог народу” і мала бути знищена як ідейно, так і фізично.

Демонстрація політичного впливу далеко вийшла за межі нормального судочинства. Суд настільки „захопився” застосуванням жорстких репресій, що це привело до вкрай негативних наслідків, а саме до знищення ні в чому невинних людей. Прикладом може бути таємна інформація ДПУ та Прокуратури щодо ходу застосування судових репресій від 1 лютого 1933 року, в якій зазначалося: „Обком ЦК КП(б)У вважає, що за останній час у зв’язку з недостатньо серйозним і не уважним ставленням до розгляду справ, як в процесі слідства, так і судового розгляду – в практиці роботи органів суду і слідства доречним є місце перебільшення застосувань репресій. При цьому в ряді випадків, репресії застосовуються без достатніх на те мотивів, поряд з тим, що різні кулацькі, петлюрівські і інші контрреволюційні елементи залишаються не покараними. В результаті такої не чіткої роботи органів суду і слідства, чисельність заарештованих досягла великих розмірів,... арештовані в своїй більшості перебувають в самих жахливих умовах” [104, арк. 39 – 40].

Сталінський ідеолог А. Вишинський, використовуючи положення юридичної науки, сформував не тільки своє, а й загальнодержавне бачення судової влади. “Радянський суд – як він підкреслював, – є найвідповідальніший орган пролетарської диктатури, повинен виходити і завжди виходить виключно із міркувань державної і господарської доцільності” [271, с. 31]. Отже, над рішенням суду тяжіла політична доцільність. Вона, як правило, не заперечувалася і не виносилася на колективне обговорення. Теорія Вишинського, яка була „правильною” і потрібною для репресивної системи, дала підстави політичному керівництву країни призначити його головувати на судових процесах. Майже ні один галасливий процес 1930-х років, тим паче політичний, не проходив без його участі. Ставка робилася саме на нього так, як Сталіну та його оточенню були потрібні такі юристи, які б беззастережно сприймали і втілювали в практику

ті правові ідеї, якщо їх можна називати правовими, які узаконювали репресії. Щоб вижити в ті часи, Вишинський беззастережно прийняв весь задум політичної гри. Він підпорядкував усю теорію і практику радянського правосуддя до потреб каральної системи. В силу своєї професійності, Вишинському не було рівних для здійснення сталінських задумів. Він був потрібною людиною для репресивної системи, бо вмів добиватися звинувачувального вироку незалежно від фактичних обставин справи.

Велику роль Вишинський надавав радянському суду, як органу, який не лише карав, а й перевиховував. Прикладом може бути його слова: “... Завданням радянського суду, є не тільки карати, але і виховувати чи перевиховувати відсталі елементи суспільства. В цій виховній роботі радянського суду заключається принципова особливість радянського правосуддя, як одного із засобів підвищення культурно-політичного рівня мас, як одного із засобів перетворення психології людей, викорінення з їх свідомості старих, капіталістичних пережитків”. Він підкреслював: „Судова діяльність – завжди діяльність політична” [180, с. 32]. Таким чином, радянський суд не був незалежним, як це мало бути за демократичними законами. Він повністю залежав від політичних рішень, точніше від тих політичних завдань, які були поставлені перед ним.

Щодо ролі судових процесів в житті радянського суспільства Вишинський писав: “Показові судові процеси мають в СРСР іще і те значення, що вони мобілізують увагу суспільства, народу на найбільш гострих і важливих моментах боротьби з ворогами соціалізму. Показові судові процеси в СРСР виховують маси демонстрацією зла, розкриттям різних “махінацій” класового ворога і його агентури, зміцнює пильність мас, зміцнює їх відданість справі соціалістичного будівництва. В цій роботі радянського суду, заключається його головне суспільно-політичне значення.

Ця робота робить радянський суд великим фактором боротьби за соціалізм, міцною зброєю пролетарської диктатури” [180, с. 39].

Репресивно-каральний апарат відіграв важливу роль в тоталітарно-державній системі. 10 червня 1934 року ОДПУ СРСР було ліквідовано, а на його основі створено загальносоюзний наркомат внутрішніх справ. Під приводом реорганізації було здійснено дальше розширення прав органів державної безпеки, зокрема в галузі позасудової розправи. У союзних республіках були створені НКВС республік, які помітної самостійності не мали. Вони діяли на підставі положення про загальносоюзний НКВС і були цілком йому підпорядковані. НКВС СРСР повинний був забезпечити революційний порядок і державну безпеку, охорону соціалістичної власності та інше. Для цього міліція, яка раніше перебувала у подвійному підпорядкуванні НКВС союзного та республіканського і місцевих виконавчих органів, виводилась з-під контролю місцевих органів влади і підпорядковувалась безпосередньо НКВС.

У структурі НКВС також зосереджувались органи державної безпеки, тюрми, управління виправно-трудових таборів і трудових поселень та інше. Подібна структура НКВС створювалась і в союзних республіках [173, 1934, с. 505 – 506]. Як і у випадку із НКВС, після ліквідації ОДПУ були скасовані Особлива нарада і судова колегія ОДПУ. Але вже 5 листопада 1934 року ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову „Про Особливу нараду при Народному комісаріаті Союзу РСР”. Цей документ надавав права НКВС СРСР застосовувати до осіб, що визначалися як суспільно небезпечні: а) заслання на строк до 5 років під нагляд спеціально відведених НКВС місцевості; б) вислання на строк до 5 років під нагляд із заборонаю проживання у столицях, великих містах і промислових центрах; в) ув’язнення у виправно-трудовах табори на строк до 5 років; г) вислання за межі СРСР іноземних підданих. До складу Особливої наради входили

заступники наркома, уповноважені Наркомату при РСФРР, начальник Головного управління робітничо-селянської міліції, народний комісар внутрішніх справ союзної республіки, на території якої порушено справу [173, 1935, с. 34]. В подальшому вповноваження особливих нарад були розширені, вони могли застосовувати вищу міру покарання – розстріл.

До такої Особливої наради при НКВС ввійшов і Вишинський, який з березня 1935 року зайняв пост Головного прокурора СРСР. Під час роботи в нараді, Вишинський видав директиву: „Справи, по яким не достатньо документальних даних для розгляду в судах, направляти до Особливої наради при НКВС СРСР” [272, с. 83]. Ця директива зіграла фатальну роль в фальсифікації судових справ і в посиленні репресій, зокрема, проти інтелігенції. Також, слід зазначити, що на місцях такі особливі наради називалися трійками, до складу яких входили перший секретар обкому партії, начальник облуправління НКВС, обласний прокурор. „Фактично НКВС, – як зазначив І. Білас, – не підпорядковувався нікому, окрім Сталіна. Проте, диктував власну волю свавілля всім, нехтуючи елементарними правовими нормами, спираючись виключно на власні такі нормативні акти, як накази, директиви та розпорядження, що були цілком утаємничені від суспільства” [262, Кн. 1, с. 107].

В країні ще більше посилилася кампанія більшовицької пильності. Головним критерієм пильності комуніста стала кількість ворогів, яких він викрив. Ще в січні 1934 року пленум ЦК КП(б)У наголошував: „Враховуючи особливості обстановки на Україні... для КП(б)У має особливо важливе значення вказівка грудневого пленуму ЦК ВКП(б) про те, що члени партії та партійні організації все ще погано засвоїли необхідність всемірного підвищення більшовицької пильності” [369, с. 157]. На основі пильності органів державної безпеки щодо „ворогів народу” посилювалися чистки у вузах. Таким чином, демонструючи свою відданість вождю, його ідеям по

підвищенню більшовицької пильності, політичне керівництво України заздалегідь виправдовувало репресії.

Згідно постанови ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 року про контрреволюційну роботу залишків націоналістів і троцькістів зазначалося: „У зв'язку з нестачею більшовицької пильності зі сторони окремих партійних організацій, залишки розбитого контрреволюційного блоку націоналістів і троцькістів продовжували на деяких ділянках, особливо в окремих наукових і учбових закладах свою шкідницьку роботу. Блок українських націоналістів і уламків контрреволюційного троцькізму знайшов своє виявлення в суспільній розробці з українськими націоналістами і троцькістами антирадянських підручників і інших літературних праць по соціально-економічним дисциплінам, які були опубліковані у 1931 – 1932 –х роках під маркою ВУАМЛІН. ЦК КП(б)У ще раз зі всією гостротою ставить перед партійними організаціями питання про посилення пильності по відношенню до українських націоналістів, троцькістів і, поряд з ними, до всіх опортуністичних, гнилих ліберальних елементів” [26, арк. 87]. ЦК КП(б)У пропонував всім обкомам партії перевіряти постановку викладання соціально-економічних дисциплін у всіх вищих і середніх навчальних закладах (кадри викладачів, підручники, якими користуються студенти) та перевіряти всі заходи по укріпленню цих учбових закладів більшовицькими кадрами. Отже, сама ідея більшовицької пильності щодо „контрреволюційних елементів” заздалегідь обґрунтовувала необхідність проведення чистки вищих навчальних закладів та репресії проти професури. Так, на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, викладача економ політики тов. Бучинського, члена КП(б)У з 1933 року, було звільнено в листопаді 1934 року з роботи за користування програмою контрреволюціонера Вінокура, та за низку грубих помилок у викладанні. Доцента Буцана з історії СРСР, члена партії з 1926

року, також усунуено від викладання, бо він був аспірантом кафедри національних питань ВУАМЛІНУ з 1931 по 1933 роки [128, арк. 201].

Таке цькування на науковців, звільнення з посад та переслідування вражало закордонних представників. Укрбюро в Лондоні 5 січня 1935 року повідомляло про більшовицький терор на Україні: „Англійське громадянство і англійська преса дуже гостро виступили проти терору і розстрілів в Радянському Союзі. Навіть генеральна рада Робітничого Конгресу (Трейд Юніон Конгрес) та Крайовий Виконавчий комітет Лейбур партії видали 20 грудня 1934 року спільну заяву – протест проти терору в Радянському Союзі. Вислано також спільну делегацію до радянського посольства в Лондоні, яка від імені англійського робітництва запротестувала проти масових розстрілів та жадала, щоб арештованих представили перед звичайним судом і щоб їм дали змогу боротися по праву. Газета Таймс від 27 грудня 1934 року подає обширно новину про „нову чистку” в радянській Україні під заголовком „Радянська чистка на Україні”, де зазначалося: „Радянська влада у Москві провела деякі охоронні міри проти зінов’їзму, троцькізму та гнилого лібералізму в наукових інституціях України. Вийшли на явні докази українського націоналізму і сепаратизму навіть в державних університетах і це змусило правовірних сталінців до найбільшої обережності, та спричинило усунення з посад деяких професорів та високих урядовців. Український націоналізм між комуністами – це здається продовження того руху, який минулого року був зв’язаний з іменем Скрипника, члена старої гвардії і комісара шкільництва на Україні” [151, арк. 106].

Отже, переслідування “націоналістів” у вищих навчальних закладах було ідеологічним прикриттям діяльності органів НКВС, яке привело до масових репресій. Масові репресії активно засуджувалися міжнародною громадськістю, але це фактично нічого не дало. Радянська влада стояла

твердо на своїх позиціях по відношенню до наукової інтелігенції і не збиралася прислуховуватися до анти репресивних протестів.

Ще одним каральним органом, який своєю недбайливою роботою привів до репресій, була спец колегія при Верховному суді УСРР. До її складу ввійшло 30 чоловік, які в більшості своїй були колишніми працівниками НК-ОДПУ. Вона була створена на момент організації загальносоюзного НКВС. Робота спец колегії приносила вкрай негативні наслідки, а саме згідно докладної записки про роботу спецколегії Верховного суду УСРР за 1936 рік зазначалося: „На підготовчих засіданнях, а інколи на судових засіданнях, спец колегії недостатньо уважно відносяться до фіксації в судових документах частин тієї чи іншої статті Кримінального кодексу. Наприклад пишуть, що злочин кваліфікується за ст. 54-10 і 68 Кримінального кодексу не вказуючи по якій саме частині. В той же час, як позначення частини має особливо важливе значення тому, що частини цих статей, а також і інші статті Кримінального кодексу мають різні санкції. Спостерігаються випадки, коли протоколи судових засідань ведуться неохайно, інколи протокол судового засідання не підписаний керівником і секретарем даного засідання. Деякі протоколи не повністю відображають те, що говориться в суді. Внесені поправки в протокол, керівник засідання не обговорює, а інколи підкреслює олівцем. Спостерігаються випадки, коли вирок обґрунтовується на даних попереднього слідства, а протокол судового слідства до уваги не береться” [116, арк. 38]. Одним із дуже серйозних недоліків, який власне посилив рівень репресій в 1930-х роках – був незадовільний стан попереднього розслідування справи та слабкість прокурорського нагляду на місцях за самим слідством. Основні недоліки були зв’язані з неповнотою фактів попереднього розслідування та з їх односторонністю [116, арк. 39 – 40].

Після прийняття Конституції СРСР 1936 року НКВС СРСР із загальносоюзного наркомату перетворився на союзно-республіканський. Його завданням було визначено проведення через республіканські і місцеві органи внутрішніх справ єдиних принципів, форм і методів партійної політики [355, с. 188]. Влітку 1937 року Сталін втілював в життя потік доносів, сформував думку про втрату спостережливості і вимагав прискіпливо перевіряти сигнали з місць, підкреслюючи, що якщо „... в них буде правди хоча б на 5 процентів, то і це хліб” [383, с. 97].

Новий нарком НКВС М. Єжов, оцінюючи побажання „вождя народів”, рекомендував підлеглим будувати працю таким чином: „Краще десять невинних людей постраждають, чим один шпигун сховається” [383, с. 97]. Така була логіка комуністичного мислення, яка на той час вважалася ідеологічно правильною: як вождь сказав, так і буде. Нікого не турбувала доля засуджених людей, а якщо і турбувала, то в тоталітарній державі це не мало ніякого значення. Окрім того, згідно оперативного наказу НКВС СРСР від 15 серпня 1937 року, арешту і ув'язненню підлягали також дружини засуджених, незалежно від того, чи на момент арешту вони були офіційно одружені з заарештованим чи ні. Дружини засуджених заключалися у виправні табори на строк не менше 5 – 8 років. Соціально-небезпечні діти засуджених, в залежності від віку (якщо вже є 15 років) заключалися у виправно-трудова колонії НКВС [293, с. 5].

Згідно з документом про вищі міри покарання від 20 вересня 1937 року підписаним Єжовим, участь перших секретарів обкомів партії в діяльності „трійок” визнавалася не обов'язковою, вирокі виносили „двійки”: начальник управління НКВС і обласний прокурор. Функціонувала й вища „двійка” в складі Голови Верховного Суду СРСР і Прокурора СРСР [355, с. 188]. Проте позасудові репресії в республіці не обмежувалися Особливими нарадами „трійками” чи „двійками”. Зберегло силу законодавство про заслання,

вислання й конфіскації, які застосовували місцеві радянські органи. Органи НКВС отримали право в дисциплінарному, тобто не судовому порядку, переводити до тюрми осіб, що відбули покарання у виправно-трудовах колоніях. Переводити цих осіб до в'язниці на строк до одного року можна було за постановою народного комісара внутрішніх справ УСРР чи начальника обласного управління НКВС УСРР з санкції відповідного прокурора, що наглядав за виправно-трудовою колонією, а на строк до двох років, за постановою начальника ГУЛАГу НКВС СРСР з санкції Прокурора Союзу РСР [355, с. 188 – 189].

У 1937 – 1938-х роках посилювався масовий терор. НКВС вимагав від своїх працівників висувати максимально сурові звинувачення по контрреволюційним справам. Кожний працівник НКВС повинен був виконати план. Розмова про відсутність яких-небудь негативних матеріалів на „ворогів народу” керівництво не допускало. Діяв принцип: „За кожною людиною є кримінал. Необхідна була лише наполегливість” [383, с. 129]. Слідчий в день повинен був написати 5 – 7 протоколів, за добу виходило 25 – 30 сфальсифікованих справ на арештованих, за 1 – 2 дня закінчували справу. Приймалися так звані „зустрічні плани”, організовувалися змагання між керівниками НКВС за перевиконання „контрольних цифр” [383, с. 132]. Тобто, бажання „вислужитися” перед керівництвом партії приводило до жахливих наслідків, до масових репресій. Але таке бажання заохочувалося самим керівництвом НКВС, яке сліпо піддалося політичній тактиці Сталіна по вишукуванню „ворогів народу”. Як зазначили дослідники репресій В. Марочко і Г. Хілліг: „Вражає дивна закономірність масового терору проти вузівських працівників: виявляти „ворогів народу” саме на початку чергового навчального року. Не став виключенням і Київський педінститут, у якому наприкінці вересня 1937 року виявили „фашистських вишкребків” – 10 викладачів, серед яких були декани факультетів, завідувачі кафедр” [323,

с. 177]. Не забули також і про Київський державний університет та інші навчальні заклади України.

В результаті репресивної політики комуністичної партії, наукова інтелігенція фактично змінила своє обличчя, а точніше була насильно перевихована в дусі революціонера. „Пролетарська правда” 1937 року повідомляла, що тов. Сталін у своїй історичній доповіді 25 листопада 1936 року на Надзвичайному VIII Всесоюзному З’їзді Рад так сказав про радянську інтелігенцію: „Вона також зазнала великих змін за минулий період. Це вже не та стара зашкарубла інтелігенція, яка намагалася ставити себе над класами, а насправді служила в своїй масі поміщикам і капіталістам. Наша радянська інтелігенція – це цілком нова інтелігенція зв’язана всім корінням з робітничим класом і селянством. Змінився, по-перше, склад інтелігенції. Вихідці з дворянства і буржуазії становлять невеликий процент нашої радянської інтелігенції. 80 – 90 процентів радянської інтелігенції – це вихідці з робочого класу, селянства та інших верств трудящих” [255, с. 3].

До посилення масових репресій привела теза-догма радянського теоретика Вишинського, що: “революційне насильство, самі жорсткі репресії виправдовуються вищими принципами, на яких будується новий суспільний лад, і до яких тягнеться соціалістичне суспільство” [273, с. 239]. Він пояснював в своїх попередніх висловлюваннях, що: “... В цьому і є виправдування наших репресій, які б не були вони порою жорсткі і рішучі... В цьому і є виправдування тих ударів нашого закону...” [179, с. 27]. Тобто, із вище сказаного виходить, що репресії – це є нормальне явище. Вишинський вважав, що репресії “піднімають людську культуру на більш високий рівень історичного розвитку”. Таким чином, підводилася теоретична база для затемнення суспільної свідомості. Дослідник А.Венгеров підкреслював: “Не тільки судові сфальсифіковані процеси, інші злочини повинні бути

поставлені на історичний рахунок Вишинському, але і його теоретична робота по всезагальному юридичному одурінню народу” [273, с. 231].

Зловісну й трагічну роль під час масових репресій відіграли розроблені Вишинським “теорії” про оцінку доказів, про роль примусу в кримінальному процесі. Багато років радянські суди керувалися його концепцією про неможливість встановити об’єктивну істину під час судового розгляду. В 1937 році Вишинський писав: “Умови судової діяльності ставлять суддю в необхідність вирішувати питання не з точки зору абсолютної істини, а з точки зору максимальної імовірності тих чи інших факторів, які підлягають судовій оцінці. Вимагати від суду, щоб його рішення були відображенням абсолютної істини, є завданням не реальним в судовій діяльності і це завдання є не виконаним так, як не реально провести межу між істиною абсолютною і відносною” [183, с. 20]. Це значило те, що судові органи не зобов’язані були встановлювати достовірність звинувачення особи, яка за рішенням суду скоїла злочин. А чи є докази, чи нема – це питання вважалося другорядним.

Прикладом ведення до судової діяльності постанови про другорядність доказів є промова державного обвинувача Вишинського на процесі антирадянського троцькістського центру в 1937 році У своєму виступі він підкреслював: “...Як можна поставити питання про докази? Можна поставити питання так: змова, ви кажете, але де ж у вас є документи? Ви кажете програма, але де ж у вас програма?... Я беру на себе сміливість твердити, у згоді з основними вимогами науки кримінального процесу, що у справах про змову таких вимог ставити не можна. Не можна вимагати, щоб у справах про змову, про державний переворот ми підходили з точки зору того – дайте нам протоколи, постанови, дайте членські книжки, дайте номери ваших членських квитків, не можна вимагати, щоб змовники чинили змову після засвідчення їх злочинної діяльності в нотаріальному порядку. Ні одна

людина здорового розуму не може так ставити питання в справах про державну змову. Так, у нас щодо цього є ряд документів. Але коли б їх і не було, ми все одно вважали б, що маємо право пред'являти обвинувачення на підставі зізнань і пояснень обвинувачених і свідків і, коли хочете, посередніх доказів” [203, с. 63].

Таким чином, Вишинський заперечував по суті загальновизнаний принцип презумпції невинності. Твердження, що у справах про контрреволюційні злочини свідчення обвинуваченого і визнання ним своєї провини мало вирішальне значення, приводило до тяжких наслідків. Людина не мала право голосу і захисту. Особливо зловісний наслідок це положення мало у поєднанні з постулатом про те, що в умовах загострення класової боротьби навіть звичайні кримінальні злочини перетворюються на політичні. Вишинський в теорії зробив все для того, щоб на практиці людина, яка потрапила в орбіту каральних органів, опинилася в ситуації повного безвихіддя і відчаю. З його легкої руки в прокурорсько-слідчій і судовій практиці почали процвітати доноси і наговори. Його теза, що: “Наш закон вимагає робити оцінку наявних у справі доказів за внутрішнім переконанням судді, озброєного соціалістичною правосвідомістю й справді науковою марксистсько-ленінською ідеологією” [3.182 с. 31] є явною переоцінкою суб'єктивних початків в судовій діяльності, ігнорування того факту, що внутрішнє переконання не може базуватися тільки на одних емоціях суддів, а повинно завжди базуватися на об'єктивних обставинах конкретної справи.

Взагалі, за період з 1 жовтня 1937 року по 15 лютого 1938 року, по лінії ліквідації українського контрреволюційного націоналістичного повстанського підпілля, проведена була наступна робота. За даними таємної справи про нанесення оперативного удару органами НКВС по контрреволюційним ворожим кадрам (1938 р.) зазначалося: „По області викрито і ліквідовано 19 українських контрреволюційних повстанських

організацій, по яким репресовано – 265 учасників і 27 українських контрреволюційних повстанських угруповань, по них репресовано – 270 учасників. Всього по загальним справам і по одинарним репресовано по області 1677 чоловік українських націоналістів. Оперативний удар по розгрому українського контрреволюційного націоналістичного повстанського підпілля був направлений головним чином по районах (Житомир, Київська область, Овруч, Держинський та інші). Наприклад, в Житомирі ліквідована контрреволюційна націоналістична повстанська організація, яку очолював так званий „Волинський національний центр”. На чолі цієї організації був Постоєв П.Г. – керівник кафедри Житомирського педагогічного інституту, боротьбист, відомий український націоналіст на Волині. Встановлено, що контрреволюційне націоналістичне підпілля на Україні було організоване Постоєвим за прямою вказівкою Хвилі. Всього учасників цієї організації було репресовано 28 чоловік, це в основному працівники учбових закладів і шкіл міста Житомира. Учасники цього підпілля... виховували молодь в націоналістичному дусі, упроваджували в ній терористичні тенденції, протягували у викладання буржуазний український націоналізм” [118, арк. 23 – 25].

Масовий терор обґрунтовувався ідеєю Сталіна про загострення класової боротьби по міри просування до соціалізму, та ідеєю шкідництва. При чому ідея жорстокої класової боротьби в Україні, на думку П.Постишева, мала свої особливості. По-перше, на Україні „класовий ворог” вів активну боротьбу проти соціалістичного будівництва під націоналістичним прапором, під лозунгом „Визволення України”. Саме тому, класова боротьба з „ворогами народу” в особі інтелігенції на Україні проводилася дуже жорстоко. По-друге, на Україні найбільше осіло уламків різних контрреволюційних організацій і партій, за якими необхідно було пильно стежити. По-третє, Україна являла собою об’єкт зазіхань різних

інтервенціоністських штабів і перебувала під їх особливо пильним спостереженням. І по-четверте, ухильники в КП(б)У в загальнопартійних питаннях обов'язково змикалися з націоналістичними елементами в їх лавах [202, с. 9 – 10]. Таким чином, за задумом більшовиків, для повного очищення „контрреволюційних націоналістичних елементів” були посилені заходи по чисткам, як в самій КП(б)У, так і у вузах. Щодо ідеї про шкідництво, то суть її зводилася до того, що „не один шкідник не буде весь час шкодити, бо він не хоче бути викритий надзвичайним органами в самий короткий строк” [329, с. 1]. Органам НКВС давався чіткий наказ про негайне викриття „ворогів народу”, та швидке їх знищення на місцях без судового втручання.

Переломним моментом в період масових репресій була спільна постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року „Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства”. Політичне керівництво у пошуках „винного у всіх гріхах”, намагалось рішуче відмежуватися від злочинів проти народу перекладаючи всю відповідальність на органи НКВС. Зокрема, в постанові йшлося: „Працівники НКВС абсолютно закинули агентурно-інформаційну роботу, віддаючи перевагу спрощеним засобам ведення слідства, широко застосовуючи практику масових арештів, не турбуючись при цьому про повноту і високу якість слідства. Працівники НКВС настільки відвикли від клопітливої, систематичної агентурно-інформаційної роботи і так ввійшли в смак спрощеного порядку ведення справи, що до сих пір піднімають питання про так звані „ліміти” на масові арешти. Органи Прокуратури, зі свого боку, не взяли до уваги ці недоліки, а зводили лише свою участь в розслідуванні до простої реєстрації і штампуванню слідчих матеріалів” [307, с. 153 – 154]. Постановою заборонялося: проводити масові операції по арешту і висланню, встановлювалася персональна відповідальність працівників НКВС і Прокуратури за незаконні арешти,

органи Прокуратури зобов'язані були не допускати арештів без достатніх на те мотивів [307, с. 154 – 156].

Підписуючи цю постанову Сталін і Молотов не могли не знати і знали, що спрощений порядок розслідування та судовий розгляд, який привів до масових репресій, був встановлений Президією ЦВК СРСР і по їх наказам також, як і розгляд справ по контрреволюційним злочинам. Тому не випадково, що після виходу цієї постанови, цей спрощений порядок, так як і Особлива комісія при НКВС СРСР не були ліквідовані. Ліквідовувалися лише судові „трійки”, які були створені в порядку особливих наказів НКВС СРСР [307, с. 40]. Отже, прийняті засоби по реалізації постанови дещо скоротили масштаби репресій, але ніхто не ставив перед собою мету відмовитись від них взагалі. Це була спланована акція зверху, яка ставила за основне завдання дати передишку суспільству від масових арештів, та убити тих, хто виконував місію партії.

Органи НКВС у 1937 – 1938-х роках являли собою дуже міцний, розгалужений апарат ніж ОДПУ, а їхні дії були ще більш жорстокішими. І ця жорстокість була посилена в результаті того, що 10 січня 1939 року Сталін від імені ЦК ВКП(б) надіслав секретарям обкомів, наркомам внутрішніх справ союзних республік, ЦК союзних республік, начальникам обласних та крайових управлінь НКВС листа, в якому говорилося: „ЦК ВКП(б) пояснює, що застосування грубої сили в практиці НКВС було припущено в 1937 році з дозволу ЦК ВКП(б)... . Досвід довів, що така настанова принесла свої результати, набагато прискоривши справу викриття ворогів народу. Відомо, що всі буржуазні розвідки вживають засоби фізичного впливу у відношенні представників пролетаріату, при чому застосовують їх у самих надзвичайних формах. Постає питання, чому соціалістична розвідка повинна бути більш гуманною у відношенні запеклих агентів буржуазії, запеклих ворогів робітничого класу і колгоспного селянства. ЦК ВКП(б) вважає, що метод

фізичного впливу повинен обов'язково застосовуватися і в майбутньому, як виняток, у відношенні до відвертих, не роззброєних ворогів народу, як цілком правильний і доцільний захід” [319, с. 31 – 32]. Методи фізичного впливу, які застосовувалися органами НКВС при веденні слідства, цілком виправдовувалися партійним керівництвом і вважалися правильними методами. Окрім того, заяви підсудних про незаконні методи слідства, суд завжди розцінював як наклепи на органи державної безпеки.

Таким чином, розгалужена мережа репресивно-каральної системи була своєрідним підґрунтям тоталітарного режиму, яка чітко виконувала партійні завдання по ідеологічному забезпеченню політичних репресій проти інтелігенції України в 1920 – 1930-х роках. Спираючись на партійні вказівки, спеціальні та судові органи широко використовували ідеологічну складову у звинуваченнях наукової інтелігенції в антидержавній діяльності й застосовували проти неї репресивні заходи. Ідеологічні обвинувачення науковців як „буржуазних поплічників” та „контрреволюціонерів” відігравали головну роль у їх подальшій трагічній долі.

Проведенням репресій комуністична партія намагалась розв'язати конфлікт, що виник між науковою інтелігенцією та політичною владою як в сфері політики, так і в ідеології. При цьому було вирішено розв'язати конфлікт не мирним шляхом, а шляхом терору. Викриті надзвичайними органами в ході проведення репресивної політики різного роду „націоналістичні” організації, були лише формальною підставою до застосування репресивних заходів, як чистки вузів, вислання інтелігенції та організація показових судових процесів. У результаті покарання здійснювалось не за скоєний злочин, а за належність людини до певної соціальної категорії, яку політичне керівництво вважало за потрібне знищити. В даному випадку класифікація „контрреволюційних” організацій за національною ознакою передбачала цілеспрямоване знищення

національних наукових і педагогічних кадрів. Політичні репресії, які супроводжувалися великими людськими втратами, загострили кадрове питання в галузі освіти і науки. В результаті цього, рівень освіти в Україні став низький, бо кадри, які були підібрані більшовиками не відповідали професійному рівню та високим моральним якостям педагога.

Розділ 5

Пропагандистське забезпечення партійно-радянськими органами політики репресій щодо наукової інтелігенції

Проведення політики репресій щодо інтелігенції України потребувало ідеологічного обґрунтування. Це завдання покладалося на всі ланки створеної більшовицько-радянської пропагандистської системи, яка була готова обслуговувати потреби тоталітарного режиму. Одним з напрямків ідеологічної роботи партійно-радянських органів було пропагандистське забезпечення політики репресій щодо інтелігенції радянської України. Пропагандистські заходи мали обґрунтувати в очах народу доцільність і правильність політичних репресій, спрямованих проти інтелігенції. Партійна пропаганда, перш за все, передбачала вкорінення серед суспільства репресивних ідей та значну роботу з кожним комуністом по їх поширенню на місцях.

Могутнім засобом насадження ідеології репресій, була монополія комуністичної партії на засоби масової інформації та й взагалі на всю пропаганду. Пропаганда була необхідною умовою існування тоталітарного устрою, бо за її допомогою партійні лідери могли маневрувати і впливати на психологію людей. Розвиток тоталітарних тенденцій, які широко пропагувалися серед мас, сприяв виникненню в радянському суспільстві стану повного „осліплення” щодо репресивних процесів, які відбувалися в країні. Ідеологічна робота партії полягала перш за все в тому, що з допомогою пропагандистських засобів, більшовики мали втлумачувати в голови людей ідею правильності і необхідності проведення репресій проти інтелігенції. Радянська пропаганда ставила за основну мету заставити людей підкоритися і повірити репресивним ідеям, які насильно нав'язувалися суспільству.

На протипагу західній, радянська пропаганда подавала себе як таку, що здійснює ідеологічно-виховну роботу в умовах протипорства двох протиплежних світоглядів: буржуазного та комуністичного. Радянські теоретики наголошували, що буржуазна пропаганда культивує негативні емоційні стани та ефекти, прагне вловити рабські і фанатичні настрої і за їх допомогою виявити та закріпити певні соціально-психологічні типи поведінки, створити конкретні шаблони „хвилювань” [317, с.29]. Призначення ж більшовицької пропаганди полягало перш за все в створенні і закріпленні на місцях правильних уявлень щодо комуністичної ідеології та в роз’яснюванні народним масам основ політики радянської держави.

Звичайно, В. Ленін розумів, що наступного дня після соціалістичної революції вчені, так як і вчителі, інженери, художники, артисти не стануть комуністами і не зразу приймуть ідею великої класової боротьби проти капіталізму. Для того, щоб залучити людей розумової праці на свою сторону і повністю їх підкорити, велася широка масова пропаганда серед суспільства про необхідність підкорення інтелігенції. Ленін мотивував це тим, що „вони своє знання – професора, вчителя, інженера – перетворюють в зброю експлуатації трудящих, говорячи: я хочу, щоб моє знання служило буржуазії, а якщо ні, то я не буду працювати” [192, с. 272]. Ця ленінська ідея, яка широко пропагувалася через засоби масової інформації, привела до негативних наслідків. Люди почали не довіряти інтелігентам, вважали їх небезпечними, та прирівнювали до кримінальних елементів.

Взагалі, агітаційно-пропагандистську роботу комуністична партія і її лідери визначали, як ключовий напрямок діяльності в боротьбі за маси. На VIII з’їзді РКП(б) 1919 року комуністична пропаганда визначалася як одна з основних завдань партії. У резолюції з’їзду „Про політичну пропаганду і культурно-освітню роботу на селі” підкреслювалося: „Нема таких форм науки і мистецтва, які не були б зв’язані з великими ідеями комунізму...”

[166, Т.1, с. 43]. Таким чином, партія вважала, що комуністичні ідеї мали домінувати у всіх сферах суспільного життя.

Для затвердження монопольного становища державної ідеології, яка відкидала будь-яке інакодумство, необхідний був механізм її втілення. Такий механізм був створений у 1920-х роках. Спеціальні органи агітації і пропаганди організовувалися безпосередньо для пропаганди більшовицько-радянської ідеології та політики репресій. На них покладалися завдання пропагандистського тлумачення в масах партійної політики. У січні 1920 року при секретаріаті ЦК КП(б)У був організований відділ з підвідділом інформації та зв'язку, а також відділ видання газет. Згодом вони були об'єднані в агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У (Агітпроп ЦК КП(б)У) [378, с. 342]. Люди, які підбиралися для роботи в Агітпропі мали володіти певними рисами. Наприклад, для роботи завідувачим інформаційної частини, необхідна була енергійна людина з особистою ініціативою, яка зможе різними шляхами зв'язатися з місцями і добре там поставити інформацію [58, арк. 2]. Для роботи в органах агітації і пропаганди підбиралися люди, які володіли ораторським мистецтвом та могли „правильно” виконувати поставлені партійні завдання по обґрунтуванню і пропагуванню політики репресій.

3 листопада 1920 року В.І. Ленін підписав „Проект постанови Політбюро ЦК РКП(б) про створення Головополітосвіти”. Була сформована програма роботи цього агітаційного органу, яка полягала в тому, що „для працівників освіти і для комуністичної партії... повинне бути основне завдання – побороти старі навички інтелігенції та перевиховати себе для будівництва комунізму – без цього до справи будівництва приступити не можна” [199, с. 383]. Як показали подальші події, боротьба зі старими навичками інтелігенції, яка так пропагувалася Леніним, вилилася в масові репресії проти науковців. Окрім того, Ленін підкреслював: „Кожний агітатор

і пропагандист нам необхідний, він виконує своє завдання, коли працює в строго партійному дусі, але не обмежується самою тільки партією, а пам'ятає, що його завдання – керувати сотнями тисяч викладацького персоналу, зацікавити їх, побороти старі буржуазні пересуди, залучити їх до того, що ми робимо, і тільки перейшовши до цієї роботи, ми можемо цю масу, задавлену капіталізмом, яку він відтягував від нас, вивести на правильний шлях” [199, с. 385 – 386]. За аналогом Головополітосвіти СРСР, у грудні 1920 року в Наркоматі освіти УСРР було створено спеціальне управління – Головополітосвіта. До основних функцій цього управління входила не тільки політико-освітня робота в масах, а й цензура друку [378, с.343].

Бюро українського друку, створене у грудні 1918 року і реорганізоване в 1921 році в Радіотелеграфне агентство України (РАТАУ), також було пропагандистськими органами радянської влади. У постанові ВЦВК від 17 серпня 1921 року про агітацію та пропаганду говорилося: „Одним із головних методів залучення широких верств населення в справу безпосереднього державного будівництва є преса і усна агітація. Основою цієї агітації є ознайомлення та інформація, яка концентрується і передається Радіотелеграфним Агентством України „РАТАУ”, яка проникає в усі кутки і провулки Республіки”. ЦК КП(б)У і ВЦВК в своїх циркулярних зверненнях, постановках підкреслюють всю важливість роботи Агентства, як могутньої зброї комуністичної і радянської пропаганди” [131, арк. 32]. РАТАУ було у повному підпорядковані партійно-державного керівництва республіки.

Створення даного органу було обумовлено прагненням радянської влади взяти під жорстокий контроль розповсюдження інформації. На відміну від аналогічних зарубіжних інформаційних агентств, які розповсюджували інформацію самого різноманітного спрямування, як в своїх країнах, так і за кордоном, повністю підцензурне РАТАУ готувало і поширювало матеріали,

виходячи із спеціально поставлених перед ним завдань. Унікальним винаходом політичного керівництва стало введення незнайомого до цього в світі поняття „обов’язкової інформації”, яку належало публікувати центральним і місцевим органам друку. Причому, будь-яке порушення встановленого порядку суворо каралося [343, с. 24]. До „обов’язкової інформації” належало друкування в газетах стенограм показових політичних процесів, які мали переконати людей, що радянська влада карає „контрреволюційні елементи”. В цій області було намічено організацію агітаційних пунктів, які рівномірно постачали літературу з центру для подальшого її поширення. Також, організовувалися постійні хати-читальні та пересувні читальні на автомобілях вантажниках [212, с. 1].

В газетах постійно проводилася думка, що рішучому наступу соціалізму заважають опортуністи, націоналісти, шкідники різних забарвлень. Партійні лідери „потурбувалися” про те, щоб у пресі початку 1920-х років широко висвітлювалися галасливі судові процеси. У травні 1921 року в Києві розпочався процес, спрямований проти членів Української партії соціалістів-революціонерів. Серед підсудних були науковці, публіцисти, командні активи учасників національно-визвольних змагань. Усі вони були засуджені на різні терміни ув’язнення. Незабаром, а саме 15 серпня 1922 року, у центральній газеті „Коммунист” з’являється замітка про цей процес, де зазначалося: „Київський процес дав такі результати, завдяки відповідній політичній обстановки, а також тій агітаційній роботі, яка була направлена на використання процесу” [256, с. 2]. Отже, в газеті прямо зазначалося, що процес був використаний у пропагандистських цілях, у цілях викриття так званих „ворогів народу”. Пізніше, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 31 серпня 1922 року розглядалося більш детально питання про висвітлення київського процесу в засобах масової інформації. Була прийнята ухвала про те, щоб „запропонувати Київському Губкому відобразити в

газетах фактичні сторони процесу в якості виявлення всієї суті контрреволюційної роботи... ” [12, арк. 60]. Висвітлення у пресі матеріалів показових судових процесів, було одним із найбільш популярних і доступних форм і методів агітаційної пропаганди, яка сильно змінила громадську думку про інтелігентів в негативний бік. Атмосфера негативного ставлення до представників розумової праці була створена штучно партійними органами, які завдяки засобів масової пропаганди, як преса, радіо, публічні виступи – насаджували ідею „контрреволюційної роботи” інтелігенції проти радянської влади.

Широкомасштабною комуністичною пропагандою мали бути масово охоплені усі верстви населення країни. На X з’їзді РКП(б) 1921 року наголошувалося, що для цього: „Одночасно повинна бути посилена мобілізація всіх партійних сил для виїзду в губернії, села, для виступу на фабриках і заводах, в сільській окрузі, там, де працюють десятки і сотні тисяч людей” [164, Ч.1, с. 638]. З’їзд підкреслював, що він доручив всьому ідеологічному фронту партії „розвинути найбільш посилену агітацію у зв’язку з новою смугою революції і завданнями боротьби з дрібнобуржуазною ідеологією” [164, Ч.1, с. 639]. В газетах активно наголошувалося на тому, що преса опинилася в руках „буржуазії” і що кафедри університетів, бібліотеки, клуби, театри, школи – все це стало предметом захоплення з боку „буржуазної ідеології” [223, с. 5]. Перед партійними організаціями ставилося завдання про необхідність контролю всіх наукових і культурних закладів та перевірка особистого складу керівників даних організацій. Таким чином, акценти боротьби проти контрреволюціонерів були зміщені на розповсюдження агітації і пропаганди проти так званих „дрібнобуржуазних ідей” і на створення потужної мережі органів політичної цензури, які мали контролювати видавничий процес.

У 1922 р. набули нової трансформації Агітпропи. В їх структурі були підвідділи агітації, пропаганди, преси, національних меншин. XI з'їзд РКП(б), який проходив в березні – квітні 1922 року, окреслив основні функції цього органу: „З'їзд відмічає необхідним посилити роботу агітпропів шляхом виділення для їх керівництва людей, які мають достатню марксистську підготовку, і перетворення їх в центри боротьби за марксистську ідеологію та ідейний вплив партії в масах” [164, с. 647]. Агітпропи, які курували питаннями культури в структурі партійних органів, мали за основну функцію ідейно впливати на маси та пропагувати політику партії. На з'їзді зазначалося, що „одним із найбільш міцних засобів боротьби партії за вплив на маси, за їх комуністичну освіту і організацію є преса” [164, с. 643]. З цією метою 6 липня 1922 року було схвалене „Положення про Головне управління у справах літератури і видавництва” (Головліт), яке мало контролювати процес видання газет і журналів. На цей орган покладалися такі функції: перегляду всіх призначених до публікування або розповсюдження творів, періодичних та неперіодичних видань та видача дозволів на право їх видання; створення списків творів, заборонених до продажу і розповсюдження; видання правил, розпоряджень і інструкцій у справах друку, видавництв, друкарень, бібліотек і книжкових магазинів. „Положення” забороняло друкувати і розповсюджувати літературу, яка носить ворожий характер щодо комуністичної партії та радянської влади [268, с. 52]. Зате інформацію про політичні показові процеси дозволялося друкувати з дозволу комуністичної партії.

У Головліті – всесоюзному органі цензури, працювало близько сімдесяти тисяч штатних співробітників, які займалися не тільки усуненням некоректних фактів (наприклад, агітація проти радянської влади), а й насадженням фальшивих матеріалів та наданням певного ідеологічного напрямку кожній публікації [304, с. 141]. Факт організації Головліту у 1922

році можна розглядати не як певний поворот по відношенню до ідеології і культури, а як продовження тоталітарної політики по насаджуванню ідеології репресій. Важливість і необхідність організації цього агітаційного органу підкреслюється у документі „Про завдання політичної цензури”, який був зразу ж розісланий по всім міським організаціям 6 липня 1922 року. В ньому зазначалося: „В даний момент важливе значення набуває преса, яка одночасно є міцним засобом впливу на настрої різних груп населення країни, як в наших руках, так і в руках наших противників” [176, с. 8]. Так, як преса була одним із основних засобів впливу на людей, її необхідно було контролювати. Для цього і був створений Головліт, який не лише контролював, а й поширював анти інтелігентські настрої.

У циркулярній інструкції ЦК КП(б)У про боротьбу з дрібнобуржуазною ідеологією у пресі 1922 року, партія закликала бути пильними по відношенню до „буржуазних ідей”, якими була проникнута діяльність інтелігенції. Мова йшла про те, що „розвинений наступ буржуазії в області преси вимагає від партії надзвичайної пильності. Легальними і нелегальними засобами буржуазія добивається можливості здійснити свободу преси і поширення антикомуністичної і антирадянської літератури. Проникає і закордонна контрреволюційна література”. У цілях ліквідації зазначених явищ, ЦК КП(б)У пропонував „не залишати без уваги випадків ухилю в сторону буржуазної ідеології... . Особливу увагу звернути на ідейний контроль за літературою українською мовою, в якій часто проводяться дрібнобуржуазні і націоналістичні погляди” [69, арк. 66]. Комуністична партія, такий дієвий засіб пропаганди, як пресу, спрямовувала в русло боротьби з будь-яким проявом інакодумства. Боротьба з дрібнобуржуазною ідеологією інтелігенції, яка широко закликала і пропагувалася у пресі, стала приводом для обґрунтування політики репресій щодо науковців. Преса

мала стати в народних масах провідником негативного ставлення до представників інтелігенції.

Вістря удару було спрямоване проти наукової інтелігенції, яка на думку комуністичної партії була генератором, носієм дрібнобуржуазної ідеї, та могла вербувати своїх однодумців для наступу на соціалістичну політику пролетаріату. Одними з перших, від ретельно організованого ідеологічного тиску зазнали науково-педагогічні кадри вищих учбових закладів. ЦК КП(б)У розіслав у 1922 році циркуляр про роботу комосередків в вищих учбових закладах та про боротьбу з буржуазною ідеологією. У ньому зазначалося: „Періодично обговорювати питання по боротьбі з буржуазною ідеологією на загальних зібраннях осередків; вести постійну роботу серед студентства по підриву авторитету немарксистських професорів в їх трактуванні суспільних наук. Протиставляти на кожній лекції буржуазним теоріям індивідуалізму, опортунізму нашу теорію революційного марксизму... . Пролетарська і примикаючи до пролетаріату маса студентства, навчиться розуміти таким чином брехню буржуазних теорій і чудовість пролетарського світогляду над буржуазним” [74, арк. 11]. На думку більшовиків, надійним засобом боротьби проти „буржуазних” ідей наукової інтелігенції мала стати масова пропаганда революційного марксизму. Ці заходи мали вплинути на всі радянсько-культурні осередки. Окрім того, партійці активно закликали зв'язати роботу політ просвітів з агітпропами, спрямовуючи цю діяльність на село, де були утворені різні марксистські кружки по пропаганді боротьби з інтелігенцією [71, арк. 122].

В результаті закликів по боротьбі з „дрібнобуржуазною ідеологією” у пресі, в квітні 1922 року було створено Головне управління у справах друку. Цей орган займався тотальним контролем за всією друкованою продукцією, що надходила в республіку і тією, що друкувалася на її території. Для роботи в цьому органі призначалися „витримані марксисты”, які керували

діяльністю губвідділів в різних містах України [70, арк. 83 – 84]. Партійні органи добре розуміли, що для контролю і керівництва періодичною пресою необхідно залучати виключно комуністів, які були віддані справі великої класової боротьби. Преса повністю контролювалася партійними органами. Так, згідно матеріалів пленуму ЦК КП(б)У за 1922 рік зазначалося: „Зробити із „Вісті” велику газету з добре підібраним персоналом та з доброю інформацією, щоб вона одночасно могла бути гідним органом Центрального Виконавчого комітету і засобом комуністичного впливу на українську інтелігенцію” [2, арк. 9]. Преса, за задумом політичного керівництва ЦК КП(б)У, мала стати дієвим засобом формування тоталітарної свідомості.

Окрім преси, дієвим і ефективним засобом політичної пропаганди були партклуби. В рішеннях XI з’їзду РКП(б) говорилося: „Поряд із системою шкіл необхідно підняти і розвинути роботу партклубів і марксистських кружків, перетворюючи їх в зброю партійної просвіти, виробляючи жорсткий марксистський світогляд членів партії. Особливу увагу необхідно звернути на партклуби, перетворюючи їх в центри обміну між партійними працівниками досвідом практичної роботи і, разом з тим, в центри внутрішньопартійної пропагандистської роботи” [164, с. 646 – 647]. Отже, органи політичної пропаганди і агітації, які були створені на початку 1920-х років неухильно виконували партійні рішення. З часом вони активно включилися в пропаганду політики репресій, зокрема, і щодо наукової інтелігенції України.

На активну пропагандистську діяльність націлював партійні організації XII з’їзд РКП(б) 1923 року: „Агітація залишається в руках партії наймогутнішою зброєю планомірного і широкого висвітлення перед масами трудового населення міста і села політичних і економічних заходів Радянської влади, та всіх важливих подій внутрішнього і міжнародного життя...” [164, с. 739 – 740]. Можна вважати, що ця настанова партійного

з'їзду на пряму стосувалася питання пропагандистського забезпечення політичних репресій, які все більше займали помітне місце серед важливих подій внутрішнього життя країни. Судові процеси ставали складовою частиною внутрішнього життя країни, а, отже, і важливим сегментом агітаційної роботи партії. Компартія ставила собі за мету шляхом пропаганди „систематично закріплювати свої ідейні і практичні впливи на всі суспільні організації, як можна щільніше зв'язуватися через них з робітничо-селянськими масами, борючись з проникненням туди антирадянських елементів” [164, с. 740]. Розкриття антирадянщини і контрреволюційності агітаційно-пропагандистськими заходами, були важливим елементом ідейного впливу партії на маси, що сприяло наростанню політики репресій.

Важливим завданням роботи партійних організацій, було поширення пропагандистських настанов на селі. Більшовики добре розуміли, що пропаганда політики репресій може бути найбільше прийнята на селі, де проживали в основному прості люди, де інтелігентів було найменше. Відповідно, тут була найсильніша більшовицька пропаганда, бо не було такого сильного інтелігентського протистояння, як у місті. З цією метою, перед партійними організаціями на селі, ставилися завдання по „необхідності висунення на перший план організаційно-пропагандистської роботи, причому центром агітаційного впливу партії на селянство мали стати хати-читальні” [164, с. 740].

XII з'їзд РКП(б) активно закликав перейти від мітингової агітації до масової пропаганди. Партійно-радянські органи використовували різні форми та методи пропагандистської роботи. Викриття антидержавної діяльності інтелігенції проводилося засобами театру і кіно. У театральних постановках, кіножурналах змальовувалася „контрреволюційна” природа наукової інтелігенції, її „антирадянська” діяльність. У резолюціях з'їзду

наголошувалося: „На перший план повинні бути висунені форми масової клубної роботи і їм повинна бути підкорена як діяльність всіх клубних кружків, так і робота клубної аудиторії в цілому. В самому ж складі клубної роботи, на перший план повинна бути висунена пропаганда і пояснення основних завдань, які стоять перед партією..., тактики партії і політики Радянської влади на основах ленінізму. Зброєю цієї пропаганди повинна стати і бібліотека клубу, для цього необхідний відповідний підбір літератури” [164, с. 67 – 68]. Перед партійними організаціями на селі були поставлені завдання організації клубних вечорів, екскурсій, прогулянок, де б засобом пропаганди та агітації партійних ідей відбулася змичка, а точніше зв’язок міста з селом, що було дуже важливим для масової роботи [1.80, арк. 9].

Відповідно до XII з’їзду РКП(б), у квітні 1923 року була проведена VII конференція КП(б)У, де розглядалися завдання агітаційно-пропагандистського фронту. У стенограмі VII конференції КП(б)У зазначалося: „Для дрібного буржуазного інтелігента, для якого питання культури і мови має самовдоволене значення – це є зброя виробництва, він шкідливо заінтересований питаннями власної держави і власної національної культури. Він є монополістом всіх державних посад, агентом того чи іншого класу” [3, арк. 68 – 69]. За задумом вищого партійного керівництва України, стенограма VII конференції КП(б)У мала показати народу, хто є такі інтелігенти. Йшов процес нагнітання атмосфери, де національні інтереси української інтелігенції намагалися перекрутити на інтереси завойовницькі, монополістичні і тим самим викликати ненависть простого народу до інтелігенції. Для боротьби з національними інтересами мала послужити посилена пропаганда ідей партійних лідерів. З цією метою, партконференція ставила за первинне завдання посилити апарат агітпропів. Число відповідальних працівників в агітпропах губкомів було по 5 чоловік, при

двох постійних пропагандистах-лекторів. За рішенням конференції, до складу повітових агітпропів повинно було ввійти по три відповідальні працівники для промислових пунктів, два для інших повітів і один постійний пропагандист. Також, Агітпропи брали участь в обліку і розподілі партійних працівників. Конференція вважала за потрібне збільшити кошти на агітаційно-пропагандистську роботу [165, с. 193]. Таким чином, фінансування пропагандистської роботи велося дуже активно і безперестанно.

На боротьбу з інтелігенцією був спрямований весь арсенал пропаганди. На мітингах, зборах, з'їздах, конференціях, диспутах, інтелігенція таврувалася як ворожий антирадянський елемент. 23 листопада 1923 року відбувся Всеросійський з'їзд наукових співробітників. Г. Зінов'єв виступив на ньому з докладом на тему „Інтелігенція і революція”, в якому зазначив: „Найбільший супротив Жовтнева революція зустріла зі сторони тієї групи населення, яка називається інтелігенція. Ленін... визначив по гарячому сліду на початку 1918 року цей супротив інтелігенції наступними словами: „Це саботаж, який був оголошений найбільш освіченими представниками старої буржуазної культури; цей саботаж показав наглядно, чим будь-який агітатор, чим всі наші промови і тисячі брошур, що ці люди вважають освіту своєю монополією, перетворюючи її в зброю панування над так званими низами; вони скористалися своєю освітою для того, щоб перешкодити справі соціалістичного будівництва і відкрито виступити проти трудящих мас” [373, с. 137]. Після такої ідеологічної пропаганди, безумовно, маса трудящих і селян були настроєні навіть більш чим вороже. Вони були готові визнати репресії проти інтелігенції не лише правильним методом політики партії, а й єдиним засобом боротьби з представникам розумової праці. Диспут на тему „Майбутнє інтелігенції”, який відбувся у Політехнічному музеї в Новосибірську 1923 року підтверджує цю думку, а

саме: „Разом з тим у вузах повинна бути проведена чистка в середовищі старої інтелігенції. Інтелігенція, як сукупність освітянських елементів населення, звичайно, буде рости і розмножуватися, але інтелігенція, як каста повинна бути знищена. Весь пролетаріат повинен стати своєю особистою інтелігенцією” [373, с. 16].

У 1925 р. відбувся диспут на тему „Долі сучасної інтелігенції”, який набрав загальносоюзного масштабу. А. Луначарський (з 1917 року нарком освіти СРСР), як основний доповідач, говорив про дрібнобуржуазну сутність інтелігенції, про необхідність її „завоювання” пролетаріатом, запевняючи, що будь-яке інакомислення в радянському суспільстві виключається [373, с. 21 – 22]. „Завоювання інтелігенції пролетаріатом, – підкреслив А.Луначарський, – зводиться не до фізичного завоювання, не до того, щоб підсадити до кожного організатора-інтелігента по комісару, воно навіть не зводиться до того, щоб купити інтелігенцію... , а завоювання інтелігенції йде не стільки по лінії примусу, скільки по лінії переконання, хоча вірно в свій час зазначив В. Ленін, що якщо переконання не діє, то необхідний примус” [373, с. 21 – 22]. Але даний примус, насильне насаджування комуністичних ідей у вищих навчальних закладах привело до масових репресій.

Проведення і друкування в газетах матеріалів показових політичних процесів, стало гарним приводом для демонстрації перед народом політичного впливу і сили комуністичної партії, яка бореться зі своїми ворогами і закликає це робити інших. Таємне листування між Л.Кагановичом і В. Затонським (1926 р.) вказувало на „покірність” преси, яка готова була „підспівувати в унісон кому б то не було і чому б то не було, аби на це була санкція керівництва” [92, арк. 3]. У постанові політбюро ЦК КП(б)У „Про стан преси на Україні” від 26 серпня 1926 року було названо поіменно цілий ряд діячів культури України, чия діяльність здавалася партії ворожою і небезпечною. Про художню літературу було сказано, що вона

„видається без розбору з передмовами і критикою ідеологічно чужих нам людей (С. Єфремов, М. Зеров, М. Могилянський)” [166, с. 329]. Таким чином, у результаті суттєвого впливу радянсько-партійного керівництва на засоби масової інформації, преса перетворилася на виконавицю волі партії, бо матеріал, який та друкувався був повністю під партійно-урядовим контролем. Ці заходи значно полегшили поширення політичних настанов, які характеризувалися суцільною одноманітністю в галузі культури.

Необхідно зазначити, що факти боротьби, зокрема, методи боротьби з інтелігенцією, партія не завжди вважала за доцільне сповіщати широкому загалу. А, отже, люди не уявляли весь жах масових репресій проти інтелігенції. Вони сліпо піддалися ідеологічній пропаганді, спрямованій проти „ворогів народу”. „Закритою” була для органів пропаганди тема винесення вироків, їх виконання, помилування. У листі 1927 року до політ комісії ВУЦВК Генеральний Прокурор УСРР Михайлик зазначив: „Згідно відомостей, які поступили до НКЮ (Народний комісаріат юстиції) на місцях трапляються випадки, коли засуджені до розстрілу повідомляються (тобто, прочитують в газетах) про відмову ВУЦВК у помилуванні раніш, ніж місцева влада офіційно їх повідомить. На підставі вищезгаданого, рахую необхідним заборонити друкування відомостей про постанови ВУЦВК, відносно відмовлення в помилуванні на протязі двох тижнів з моменту винесення постанови” [48, арк. 21]. Така реакція прокурора на діяльність засобів масової інформації потребувала посилення більшовицької пильності.

Вирішивши розгромити та знищити інтелігенцію в цілому, Сталін на об'єднаному квітневому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 1928 року в докладі „Про правий ухил” активно закликав до посилення більшовицької пильності, мотивуючи це тим, що „шкідництво буржуазної інтелігенції є одним із самих небезпечних форм протистояння по відношенню до розвиваючого соціалізму” [205, с. 27]. У результаті цього, політичні судові процеси, які

проходили на початку 1920-х років в Україні: процес проти членів так званого монархічного „Національного центру” (грудень 1920 – квітень 1921 рр.), процес проти „Української партії соціалістів-революціонерів” (травень 1921 р.), процес проти організації „Київського обласного центру дій” (березень – квітень 1924 р.) та інші, мали посилити більшовицьку пильність щодо „ворогів народу” і пропаганду по боротьбі з „контрреволюціонерами”.

Ярмо контрреволюційності щодо визначення, зокрема, ролі інтелігенції в суспільному житті з планомірною послідовністю нав’язувався масам. ЦК КП(б)У в листі від 15 травня 1928 року, який підписав Л. Каганович, звернувся до окружних комітетів КП(б)У про посилення більшовицької пильності. Мова йшла про резолюцію закритого засідання політбюро по доповіді В. Балицького. Згідно даної резолюції, ЦК КП(б)У вимагав від окружних комітетів „посилення пильності і більшовицького керівництва низовими організаціями і масами. „Необхідно, – зазначалося в листі, – максимально посилити зв’язок, бути в курсі всього, що робиться на місцях, в низах і своєчасно певним чином реагувати по відношенню до мас – політичною, організаційною і агітаційною роботою, по відношенню до ворожих контрреволюційних елементів – зброєю репресій...” [50, арк. 50]. В цій же резолюції мова йшла про посилення активності ворожих інтелігентських груп. У зв’язку з цим, пропонувалося визнати за необхідне „прийняти міри по завоюванню невизначених елементів інтелігентських груп, шляхом посилення серйозної політичної роботи серед них, з одночасним посиленням цієї ж політичної роботи і серед всієї маси інтелігенції. Практичне проведення цієї роботи доручити Агітпропу ЦК, Наркомосу та іншим політичним організаціям” [50, арк. 52]. Згідно матеріалів Агітпропу за 1928 – 1929 роки, простежується намагання агітаційно-пропагандистських органів показати народу, що зусилля відомств спрямовані на боротьбу вже не просто зі стихійним протестом інтелігенції, а

з цілими організованими підпільними організаціями. З'являється ряд справ у газетах і журналах, матеріали яких повинні були переконати громадськість в гострій небезпеці, що загрожувала з боку „української контрреволюції”.

Як правило широко використовувалися підконтрольні партії журнали, публікації, які зовні виглядали як елемент наукової дискусії. Прикладом такої ідеологічної кампанії може служити боротьба з “лінгвістичним саботажем”. У ньому звинувачували насамперед тих мовознавців, які обстоювали самобутність української мови. Похід проти “мовознавців саботажників” розпочався із статей Наума Кагановича, опублікованих в журналі “Прапорі марксизму” (орган ВУАМЛІН) за 1930 рік (№1 і 3). У першій статті “Проти “народництва” в мовознавстві” гасло “назад до народної мови” було охарактеризоване як “по суті консервативне і шкідливе” У другій статті “Кілька слів про словники” критикувалися академічний словник, а також термінологічний словник із механіки. Таким чином, до мовознавців за націоналістичні збочення були притягнуті і вчені природничники, які були укладачами словника з механіки. Статті рясніли звинуваченнями українських вчених у “науковому шкідництві” та українському буржуазному хуторянстві”. Виглядало це все як політичний донос і дороговказ для діяльності спеціальних органів [375, с. 201 – 202].

Ідеологічний залп проти “лінгвістичних саботажників” був вдалим. Інститут наукової мови, як і різні мовознавчі комісії Академії Наук було розформовано. Був створений новий інститут мовознавства ВУАН. Директором інституту було призначено Г. Ткаченка. Новий науковий заклад і новопризначений директор, здавалось, почали відробляти видані їм наукові аванси. Першою публікацією інституту був збірник “На мовознавчому фронті”. Критика мовознавців з колишнього інституту наукової мови була визнана недосить гострою, а програма Ткаченка – помилковою. Невдовзі Г.Ткаченко безслідно зник. У його трагічній долі сумніватися важко. Місце

директора зайняв Н. Каганович. Він став і головним редактором журналу “Мовознавство” [375, с. 201 – 202].

Контрреволюційні елементи, так звані „вороги народу”, вишукувалися в середовищі науковців. Вони повинні були стати об’єктами більшовицьких, пропагандистських акцій. Саме такі завдання ЦК КП(б)У поставив перед агітпроп відділами у 1929 року. ЦК акцентував увагу на тому, що: „Фронт науки, як ніколи, повинен притягти до себе увагу партійних організацій. На науковому фронті у різних ділянках ворог робить спроби організувати свої сили і чинить скажений опір. Є випадки, коли наші робітники не можуть організувати наступу проти проявів ворожої ідеології і плентаються у хвості організаторів і ватажків цієї ворожої нам стихії (Київський с.г. інститут, окремі робітники Головліту, Наркомосу), здаючи свої позиції класовому ворогові. У розв’язанні питання про спрямування розвитку наукової роботи та про її службу класовим інтересам пролетарської держави – добір наукових кадрів, їх постійне вирощування набирає особливого значення. Ми повинні в найкоротший час організовано перевірити усі ланки нашої наукової роботи...” [97, арк. 7]. Перевірка проявилася в чистці вузів і репресіях науковців. А для того, щоб ці репресивні дії партії були визнані правильними, велася пропаганда по посиленню пильності населення по відношенню до злочинів „класового ворогу” в надрах науково-освітніх закладів.

Поступово, в народі формувалися погляди, які спиралися на страх та недовіру робітників та селян до науковців. Один із головних сталінських постулатів про загострення класової боротьби в ході побудови соціалізму, вимагав подальшої пропаганди посилення репресій проти наукової інтелігенції. Цей постулат, який був наголошений на пленумі ЦК ВКП(б) 1929 року, допомагав партії підтримувати постійний ідеологічний тиск в суспільстві. Він був направлений проти будь-якого інакомислення, яке

називалося контрреволюційним і з яким необхідно було боротися. Поєднання в свідомості народу ненависті до „ворогів” і страх за себе і своїх близьких, обожнення Сталіна і прийняття брехливої пропаганди – все служило обґрунтуванням необхідності протидіяти „ворогам народу” та визнати правильність політики репресій. Це можна прослідкувати на основі матеріалів показового судового процесу „Спілки визволення України”, який був направлений проти наукової інтелігенції. Матеріали даного політичного процесу широко публікувалися як в українській, так і в московській пресі [52, арк. 61].

Судовий процес, за задумом партійців, мав показати народу необхідність і правильність проведення репресій проти інтелігенції України, як основного заходу влади на шляху подальшого розвитку соціалізму. Сталінська теза „загострення класової боротьби” настільки отруювала людську свідомість, що люди повірили брехливій пропаганді про необхідність знищувати інтелігентів. Так, із згадуваного спецзведення Одеського оргвідділу ДПУ про політичні настрої населення м. Одеси у зв’язку з опублікуванням повідомлення про ліквідацію „СВУ” (листопад 1929 р.) зазначалося: „Опублікування повідомлення ДПУ УСРР про розкриття „СВУ” викликало жваві відгуки в усіх колах населення. На заводах і фабриках, у вузах, серед наукових співробітників за останні три дні відбулися ряд мітингів, на яких засуджувалася контрреволюційна діяльність учасників „СВУ” і висувалися вимоги по застосуванню щодо них жорстких покарань” [349, с. 204].

Слід зазначити, що не всі науковці, як і студенти, визнали процес „СВУ” правильним і достовірним. На зібранні наукових співробітників, який відбувся у м. Одеса 25 листопада 1929 року, професор Музичка виступив з протестом проти справи „СВУ” заявляючи: „А звідки ми знаємо, що це правда. Вірити тільки заяви не можна, бо ж вийде так, що сьогодні ми

будемо протестувати, а завтра – просити, щоб нас пробачили” [349, с. 205]. Харківське спецзведення ДПУ УСРР про реакцію наукової інтелігенції і студентства на процес „СВУ” 1930 року повідомляло, що професор А. Шляхов з Харківського політехнічного інституту заявляв: „Вирок жорсткий і як мені здається, ця справа дещо роздута. На мій погляд, засуджені під тиском допитів зізналися навіть в тому, чого ніколи не думали робити” [101, арк. 87]. Академік Г. Проскура з Харківського ІНО, так говорив про процес „СВУ”: „Я вважаю, що з учасниками „СВУ” повелися дуже жорстоко. Я недавно був у Донбасі і можу констатувати факт недовіри робітників до спеців у зв’язку з цим процесом. Там робітники з великим інтересом відносяться до процесу, слухають всі деталі процесу по радіо і з підозрою стали відноситися до спеців” [101, арк. 87].

Щодо реакції студентства на справу „СВУ”, то вона була дещо різною. Одні визнали цей процес правильним і необхідним. Наприклад, студент ХПІ Свірідов заявив: „Розумну міру соціального захисту вибрав суд по відношенню до засуджених. Як посидять керівники десять років (у в’язниці), так і пропаде у них бажання коли-небудь займатися контрреволюцією” [101, арк. 89]. Інші, навпаки, засуджували даний процес. Так, студент одного із одеських вузів Мойса заявив: „Розкриття цієї організації – „пушка”. Влада просто хоче знати думку мас з цього приводу. А в дійсності нічого подібного тому, що пишуть в газетах не має (мається на увазі інформація про позитивну реакцію народу на проведення процесу „СВУ”)” [349, с. 209]. Студент Одеського ІНО Гречішкін говорив: „Наші органи ДПУ самі роздули українську справу... . Просто потрібно було розстріляти людей, а для цього необхідно підготувати громадську думку” [349, с. 209]. Таким чином, пропагандистська робота партійно-радянських органів ставила за основну мету дезорієнтувати громадську думку і направити її в необхідне русло, а

саме на визнання судового процесу „СВУ” правильним і необхідним для подальшого будівництва соціалізму.

Більшовики проводили низку заходів щоб утаємничити наукові здобутки науковців, які були репресовані. Найболючішим для вчених було вилучення їх наукових робіт із бібліотечних фондів, заборона виходу в світ результатів наукових досліджень. Так, справа “СВУ” припинила дорогу до читачів “Запискам Історично - Філологічного відділу ВУАН (книга 26- 27) під редакцією академіка А. Кримського, оскільки в їх авторському колективі були автори, які звинувачувалися по процесу “Спілки визволення України”. Інше видання – “Український Архів” (Т. 2) побачило світ без імені його упорядника і редактора професора Гермайзе [343, с. 138].

Аналізуючи події, які були зв’язані з політикою проведення масових і галасливих кампаній по вишукуванню і викриттю „ворогів народу”, може виникнути логічне запитання: невже люди не могли розпізнати весь характер штучно сфабрикованої владою системи великих і малих процесів? Справа в тому, що за вказівками партійних органів, у серпні 1930 року була прийнята секретна коротка інструкція по охороні державних таємниць у друці для районних органів Головліту, яка розширювала і конкретизувала коло закритих для висвітлення питань. Згідно цієї постанови, без дозволу спецслужб, заборонялося друкувати у газетах і журналах відомості про методи боротьби з так званими „контрреволюційними елементами”, про „бандитські і контрреволюційні нальоти” на державні установи. Торкаючись масових антирадянських виступів, не рекомендувалося публікувати матеріали про страйки, масові антирадянські виступи, безпорядки і хвилювання у в’язницях та концентраційних таборах, про життя заарештованих в таборах, про діяльність і структуру надзвичайних органів та інше [160, с. 55]. Отже, завдяки втаємниченню дійсних фактів репресій у засобах масової інформації, люди не знали і не могли знати про

масштабність і жорстокість політичних репресій по відношенню до наукової інтелігенції. Вони не мали уяви про реальну ситуацію в Україні.

Проте, абсолютно не покривалися таємничістю галасливі обговорення діяльності вчених. Засоби масової інформації один дужче іншого трубили про націоналістичний курс у науковій діяльності М. Грушевського. 4 травня 1931 року відкрився об'єднаний пленум циклів філософії і історії ВУАН. Обговорювалася концепція української історії М. Грушевського. З промовою “Проти інтервенції буржуазної науки” виступив голова Держвидаву, член ВУЦВК і ЦК КП(б)У А. Річицький. Він заявив, що “марксистсько-ленінська історична наука не може утворювати свою будівлю поруч з будівлею Грушевського, а може скласти свою будівлю лише в боротьбі проти буржуазної методології” [375, с. 204]. Не було б нічого страшного коли б ця дискусія носила виключно науковий характер. Справді, науковці могли б шукати істину. Одначе, відверта ідеологічна заангажованість виступу Річицького, а потім і арешт М. Грушевського засвідчив, що переслідувалися цілі по знищенню відомого вченого не тільки як науковця, а як і людини.

Як правило, чистки, які проводилися у вузах над політико-неблагонадійними вченими, супроводжувалося галасливою ідеологічною пропагандою. Діяльність вчених оцінювали представники трудових колективів, які мали показати народу „контрреволюційне обличчя” того чи іншого професора. „Тяжко передати, – писала Н. Полонська-Василенко, – враження від чисток: перед тисячним натовпом цілком сторонніх людей, здебільшого вороже настроєних, на естраді стоїть жертва, яка мусить відповідати на всі казуїстичні запитання, витримувати глум, наклепи, паскудження того, що їй дороге. Вийти не може вона: хоч би що було, вона мусить витримати з однією думкою – зберегти рівновагу, не сказати чогось такого, що могло б зруйнувати життя її та життя її близьких” [352, с. 22].

Чистки українських вчених вилилися в обговорення на різних диспутах, дискусіях за участю громадськості. Так, на початку 1931 року в будинках Педагогічного музею, де свого часу засідала Центральна рада, в конферензалі Академії наук та Оперному театрі проходив диспут стосовно наукової діяльності історика М.С. Грушевського. На диспуті вченого звинуватили в українському буржуазному націоналізмі, в зраді інтересів українського народу, в хибності методологічних підходів до оцінки подій і явищ вітчизняної історії [343, с. 76]. Це робилося навмисно для того, щоб скомпрометувати вченого та тим самим поглумитися над ним. Винятковою жорстокістю відзначився диспут щодо наукової діяльності академіка К.Г.Воблого, де говорилося про науковця, який „... служив буржуазії вірою і правдою, бо його наукова зброя агітувала, виховувала в дусі непорушності капіталізму...” [343, с. 76 – 77]. У проведенні подібних диспутів фігурували імена академіків Л.М. Яснопольського, професора О.П. Оглобліна та інших вчених. Учасники “дискусій” звинувачували їх в націоналізмі, змушували „визнати” свої помилки, виступати проти своїх колег. Але головна мета проведення диспутів полягала в тому, щоб виставити вчених в очах народу в образі „контрреволюціонерів”, та закликати маси боротися з ними.

Висвітлення чисток у пресі мало своє ідеологічне обґрунтування. Так, у газеті „Вісті ВЦВК” за 1934 рік наголошувалося: ” Висвітлення чистки повинно вчити, воно повинно підносити ідеологічний рівень, викривати опортунізм та інші хвороби, на які слабує та чи та організація, або її окремі члени. Треба, щоб ці статті підносили виробничу активність, щоб вони допомогли поліпшувати якість роботи, виправляти хиби, мобілізувати на ліквідацію проривів” [254, с. 2]. Також, у газеті підкреслювалося, що „значну роль у висвітленні чистки повинні відігравати радіо та радіогазети” [254, с. 2].

Взагалі, переслідування ідей націоналізму вилилася в широку пропаганду боротьби з „контрреволюційними націоналістами” в середовищі Академії Наук. У 1934 році секретар ЦК КП(б)У В. Затонський у доповіді на сесії АН УСРР пафосно наголошував, про: „брехливість і огидність наклепницького підходу”, який „проти Радянської України ведуть контрреволюційні українські націоналісти, що складають службу іноземним інтервентам, мріючи відірвати Україну від Радянського Союзу і перетворити її в свою колонію. Трудові маси України добре знають і пам’ятають цих представників українського народу, які під брехливими лозунгами „національного визволення” проводили на Україні кайзерівські і польські війська і до останнього часу вели підривну контрреволюційну і шпигунську роботу. Контрреволюціонери, націоналісти, непримиренні вороги робочого класу і селянства, весь цей єдиний фронт від Петлюри, Винниченка, Грушевського, Левицького, Коновальця, Скоропадського до Баданова, Шумського, Солодуба – всі вони намагалися надіти на українські трудові маси ярмо поміщика і капіталіста, та перетворити Україну в колонію іноземних капіталістичних держав. Контрреволюційні націоналістичні елементи пролізли в ВУАН, проводили там свою ворожу роботу, гальмуючи і зриваючи розвиток наукової діяльності Академії. Звільнення ВУАН від цих контрреволюційних ворожих справі науки і робочого класу елементів, дають можливість ще більшого розквіту наукової думки, досягнення ще більших наукових результатів. ВУАН закликає всіх наукових співробітників Радянської України дати непримиренний відсіч всім тим, хто посіяв би отруту націоналізму...” [130, арк. 4 – 5]. Далі Затонський наголошував, що „українська націоналістична буржуазна інтелігенція... грає роль локалізатора ворожих організацій, закликаючи для будівництва української державності буржуазні сили Європи за ціну нечуваних в історії людських самопринижень, уступок території і насильств над українським народом;

віддаючи його економічну буденність, культурну творчість, незалежність в руки цинічних ворогів його національної і соціальної свободи... ” [130, арк. 48 – 49].

Звичайно, що після таких висловлювань, люди повірили в ту, начебто, жорстокість і корисність ідей, які переслідують інтелігенти по відношенню до українського народу. На тлі ненависті до інтелігенції, маси нерідко визнавали доцільність політики репресій і не заперечували проти їх проведення. Таким чином, монополія партії на засоби масової інформації, повна дезінформація населення, принесла свої результати. „Вороги народу” чи так звані „контрреволюціонери” були знайдені в особі інтелігентів і методи боротьби з ними знайшли підтримку у масах. Це повністю розв’язало руки надзвичайним органам по боротьбі, а точніше по репресіях наукової інтелігенції.

Переслідування ідей націоналізму та галасливе цькування на науковців відбувалося не лише в середовищі Академії Наук, а й в навчальних закладах України. Так, у Кам’янець-Подільському Зоотехнічному інституті, у листопаді 1934 року відбулися збори наукових співробітників. На них розглядалося питання про викриття ЦК КП(б)У контрреволюційного блоку троцькістів і націоналістів. Мова йшла про завдання партійного колективу Зоотехнічного інституту по піднесенню і посиленню більшовицької пильності щодо проявів буржуазно-націоналістичних елементів, що „блокуються на сучасному етапі класової боротьби і які фактично борються за одну мету: відірвати Радянську Україну від СРСР, реставрувати капіталізм не лише на Радянській Україні, а й в усьому Союзі”. Ці збори активно закликали кожного комуніста „чутко реагувати на можливі протягування троцькістської і націоналістичної контрабанди в лекції викладацького персоналу” [107, арк. 78 – 79].

На закритих партійних зборах Ніжинського Педінституту (листопад 1934 р.), на яких обговорювалося питання щодо контрреволюційної роботи решток націоналістів і троцькістів, також велася наклепницька робота на науковців. Із виступу комуніста Нацавнія видно, що мова йшла про маскування „класового ворогу”, який начебто зміг пролізти в технікуми, інститути, закінчивши і отримавши там освіту і кваліфікацію, проводив контрреволюційну буржуазно-націоналістичну теорію. Щоб викрити і виявити соціально-неблагонадійний елемент, Нацавній закликав до необхідності “над собою працювати, щоб підняти свій ідеологічний рівень та оволодіти марксистсько-ленінською теорією” [107, арк. 1 – 6]. Отже, робота партійних органів по викриттю „класових ворогів” вбачалася перш за все у гарних знаннях її членів основ марксистко-ленінської теорії. Кожний репресивний захід влади мав своє ідеологічне обґрунтування, тобто, спирався на так звану „велику ідею” Леніна чи Сталіна. Це полегшувало справу по узаконенню репресивних дій партії по відношенню до інтелігенції радянської України.

Після XVII з'їзду ВКП(б), який відбувся в лютому 1934 року, на основі рішень з'їзду і особистих наказів Сталіна, були внесені деякі поправки в агітаційно-пропагандистську роботу. Агітатор мав виступати і пропагувати не лише на зборах, конференціях, мітингах, а й брати участь у судових процесах, тобто, виступати в ролі громадського обвинувача. Це, за задумом партійно-радянських лідерів, мало посилити пропаганду і зробити її більш ефективною [164, Ч.2, с. 465]. Проведення і пропаганда судових процесів та виступи агітаторів переслідувало важливу мету. Суть її розкрив у 1935 році голова ВЦВК М. Калінін на IV Північнокавказькій крайовій конференції ВКП(б). „... Процес суду, – заявляв він, – це найкраща конкретна агітація. Ніде в практичному житті не можна так гарно агітувати людей, як на судових процесах. Коли виноситься те чи інше рішення, важливо не

тільки те, щоб було правильно по закону, але і важливо, щоб оточуюча аудиторія внутрішньо погодилася з вироком і сказала б: правильно суд постановив. Це і є постійна агітація” [189, с. 1 – 3].

Таким чином, ідеологічний тиск на людей був основним завданням партійної пропаганди. Він мав привести до усвідомлення кожного трудящого, що він має бути пильним по відношенню до „класового ворогу” і його агентури. Про це, зокрема, говорить і постанова ЦК ВКП(б) 1936 року щодо перспектив більшовицької пропаганди: „Партії належить ще завзята боротьба з рештками розбитого класового ворогу і залишками ворожих лєнінізму ідеологій і теорій. Їй ще належить сильна боротьба за переробку свідомості, за подальше виховання всіх громадян в дусі соціалістичної трудової дисципліни...” [115, арк. 20]. На думку партійно-радянського керівництва класовий ворог, зокрема, в особі „контрреволюційної” інтелігенції потребував продовження боротьби. Успіх її залежав від того, як ця ідея опанує масами. У зв’язку з цим, згідно рішень ЦК ВКП(б), у Києві були відкриті спеціальні курси пропагандистів, які мали виконувати партійні завдання по пропаганді боротьби з рештками „класового ворогу” [115, арк. 23].

Боротьба з рештками „класового ворогу” мала ще більш посилити масову пропаганду. Згідно рішень засідання політбюро ЦК КП(б)У за червень 1936 рік, пропонувалося розробити проект постанови про заходи покращення постановки партійно-пропагандистської і агітаційної роботи, а саме: виробити індивідуальний підхід при зарахуванні у гуртки, більш ретельно відбирати пропагандистські кадри, покращити організаційну справу пропаганди, покращити справу агітації в розумінні гостроти і постановки тих чи інших злободенних питань міжнародного і внутрішнього життя та інше [27, арк. 175]. 15 серпня 1936 року газета ЦК КП(б)У „Комуніст” в передовій статті „Роздавити гадину!” закликала: „Ніякої

пощади ворогам народу!... Не можна ні на хвилину забувати про те, що всередині країни залишилися рештки знищених соціалізмом експлуататорів, що вони у відчаї вдаються до останнього засобу – до терору. Той не більшовик, хто забуває про це. Той не більшовик, хто не розуміє свого священного обов'язку як зіницю ока пильнувати чистоту лав партії, хто своєю безхребетністю відкриває щілини для ворогів” [237, с. 1]. Завдяки масовій пропаганди та створення атмосфери політичної напруженості в суспільстві, з'явилися фанатичні ідеї, що кожний громадянин має бути пильним до свого сусіда, до колеги по роботі, друга. Це настільки було роздуто агітаційно-пропагандистськими органами, що люди були збиті з пантелику. Вони почали підозрювати кожного інтелігента, вбачаючи в ньому лише „контрреволюціонера” чи „ворога народу”.

XIII з'їзд КП(б)У, який відбувся у травні – червні 1937 року відмічав, що засміченості партійного апарату троцькістськими та іншими дворушниками сприяло, насамперед, недооцінювання агітаційно-пропагандистської роботи. Як одну з найсерйозніших хиб у роботі ЦК КП(б)У, з'їзд відмічав у незадовільному керівництві ідеологічним фронтом (Українська асоціація марксистсько-ленінських інститутів, Інститут червоної професури, теоретичні журнали і преса). Це дало змогу троцькістським, націоналістичним та іншим дворушникам довгий час проводити свою контрреволюційну роботу в ряді важливих установ, що керували розробкою питань марксистсько-ленінської науки, добром і вихованням молодих кадрів теоретичного фронту, розробкою питань історії України й історії КП(б)У [165, с. 587]. XIII з'їзд КП(б)У зобов'язував всі партійні організації України забезпечити широке розгортання критики і самокритики (щодо „ворогів народу” від авт.), як постійного методу більшовицької роботи, та поліпшити і підвищити якість партійно-масової роботи як у місті, так і на селі. Партійні організації України повинні були повністю виконати вказівки

ЦК ВКП(б) по ліквідації наслідків шкідництва в усіх галузях соціалістичного будівництва [165, с. 588 – 589].

Високо цінячи друковане слово, прекрасно розуміючи його силу і вплив на маси, Сталін сам керував процесом видання газет. У „Пролетарській правді” за 1937 рік зазначалося, що саме „Товаришеві Сталіну належить класичне визначення ролі нашої преси, як найгострішої і найсильнішої зброї партії. Найгострішою і найсильнішою зброєю партії є ті газети, які... навчилися розпізнавати ворогів народу, виховують своїх читачів у дусі революційної пильності” [227, с. 2].

Таким чином, посилення пропагандистської роботи напередодні масових репресій 1937 – 1938-х років характеризувалося перш за все галасливими кампаніями більшовицької пильності та розгортання критики і самокритики у пресі. Це дало змогу Сталіну досягти своєї мети, а саме усунути тих осіб, які могли становити потенційну загрозу для вождя. Це, зокрема, були і представники наукової інтелігенції.

Судові процеси, які проходили у 1937 – 1938-х роках супроводжувалися широкою пропагандою їх необхідності для суспільства. Так, згідно постанови ЦК КП(б)У від 15 березня 1938 року перед органами агітації і пропаганди ставилося завдання по проведенню агітаційно-пояснювальної роботи на селі у зв’язку з процесом антирадянського „право-троцькістського блоку” 1937 року. ЦК КП(б)У постановив:

„1. Зобов’язати обкоми КП(б)У негайно намітити практичні заходи по посиленню агітаційно-пояснювальної роботи на селі у зв’язку з процесом антирадянського „право-троцькістського блоку”, зокрема, необхідно з міських центрів направити в села, радгоспи кращих і найбільш перевірених агітаторів.

2. Зобов'язати завідуючого відділом партійної пропаганди і агітації ЦК КП(б)У тов. Гусєва в 2-ох денний строк подати до ЦК КП(б)У пропозицію по вивченню матеріалів процесу в галузі партійної освіти.

3. Запропонувати секретарям обкомів КП(б)У, спеціальною запискою інформувати ЦК КП(б)У про прийняті міри і стан агітаційно-пояснювальної роботи на селі у зв'язку з процесом" [28, арк. 129].

Отже, більшовицько-радянська пропагандистська робота зміцнила тоталітарні тенденції в розвитку радянського суспільства. Завдяки маневруванню засобами масової інформації партія дезорієнтувала громадську думку. Формувалася віра людей у закономірність і правильність політики репресій в ім'я великої справи та ідеї побудови соціалізму. Народні маси підштовхувалися до віри в історичне значення боротьби проти „ворогів народу” в середовищі наукової інтелігенції України. Формування такої фіктивної віри людей було спланованою ідеологічною роботою компартії, яка проходила через засоби масової інформації. Дослідження проблеми пропагандистського забезпечення політичних репресій щодо інтелігенції України дозволяє прослідкувати масовість і масштабність репресій в радянському суспільстві в цілому.

Висновки

- Ідеологічні аспекти політичних репресій проти вчених радянської України знайшли певне відображення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Проте, у численних наукових дослідженнях, присвячених проблемам масових політичних репресій, вивчення ідеологічних чинників їх проведення, як правило, послуговує вирішенню більш загальних наукових завдань. Історіографічний аналіз засвідчує, що проблема досліджувалася лише побіжно. На даний час відсутнє комплексне дослідження, в якому були б цілісно розглянуті ідеологічні аспекти політичних репресій проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках. Поза увагою дослідників фактично залишилася низка питань, пов'язаних з ідеологічним забезпеченням партійно-радянськими органами політики репресій, вироблення стратегії і тактики репресивних заходів проти науковців, їх ідеологічного супроводу. Між тим, вивчення цієї проблеми дозволяє глибше зрозуміти природу політичних репресій, їх трагічні наслідки.

Джерельну базу дослідження складають опубліковані архівні документи й матеріали, публікації преси, спогадів очевидців. Масив документів і матеріалів по темі, які відклалися у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) й Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського дозволяє прослідкувати ідеологічне наповнення, зародження та поширення політичних репресій у науковому середовищі.

- Демократичність правової держави визначається відсутністю монопольного права на суспільну ідеологію. У демократичному суспільстві вживаються прихильники різних ідеологічних орієнтацій. В СРСР як тоталітарній державі, складовою якої була радянська Україна в 1920 – 1930-ті роки, ідеологія суспільного буття зусиллями комуністичної партії була перетворена в набір догм, які утверджувалися силою і мали бути сприйняті усіма верствами населення. Партійно-радянська система вихлостила право народу на власні погляди, незалежну думку. Потенційні опоненти режиму зазнавали ідеологічних утисків, які переросли в масові політичні репресії.

Внаслідок цілеспрямованої політики більшовиків, які зайняли командні позиції в усіх сферах суспільно-політичного, наукового і культурного життя та намагалися насильницькими методами поширити ідеологію пролетарської революції на всі соціальні верстви, наукова інтелігенція радянської України опинилась в потенційно опозиційному становищі. Вона не могла залишитися поза широкомасштабним експериментом, який заповзятливо проводили більшовики. Наукова інтелігенція більше ніж будь-яка інша соціальна верства населення цінувала інтелектуальну свободу, багатогранність наукового пошуку. Вона, як інтелектуальна еліта нації, сповідувала загальнодемократичні принципи, прагнула до свободи слова, намагалася бути вільною у своїх переконаннях. Закономірно, що науковці з внутрішньою настороженістю ставилися до радикальних соціально-економічних та суспільно-політичних змін, які проходили в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках.

З ідеологічної точки зору наукова інтелігенція була найбільш складним політичним супротивником більшовицького режиму, який міг заявити про себе на будь-якому етапі соціалістичного будівництва. З огляду на свої

інтелектуально-культурні можливості і незалежні як наукові, так і політичні погляди, науковці могли повести за собою масу трудящих, незадоволених політикою комуністичної партії. Представники „старої школи”, чий світогляд сформувався задовго до утвердження більшовиків при владі, були налаштовані проти радянської влади більш чим критично. Широким народним масам доводилася потреба в народженні нової радянської інтелігенції, яка б відповідала вимогам більшовицької влади, сприйняла б без будь-яких заперечень партійні ідеї. Проте, новосформована на основі класового добору інтелігенція, яка виховувалася в дусі протистояння старим традиціям попередніх поколінь наукової інтелігенції, не завжди відповідала високим освітнім нормам і не могла у повній мірі слідувати традиціям академічного наукового пошуку та викладання в реформованих на радянський зразок вищих навчальних закладах.

Значна частина науковців активно виступала проти терору та монополії партії в сфері ідеології й політики, загалом проти утвердження командно-адміністративної, тоталітарної системи. Така позиція діячів науки послужила причиною негативного ставлення партійних лідерів до інтелігенції в цілому, наукової зокрема. Незважаючи на такий спротив, партійні лідери намагалися форсованими методами змінити світогляд інтелігенції, привернути її на свою сторону, зробити союзником у вирішенні завдань соціалістичного будівництва, використати її знання та професійний досвід з метою формування нової, пролетарської інтелігенції. Партійні плани не увінчалися успіхом оскільки більшість науковців сповідували свої життєві і наукові принципи і висловлювали погляди незалежно від партійних настанов та уподобань.

Реакція партійних лідерів на позицію наукової інтелігенції була жорсткою і вилилася в прийняття рішень про застосування репресивних заходів проти представників наукової еліти. Основною метою політичного терору було знищення в зародку можливих вогнищ антипартійного опору, виключення будь-яких проявів інакомислення. Окрім того, партійна політика і, відповідно, ідеологічна робота партійних організацій була направлена на те, щоб нав'язати всьому суспільству вигадку режиму про країну, якій заважають небезпечні елементи, так звані „вороги народу” в особі інтелігенції. Така тактика дій носила цілеспрямований характер. Звинувачення, навішування ярликів служило ідеологічному обґрунтуванню політики репресій проти представників розумової праці. В атмосфері постійних обвинувачень, пошуків „шкідників”, „шпигунів”, „диверсантів” наукова інтелігенція радянської України стала об'єктом постійних політичних переслідувань і подальшого фізичного знищення.

- Політичні репресії проти наукової інтелігенції радянської України мали, за задумом більшовиків обґрунтовуватися законом, який робив би їх виправданими і життєво необхідними. Упродовж 1920 – 1930-х років радянське законодавство рухалося у напрямку розширення надзвичайних методів тиску на політичних опонентів. Кримінальні кодекси 1920 – 1930-х років постійно розширювали склади злочинів, вкладаючи в них усе більший ідеологічний підтекст. До статей законів постійно вносилися поправки, вводилися підзаконні акти щодо ступеню відповідальності за „контрреволюційні злочини”, які, власне, і привели до репресій проти наукової інтелігенції. Радянські закони стали політично-репресивними законами, втілили в собі особливий тип революційного мислення, яке

більшовики різноманітними засобами ідеологічного впливу прищеплювали народу як елемент повсякденного буття.

Таким чином, репресивна – каральна система підпорядковувала правову систему держави. Закон фактично перетворився у знаряддя тоталітарного режиму. Ідеологічна наповненість радянського законодавства засвідчувала, що реалізація його положень на практиці неминуче привнесе трагізм в життя суспільства. Політичні репресії були узаконені, оскільки радянські закони обґрунтовували їх доцільність і правомірність. У новостворене радянське правове поле політичних репресій потрапила і наукова інтелігенція радянської України, яка в силу свого походження та минулої громадсько-політичної діяльності як найбільше могла класифікуватись як об'єкт контрреволюційності.

- Надзвичайні органи НК-ДПУ-ОДПУ-НКВС виступали організаторами та неухильними провідниками політичних репресій проти наукової інтелігенції. Вони перетворилися у прямих виконавців волі, директив й настанов партійного керівництва. Каральні органи були основним інструментом репресивної системи, яка методами політичного терору втілювала в життя ідеологію комуністичної партії. Спеціальні органи збирали компрометаційний матеріал на прибічників ідей української державності й систематично пускали його в хід, фабрикуючи звинувачення в „українському буржуазному націоналізмі”. За партійними вказівками та власними ініціативами вони готували та проводили сфальсифіковані судові процеси. Відкриті політичні судові процеси проти “ворогів народу” стали вершиною в діяльності партійно-радянських та спеціальних органів. Політичні судові процеси проти наукової інтелігенції мали свою мету: по-перше, політично скомпрометувати наукову інтелігенцію; по-друге,

обґрунтувати потребу усунення її з усіх сфер наукової та суспільно-політичної діяльності.

Показові політичні процеси 1920 – 1930-х років остаточно знищили дореволюційне поняття „професури”, людей, яких вирізняв високий рівень кваліфікації наукових досліджень, самостійності наукового мислення. У радянські часи їх діяльність часто визнавалась „буржуазною” і небажаною. Політика партійно-державного керівництва по обмеженню інтелектуальної свободи завдала великих втрат українській освіті, науці і культурі. Вона позбавила можливості реалізувати на практиці свої знання, досвід і талант видатних вчених, літераторів, митців. Державний терор був універсальним засобом утримання суспільства в постійному страху за своє життя і забезпечив активне функціонування репресивно-каральної системи.

- Одними з основних методів роботи партійно-радянських органів та громадських організацій була пропаганда політики репресій щодо інтелігенції в радянській Україні. Пропагандистські заходи були направлені на втілення і поширення серед суспільства більшовицьких ідей про доцільність політичних репресій. За допомогою засобів масової інформації, усної пропаганди більшовики пропагували ідеї необхідності терору проти науковців. Традиційні пояснення з приводу репресій були досить різноманітні. Лідери комуністичної партії намагалися втлумачити народу, що терор був викликаний інтелектуальною опозицією, тобто, необхідністю знищити мислячу частину інтелігенції, яка не сприймала ідеї радянської влади щодо пролетарської революції і взагалі самого радянського стилю життя. Радянсько-партійна пропаганда асоціювала боротьбу проти наукової інтелігенції з боротьбою проти націоналістичних ухилів в українському суспільстві.

Отже, більшовицька влада намагалася використати потужний творчий заряд наукової інтелігенції у цілях утвердження нового ладу. З цією метою на інтелігенцію був спрямований масовий натиск партійно-радянської пропаганди. Ідейне обеззброєння наукової інтелігенції визначалося як одне з ключових завдань ідеологічної роботи партійно-радянських органів. Ідеологічний чинник став однією з основ, на якій базувалися політичні репресії проти українських науковців.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Архівні матеріали

Центральний державний архів громадських об'єднань України

З'їзди, конференції, пленуми ЦК КП(б)У. – Фонд 1. – Оп. 1.

- 1.1. Протокол №1 засідання пленуму ЦК КП(б)У від 23 листопада 1920 р. про ставлення до української інтелігенції. – Од. зб. 55. – Арк. 2.
- 1.2. Матеріали до пленуму ЦК КП(б)У від 5 – 6 лютого 1922 р. Директиви по національному питанню на Україні (тезиси тов. Раковського). – Од. зб. 87. – Арк. 8 – 9.
- 1.3. Стенограма VII конференції КП(б)У 1923 р., частина 3. Національне питання. – Од. зб. 99. – Арк. 68 – 69.
- 1.4. Стенограма пленуму ЦК КП(б)У від 23-25 липня 1925р. Промова тов. Кагановича щодо української інтелігенції. – Од. зб. 165. – Арк. 269 – 272.
- 1.5. Протокол XII з'їзду КП(б)У 18-23 січня 1934 р. – Од. зб. 427. – Арк. 27.
- 1.6. Протоколи і матеріали комісії по розгляду проектів резолюцій XII з'їзду КП(б)У 1934 р. – Од. зб. 435. – Арк. 6 – 7.

Протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У. – Фонд 1. – Оп. 6.

- 1.7. Протокол №49 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 17 травня 1921 р., справа Голубовича. – Од. зб. 13. – Арк. 102.
- 1.8. Протокол №55 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 4 червня 1921 р. про українську інтелігенцію. – Од. зб. 13. – Арк. 112 – 112 зв.
- 1.9. Протокол №110 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 28 листопада 1921 р. про вироки. – Од. зб. 16. – Арк. 102.
- 1.10. Протокол №1 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 16 грудня 1921 р. про вищу міру покарання. – Од. зб. 16. – Арк. 108.

- 1.11.** Протокол №55 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 23 червня 1922 р. про політичні виступи професури. Од. зб. 29. – Арк. 98.
- 1.12.** Протокол №72 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 31 серпня 1922 р. про київські процеси. – Од. зб. 30. – Арк. 60.
- 1.13.** Протокол №73 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 4 вересня 1922 р. про роботу ДПУ. – Од. зб. 30. – Арк. 61.
- 1.14.** Протокол №76 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 11 вересня 1922 р. про завдання Агітпропу ЦК. – Од. зб. 30. – Арк. 66.
- 1.15.** Протокол №76 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 11 вересня 1922 р. про взаємовідносини Наркомату юстиції і ДПУ. – Од. зб. 30. – Арк. 67.
- 1.16.** Про вислання професури 1922 року. – Од. зб. 30. – Арк. 80.
- 1.17.** Протокол №102 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 5 січня 1922 р. про чистку вузів. – Од. зб. 40. – Арк. 1 – 1зв.
- 1.18.** Протокол №103 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 10 січня 1923 р. про вислання антирадянських елементів серед професури. – Од. зб. 40. – Арк. 3.
- 1.19.** Протокол №75 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 25 квітня 1924 р. про академіка Василенка, засудженого до 10 років по справі „КОЦД”. – Од. зб. 48. – Арк. 69.
- 1.20.** Протокол №33 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1924 р. про чистку вузів. – Од. зб. 49. – Арк. 63.
- 1.21.** Протокол №51 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 6 лютого 1925 р. про надзвичайні сесії губсудів. – Од. зб. 58. – Арк. 14.
- 1.22.** Протокол №76 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 26 червня 1925 р. про поповнення комісії, яка вивчає питання про українську інтелігенцію. – Од. зб. 58. – Арк. 93.
- 1.23.** Протокол №76/б засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 26 червня 1925 р. – повідомлення тов. Кагановича про розмову з Кримським, Грушевським і Дарошкевичем. – Од. зб. 58. – Арк. 95.

1.24. Протокол №5 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 31 грудня 1927 р. про ВУАН. – Од. зб. 122. – Арк. 83 – 84.

1.25. Протокол №80 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 26 липня 1932 р. про помилки осередку ВУАН в питаннях ідеологічної роботи серед науковців ВУАН. – Од. зб. 236. – Арк. 209 – 210.

1.26. Постанова ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р. про контрреволюційну роботу залишків націоналістів і троцькістів, та допомога їм зі сторони гнилих і ліберальних елементів. – Од. зб. 341. – Арк. 87.

1.27. Протокол №61 засідання Політбюро ЦК КП(б)У з 11 червня 1936 р. про постановку партійно-пропагандистської роботи. – Од. зб. 408. – Арк. 175.

1.28. Додаток до протоколу Політбюро №18 від 15 березня 1938 р. про агітаційно-пояснювальну роботу на селі у зв'язку з процесом антирадянського „право-троцькістського блоку”. – Од. зб. 462. – Арк. 129.

1.29. Ф.1, оп. 6, спр. 467, арк. 9 – 10. Протокол №5 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 19 грудня 1938 р. про утворення комісії по попередньому розгляду клопотань про помилування. – Од. зб. 467. – Арк. 9 – 10.

**Протоколи засідань Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У. – Фонд 1. –
Оп.7.**

1.30. Протокол №5 засідання Оргбюро ЦК КП(б)У від 6 січня 1922 р. Тезиси про завдання радянської юстиції. – Од. зб. 17. – Арк. 15.

1.31. Протокол №12 засідання Оргбюро ЦК КП(б)У від 10 лютого 1922 р. про стосунки між Агітпропом та Політпросвітами. – Од. зб. 17. – Арк. 22 зв.

1.32. Протокол №15 засідання Оргбюро ЦК КП(б)У від 10 липня 1923 р. про парткомісії по перевірці навчання відповідальних працівників у вузах. – Од. зб. 28. – Арк. 84.

1.33. Положення до протоколу Секретаріату №21 від 4 серпня 1924 р. про проведення соціально-академічної перевірки навчаючих у вузах і на робітничих факультетах. – Од. зб. 40. – Арк. 69.

1.34. Протокол №34 засідання Секретаріату ЦК КП(б)У від 2 листопада 1924 р. про завдання партії в вузах. – Од. зб. 40. – Арк. 145 зв.

1.35. Протоколи №4,5 засідання Оргбюро ЦК КП(б)У від 4 та 11 січня 1928 р. про учителів. – Од. зб. 90. – Арк. 1,8.

1.36. Протоколи №112 засідання Оргбюро ЦК КП(б)У від 5 червня 1929 р. про обслідування вузів. – Од. зб. 118. – Арк. 60.

Документи „особливої папки”. – Фонд 1. – Оп. 16.

1.37. Протокол №60 засідання Політбюро від 22 лютого 1924 р. про виконання вироків, та про вищу міру покарання. – Од. зб. 1. – Арк. 26.

1.38. Протокол №72 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 13 квітня 1924 р. – шифротелеграма №10 по справі Київського обласного центру. – Од. зб. 1. – Арк. 42.

1.39. До протоколу №30 засідання Політбюро ЦК від 3-го жовтня 1924 р. про порядок винесення місцевими судами вироків до вищої міри покарання по політвідділам. – Од. зб. 1. – Арк. 127.

1.40. Протокол №35 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 14 листопада 1924 р. про вищу міру покарання. – Од. зб. 1. – Арк. 134.

1.41. Шифротелеграма з Москви в Харків ЦК КП(б)У про вищу міру покарання (1924 р.). – Од. зб. 1. – Арк. 139.

1.42. Протокол №76 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 26 червня 1925 р. Доклад т. Балицького про роботу ДПУ УСРР. – Од. зб. 1. – Арк. 178 – 179.

1.43. Протокол №11 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 22– 25 лютого 1926 р. про настрої української інтелігенції. – Од. зб. 2. – Арк. 135 – 136.

1.44. Постанова по докладу тов. Калюжного „Про настрої української інтелігенції”. – Од. зб. 2. – Арк. 138.

1.45. З протоколу засідання ЦК КП(б)У від 7 вересня 1926р. щодо роботи політвідділів. – Од. зб. 3. – Арк. 16.

1.46. Повідомлення НКЮ та генеральному прокурору Михайлику, про заборону друкування в часописах відомостей про постанови ВУЦВК

відносно відмовлення в помилюванні на протязі 2-ох тижнів з моменту винесення вироку. – Од. зб. 4,5. – Арк. 80,6.

1.47. Лист т. Криленка від 7 червня 1926 р. про надсилання копії звинувачувальних висновків по справах, які вимагають показового процесу, або застосування вищої міри покарання. – Од. зб. 4. – Арк. 108.

1.48. Лист Генерального прокурора УСРР Михайлика до політ комісії ВУЦВК 1927 р. – Од. зб. 5. – Арк. 21.

1.49. Лист секретарю ЦК КП(б)У тов. Клименку від голови комісії по судово-політичним справам при ЦК КП(б)У Балицького від 5 травня 1927 р. – Од. зб. 5. – Арк. 361.

1.50. Лист всім окружним комітетам від секретаря ЦК Л. Кагановича про посилення пильності (15 травня 1928 р.). – Од. зб. 6. – Арк. 50.

1.51. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У по докладу т. Балицького (1928 р.). – Од. зб. 6. – Арк. 52.

1.52. Протокол №93 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1929 р. про процес „СВУ”. – Од. зб. 7. – Арк. 61.

1.53. Протокол №100 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 3 січня 1930 р. – лист тов. Сталіна про справу „СВУ”. – Од. зб. 7. – Арк. 113.

1.54. Основні моменти по справі „СВУ” (1930 р.). – Од. зб. 7. – Арк. 120 – 123.

1.55. Проект тезисів по справі „СВУ”(1930 р.). – Од. зб. 7. – Арк. 133 – 149.

1.56. Про позбавлення звань академіків. – Ф.1. – Оп. 16. – Од. зб. 7. – Арк.163 – 163 зв.

1.57. Протокол №136 РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 22 вересня 1933 р. про стан і роботу ВУАН. – Од. зб. 10. – Арк. 151 – 154.

Відділи центрального комітету КП(б) У. – Фонд 1. – Оп. 20.

1.58. Листування з наркоматами УРСР внутрішніх справ, юстиції, робітничо-селянської інспекції, про взаємовідносини організацій при проведені

політичних кампаній, про роботу органів міліції, про положення справ в Українсько-російському телеграфному органі Укроста. – Од. зб. 165. –

Арк. 2.

1.59. Справа про звинувачення працівників Павлоградського кримінального розшуку в злочинах на посаді і незаконних діях. – Од. зб. 193. – Арк. 89.

1.60. Листування з ЦК РКП(б), губкомами партії, Все видавництвом, Наркомосом УСРР по питаннях агітаційно-масовій роботі, постачання літератури та інші питання. – Од. зб. 335. – Арк. 58.

1.61. Про Олександрівську Чека (доклад тов. Манцева). – Од. зб. 450. – Арк. 13.

1.62. Інструкція про роботу в ком осередках. – Од. зб. 450. – Арк. 111.

1.63. Про пресу. – Од. зб. 450. – Арк. 144.

1.64. Виписка із протоколу засідання Оргбюро №91 від 28.10.1921 р. – Од. зб. 450. – Арк. 168.

1.65. Судові справи, виписки із протоколів засідань Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б) У, які були направлені в відділи ЦК КП (б) У, партійним і радянським органам для повідомлення. – Од. зб. 450. – Арк. 168 – 169.

1.66. Лист Головополітпросвіті про створення Агітпунктів. – Од. зб. 757. – Арк. 28.

1.67. Про політичні виступи професури. – Од. зб. 987. – Арк. 138.

1.68. Про роботу ДПУ. – Од. зб. 987. – Арк. 190.

1.69. Про пресу. – Од. зб. 992.– Арк. 66.

1.70. Про боротьбу з дрібнобуржуазною ідеологією. – Од. зб. 992.– Арк. 83 – 84.

1.71. Циркулярний лист всім Губкомам і губ політпросвітам про боротьбу з буржуазною ідеологією. – Од. зб. 992. – Арк. 122.

1.72. Про вислання професури. – Од. зб. 992.– Арк. 125 – 127.

1.73. Переписка з Народним комісаріатом освіти УСРР (1922 р.). – Од. зб. 1020. – Арк. 60.

- 1.74.** Про боротьбу з дрібнобуржуазною ідеологією в Вузах. – Од. зб. 1075. – Арк. 11.
- 1.75.** Протоколи, плани роботи, звіти ком осередках вищих учбових закладів, план роботи КПІ, робота серед професури. – Од. зб. 1075. – Арк. 171.
- 1.76.** Інструкція про утворення „трійок” при розділах, які були призначені для боротьби з бандитизмом. – Од. зб. 1251. – Арк. 10.
- 1.77.** Про утворення комісії по боротьбі з дрібнобуржуазною ідеологією. – Од. зб. 1453. – Арк. 154.
- 1.78.** Виписка із протоколу Оргбюро ЦК КП(б)У про підготовку наукових працівників. – Од. зб. 1453. – Арк. 197.
- 1.79.** Виписка із протоколу засідань Політбюро ЦК КП(б) У від 05.01.1923 р. про чистку вузів. – Од. зб. 1648. – Арк. 4.
- 1.80.** Тезиси до засідань Губполітпросвітів по питанню агітаційно-пропагандистської роботи та по питанню клубної і бібліотечної роботи. – Од. зб. 1839. – Арк. 9.
- 1.81.** Про справу „КОЦД”(Київський обласний центр дії). – Од. зб. 1907. – Арк. 10.
- 1.82.** Виписка із протоколу №50 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 06.07.1925 р. про результати чистки вузів. – Од. зб. 1966. – Арк. 9.
- 1.83.** Витяг із протоколу №76. засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 26.06.1925 р. про поповнення комісії, яка займається питаннями української інтелігенції. – Од. зб. 1966. – Арк. 76.
- 1.84.** Лист голові Раднаркому УСРР тов. Чубарю В.Я. – Од. зб. 1995. – Арк. 1 – 2.
- 1.85.** План роботи по оживленню низового апарату в області революційної законності від 27.01.1925 р. – Од. зб. 1995. – Арк. 27 – 28.
- 1.86.** Лист НКЮ тов. Скрипнику, по питанню революційної законності. – Од. зб. 2099. – Арк. 12.

- 1.87.** Про боротьбу з порушенням революційної законності від 28.01.1925 р. – Од. зб. 2099. – Арк. 13.
- 1.88.** Про революційну законність. – Од. зб. 2099. – Арк. 114 – 130.
- 1.89.** Тезиси до доповіді на Пленумі ЦККП(б)У „Про революційну законність”. – Од. зб. 2099. – Арк. 136.
- 1.90.** Про надзвичайні сесії при Губсудах. – Од. зб. 2099. – Арк. 224.
- 1.91.** Доповідь комісії по обслідуванню Київського с./г. інституту 9 лютого 1926 р. – Од. зб. 2206. – Арк. 88.
- 1.92.** Лист від Кагановича до Затонського. – Од. зб. 2239. – Арк. 3.
- 1.93.** Переписка з Народним комісаріатом юстиції УРСР, Прокуратурою і Верховним судом республіки про роботу органів юстиції. – Од. зб. 2311. – Арк. 29.
- 1.94.** Спец звіт про настрої української громадськості в зв’язку з опозицією у ВКП(б). – Од. зб. 2315. – Арк. 17 – 20.
- 1.95.** Спец звіт №2 про настрої антирадянської російської і української інтелігенції в зв’язку з опозицією в ВКП(б). – Од. зб. 2315. – Арк. 19 – 21.
- 1.96.** Лист Відділу преси Одеському ОК, про друкування газетою „Одесские Известия” проведеного нею опитування про думки буржуазних спеціалістів та наукових робітників у зв’язку з Окружною партконференцією. – Од. зб. 2466. – Арк. 62.
- 1.97.** Чергові завдання Агітпропроботи. – Од. зб. 2918. – Арк. 7.
- 1.98.** Завдання преси у реконструктивну добу та партійний провід. – Од. зб. 2918. – Арк. 18.
- 1.99.** До Харківського, Київського, Одеського, Дніпропетровського ОПК про академіка Єфремова. – Од. зб. 2924. – Арк. 5 – 6.
- 1.100.** Заява т. Бадана про академіка Єфремова. – Од. зб. 2924. – Арк. 7.
- 1.101.** Спецповідомлення про реакцію наукової інтелігенції і студентства на вирок по справі „СВУ”. – Од. зб. 3192. – Арк. 87 – 89.

- 1.102.** Лист до ЦК КП(б)У тов. Косіору від прокурора Акулова по питанню органів суду і прокуратури. – Од. зб. 4319. – Арк. 9.
- 1.103.** Витяг із протоколу №11 засідання партійної організації ВУАН про роботу академії. – Од. зб. 5295. – Арк. 6 – 9.
- 1.104.** Кримінальний кодекс УСРР. – Од. зб. 5487. – Арк. 102.
- 1.105.** Інформація ДПУ і Прокуратури про хід і використання судових репресій за 1933 р. – Од. зб. 6390. – Арк. 39 – 40.
- 1.106.** Протокол №1 партзборів міської парторганізації м. Ніжина про контрреволюційну роботу решток націоналістів і троцькістів, та допомога їм з боку гнилих ліберальних елементів (1934 р.). – Од. зб. 6426. – Арк. 1 – 6.
- 1.107.** Резолюція загальних закритих партійних зборів Кам'янець-Подільського Зоотехнічного інституту від 14/11-1934 р. по доповіді: „Викриття ЦК КП(б)У контрреволюційного блоку троцькістів і націоналістів”. – Од. зб. 6426. – Арк. 78 – 79.
- 1.108.** Лист тов. Кровицького до членів і кандидатів ЦККП(б)У про чистку УРЕ (Української радянської енциклопедії). – Од. зб. 6428. – Арк. 1 – 21.
- 1.109.** Радянський статут ВУАН за 1931 р. про роботу академії і про підозру вчених-істориків. – Од. зб. 6445. – Арк. 85 – 88.
- 1.110.** Завдання РНК УСРР щодо ВУАН за 1932 р. – Од. зб. 6445. – Арк. 89 – 95.
- 1.111.** Лист Наркома просвіти УРСР В. Затонського на ім'я секретарів ЦК КП(б)У С. Косіора і П. Постишева про ставлення до М.Грушевського (травень 1934 р.). – Од. зб. 6638. – Арк. 36.
- 1.112.** Докладна записка Військового прокурора прикордонної і внутрішньої охорони УРСР про злочини в органах НКВС УРСР. – Од. зб. 6775. – Арк. 4,5,21,36.
- 1.113.** Таємний лист від тов. С. Косіора до тов. В. Балицького і А. Кисельова про переслідування письменників. – Од. зб. 6777. – Арк. 55.

- 1.114.** Лист від секретаря ЦК ВКП(б) Постишева до Андреева від 17.08.1936 р. про відкриття школи пропагандистів. – Од. зб. 6837. – Арк. 14.
- 1.115.** Постанова ЦК ВКП(б) про партійну пропаганду. Початковий проект. (1936 р.). – Од. зб. 6837. – Арк. 20.
- 1.116.** Таємна докладна записка про роботу спец колегії Верховного суду УРСР і спец колегій обласних судів за 1936 р. – Од. зб. 6996. – Арк. 18 – 19, 37 – 43.
- 1.117.** Стенограма виступу голови НКВС В. Балицького на засіданні працівників юстиції в 1935 р., яка була направлена на ім'я секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора в липні 1937 р. – Од. зб. 7173. – Арк. 2 – 18.
- 1.118.** Справа про нанесення оперативного удару по контрреволюційно-ворожим кадрам (1938 р.). – Од. зб. 7251. – Арк. 23 – 25.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Народний комісаріат освіти УРСР. – Ф. 166.

- 1.119.** Протокол №41/83 засідання комісії по розгляду законодавчих проектів при Раднаркомі УСРР від 29 травня 1925 р. Проект постанови РНК УРСР „Про проведення кримінальної політики”. – Оп. 5. – Од. зб. 43. – Арк. 128.
- 1.120.** Доклад зам наркома просвіти УРСР тов. Ряппо на IV пленумі Укрголовнауки 1925 р. – Оп. 5. – Од. зб. 733. – Арк. 81.
- 1.121.** Протоколи засідань пленуму Укр. науки спільно з АН у Києві 25 – 28 січня 1926 р. Виступ М. Яворського – звіт праці Укр. науки за 1924/25 р. – Оп. 5. – Од. зб. 733. – Арк. 126.
- 1.122.** Діяльність Наркомосу за 1924/25 рр. – Оп. 7. – Од. зб. 1. – Арк. 1 – 4.
- 1.123.** Резолюція по докладу наркома внутрішніх справ УРСР т. Балицького на 3-му Всеукраїнському адміністративному з'їзді 1 червня 1927 р. про компетенцію органів НКВС. – Оп. 7. – Од. зб. 195. – Арк. 6.
- 1.124.** Шкідники в громадській бібліотеці. – Оп. 9. – Од. зб. 792. – Арк. 8.

- 1.125.** Протокол №13 засідання комісії по чистці апарату ВУАН від 6 серпня 1930 р. – Оп. 9. – Од. зб. 1459. – Арк. 2, 18 – 29.
- 1.126.** Доповідна записка в НКО УСРР від 23 квітня 1934 р. про історичні факультети державних університетів. – Оп. 11. – Од. зб. 352. – Арк. 35 – 38.
- 1.127.** Заява звільненого з Ніжинського Педінституту професора літератури Є.Ненадкевича до наркома освіти УСРР В. Затонського. – Оп. 11. – Од. зб. 352. – Арк. 95 – 97.
- 1.128.** Лист від наркома освіти УСРР Затонського до ЦК КП(б)У тов. Попову від 17 листопада 1934 р. – Оп. 11. – Од. зб. 352. – Арк. 201.
- 1.129.** Заява проф. Н.Петровського до завідуючого культпрвідділом ЦК КП(б)У від 1 січня 1934 р. – Оп. 11. – Од. зб. 352. – Арк. 1 – 5.
- 1.130.** Матеріали до доповіді тов. Затонського на сесії АН УРСР. – Оп. 11. – Од. зб. 353. – Арк. 4 – 5, 13, 48 – 49.

Рада народних комісарів УРСР. – Ф. 2.

- 1.131.** Постанова ВЦВК від 17 серпня 1921 р. про агітацію і пропаганду. – Оп. 2. – Од. зб. 264. – Арк. 32.

Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. – Ф. 5.

- 1.132.** Положення про всеукраїнські і міські надзвичайні комісії 1919 р. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 27, 38 – 39 .
- 1.133.** Виписка з протоколу №73/221 засідання комісії по розгляду законодавчих положень при РНК УСРР від 19 липня 1926 р. – проект постанови ЦВК СРСР „Про зміну основних положень кримінального законодавства СРСР і положення про державні злочини”. – Оп. 2. – Од. зб. 2328. – Арк. 23 зв. – 24 .
- 1.134.** Постанова ЦВК СРСР про зміну основних положень кримінального законодавства СРСР і союзних республік 1926 р. – Оп. 2. – Од. зб. 2328. – Арк. 34.
- 1.135.** Положення про контрреволюційні злочини і про особливо небезпечні злочини проти порядку управління. – Оп. 2. – Од. зб. 2328. – Арк. 35 – 37.

1.136. Проект кримінального кодексу (основні положення) 1927 р. – Оп. 2. – Од. зб. 2328. – Арк. 105 – 128.

1.137. Витяг з протоколу №37 засідання підготовчої комісії РНК УСРР з 17 квітня 1928 р. – проект постанови ВУЦВК і РНК УСРР „Про спрощення проведення кримінальних справ”. – Оп. 3. – Од. зб. 1202. – Арк. 1 – 5.

1.138. Протокол №22 засідання комісії НКВС м. Харкова 26 грудня 1930 р. – повідомлення т. Балицького про ліквідацію НКВС. – Оп. 3. – Од. зб. 1906. – Арк. 16.

Народний комісаріат юстиції УРСР. – Ф. 8.

1.139. Документи про розроблення інструкції по веденню кримінального і громадянського процесу – постановка вироку (1920 р.). – Оп. 1. – Од. зб. 199. – Арк. 1 – 3.

1.140. Проект справ, які підлягають судового розгляду. – Оп. 1. – Од. зб. 199. – Арк. 61 зв.

1.141. Таємний лист від прокурора Верховного трибуналу при ВУЦВК Макара до керівництва ВУЦВК, про швидке проходження кримінальних справ через судові інстанції і негайне виконання вироку 1922 р. – Оп. 1. – Од. зб. 927. – Арк. 24.

1.142. Інструкція надзвичайним сесіям військових відділів Ревтрибуналів і військовим відділам Верхтрибуналу від 1922 р. – Оп. 1. – Од. зб. 929. – Арк.7.

1.143. Постанова ВЦВК від 17 липня 1922 р. „Про надзвичайні сесії військових відділень губ ревтрибуналів”. – Оп. 1. – Од. зб. 929. – Арк.8.

1.144. Докладна записка від Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції в Раду народних комісарів УРСР про обстеження діяльності НКЮ і НКВС щодо проведення початків кримінальної політики. – Оп. 3. – Од. зб. 56. – Арк. 87.

1.145. Наказ про прокуратуру СРСР від 1 квітня 1935р. – Оп. 16. – Од. зб. 1307. – Арк. 24.

1.146. Циркуляр Верховного Суду СРСР від 27 липня 1923 р. №52 про заміну, у випадку необхідності, примусових робіт без утримання під вартою іншим видом покарань. – Оп. 17. – Од. зб. 19. – Арк. 39.

1.147. Доповідна записка до колегії НКЮ від Судоустрою та Догляду „Про заміну редакції арт. 308 КПК про спрощення викладу вироку”. – Оп. 17. – Од. зб. 335. – Арк. 76 – 77.

**Колекція матеріалів українських націоналістичних емігрантських
установчих організацій і різних осіб (1901 – 1948 рр.). –**

Ф. 4465.

1.148. Вирок у справі „СВУ”. – Оп. 1. – Од. зб. 316. – Арк. 221 – 228.

1.149. Бюлетені Укрбюро м. Лондона за 1932 – 1939 рр. Колекція документів і матеріалів українських емігрантських організацій та осіб. Ч. 57. повідомлення для преси від 1 грудня 1933 р. про чистку вузів. – Оп. 1. – Од. зб. 106. – Арк. 65.

1.150. Ч. 87 повідомлення для преси від 14 грудня 1934 р. – загадка про смерть проф. М. Грушевського в англійській пресі. – Оп. 1. – Од. зб. 106. – Арк. 105.

1.151. Ч. 88. повідомлення для преси від 5 січня 1935р. – більшовицький терор на Україні. – Оп. 1. – Од. зб. 106. – Арк. 106.

1.152. Ч. 118. повідомлення для преси від 28 листопада 1936 р. – радянська конституція і англійська думка про неї. – Оп. 1. – Од. зб. 106. – Арк. 154.

Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені

В.І.Вернадського НАН України

**Колекція документів вчених України репресованих у 30-х, 40-х та 50-х
роках ХХ ст. – Ф.257.**

1.153. Довідка складена П. Капустянським на П. Демчука з приводу виключення його з членів партії. – Оп. 2. – Од. зб. 3. – Арк. 1.

1.154. Щоденники В. Дурдуківського. – Оп. 4. – Од. зб. 3,4,6,7.

1.155. Донесення на академіка А.Кримського (1929 р.). „Класовий ворог” на історичному циклі. – Оп. 7. – Од. зб. 1. – Арк. 1 – 3.

2. Друковані документи і матеріали

2.156. Албул С., Молчанова Р. Жертви тоталітаризму (Спогади, документи, статті). – Хмельницький : НВП „Євріка” ТОВ, 2003. – 136 с.

2.157. Верба І. Свідчення-спогади репресованих про українську історичну науку 1920 – 1940-х рр. // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. – К.: Український державний науково-дослідний інститут архівної справи і документознавства, Державний архів Служби Безпеки України, 1998. – С. 45 – 51.

2.158. ВЧК-ГПУ. Документи и материалы. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995. – 272 с.

2.159. Дело членов Центрального комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчёт). – Х.: Типография ВЧК, 1921. – 429 с.

2.160. Из краткой инструкции перечня об охране государственных тайн в печати для районных органов Главлита (август 1930г.) // История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1997. – С. 55 – 60.

2.161. Історія Академії наук України, 1918 – 1923: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – Т.1. – 376 с.

2.162. Історія Академії наук України, 1929 – 1933: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1998. – Т.2. – 544 с.

2.163. Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців. Методичні рекомендації. – К.: Рідний край, 1991. – 315 с.

- 2.164.** КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М: Политиздат, 1954. – Ч. 1.2. – 587 с.
- 2.165.** Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій (1918-1956). – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958. – 593 с.
- 2.166.** Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917 – 1959. Зб. док. в 2 т. – К.: Державне видавництво політичної літератури УСРР, 1960. – Т. 1. – 884 с.
- 2.167.** Ленин В. и ВЧК. Сборник документов (1917 – 1922). – М.: Политиздат, 1975. – 679 с.
- 2.168.** На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917 – 1922 гг.: Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат, 1971. – 365 с.
- 2.169.** Наказ Ф. Держинського про каральну політику надзвичайних комісій (8 січня 1921 р.) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. - №1-2. – С. 86 – 89.
- 2.170.** Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937 – 1938 роках в 2 томах. – К.: Сфера, 2003. – Т. 1. – 471 с.; Т. 2. – С. 473 – 1093.
- 2.171.** Речь товарища Калинина на торжественном заседании 3 июля 1932 г. по поводу 10-летия советской прокуратуры // История советской прокуратуры в важнейших документах. – М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1947. – С. 285 – 297.
- 2.172.** Сборник узаконений УССР. – 1922. – № 13. – 228 с., № 41 – 598 с.
- 2.173.**Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1927. – № 49, 1929. – № 72, 1934. – №36, №64, 1935. –№11, 1936, 1937. – №61.
- 2.174.** Спілка Визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. – Х., 1931. – Т. 1. – 248 с.

2.175. У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1944 рр.). Збірник документів і матеріалів – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – Ч.1. – 146 с.

2.176. Циркулярное письмо областным отделам Главлита и политредакторам о задачах политической цензуры (6 июля 1922 г.) // История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1997. – С. 8.

2.177. Юркова О. Архівно-слідчі справи репресованих науковців – вагоме джерело для дослідження академічного життя 1920-х поч. 50-х рр. // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. – К.: Український державний науково-дослідний інститут архівної справи і документознавства, Державний архів Служби Безпеки України, 1998. – С. 90 – 96.

3. Статті, виступи керівників комуністичної партії і радянської держави

3.178. Вышинский А. О революционной законности и задачах работников юстиции. – Воронеж, Книгоиздательство „Коммуна”, 1932. – 35 с.

3.179. Вышинский А. Революционная законность и задачи советской защиты. – М.: Государственное издательство советское законодательство, 1934. – 178 с.

3.180. Вышинский А., Ундревич В. Курс уголовного процесса. – М.: Государственное издательство советское законодательство, 1934. – Т.1. – 431 с.

3.181. Вишинський А. „Промова тов. Сталіна 4 травня і завдання органів юстиції” (скорочена і перероблена стенограма доповіді в І.Р.Б.П. „Комакадемії” і інституту кримінальної політики. – Х.: Видання прокуратури Харківської області, 1935. – 54 с.

- 3.182.** Вышинский А. Проблемы оценки доказательств в советском уголовном праве // Социалистическая законность. – 1936. - № 7. – С. 31 – 38.
- 3.183.** Вышинский А. Проблема оценки доказательств в советском уголовном процессе. Проблемы уголовной политики. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1937. – Кн. IV. – 269 с.
- 3.184.** Вышинский А. Конституционные принципы советского государства. (Доклад прочитанный на общем собрании отделения экономики и права АН Союза ССР 3 ноября 1939 г.). – М.: Государственное издательство политической литературы, 1940. – 48 с.
- 3.185.** Вышинский А. Судостроительство в СССР. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1940. – 258 с.
- 3.186.** Вышинский А. Теория судебных доказательств в советском праве. – М.: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1941. – 218 с.
- 3.187.** Вишинський А. Радянська держава – найвища форма демократії. – Х.: Видання прокуратури Харківської області, 1945. – 23 с.
- 3.188.** Каганович Л. Двенадцать лет строительства Советского государства // Советское государство и революционное право. – 1930. - №1. – С. 7 – 43.
- 3.189.** Калинин М. О революционной законности, суде и прокуратуре. Из речи на 4 Северокавказской краевой конференции ВКП(б) // Советская юстиция. – 1935. - №34. – С. 1-3.
- 3.190.** Крыленко Н. Проект УК СССР // Советское государство. – 1935. – № 1-2. – С. 85 – 107.
- 3.191.** Лебедь Д. Украинская организация КП(б)У к 5-й годовщине // Известия ЦК КП(б)У. – 1922. – №10 – 11. – С. 40 – 45.
- 3.192.** Ленин В. О работе ячейки РКП(б) высших учебных заведениях // Полное собрание сочинений. – М.: Издательство политической литературы, 1985. – Т.35. – С. 272 – 281.
- 3.193.** Ленін В. Начерк тез постанови про точне додержання законів. // Повне зібрання творів. – К.: Держполітвидав України, 1974. – Т.37. – С.122 – 123.

- 3.194.** Ленін В. До історії питання про диктатуру (Замітка) // Повне зібрання творів. – К.: Держполітвидав України, 1974. – Т.41. – С.364 – 365.
- 3.195.** Ленін В. Про роботу Наркомосу // Повне зібрання творів. – К.: Держполітвидав України, 1974. – Т.41. – С. 310 – 315.
- 3.196.** Ленін В. XI Всеросійський з'їзд Рад 23 – 28 грудня 1921р. про внутрішню і зовнішню політику республіки і звіт ВУЦВК і РНК 23 грудня // Повне зібрання творів. – К.: Держполітвидав України, 1974. – Т.44. – С. 279 – 315.
- 3.197.** Ленін В. Доповнення до проекту ввідного закону до кримінального кодексу РСФСР і листи Д.І.Курському // Повне зібрання творів. – К.: Держполітвидав України, 1974. – Т.45. – С.179 – 181.
- 3.198.** Ленін В. Промова на IV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. // Повне зібрання творів. – К.: Держполітвидав України, 1974. – Т. 40. – С. 112 – 113.
- 3.199.** Ленін В. Промова на всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р. // Повне зібрання творів. – К.: Держполітвидав України, 1974. – Т. 41. – С. 379 – 388.
- 3.200.** Любченко П. Вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках. (Промова на об'єднаному пленумі ЦК ЦКК КП(б)У в листопаді 1933 року) // Червоний шлях. – 1933. - № 10. – С. 186 – 220.
- 3.201.** Постишев П. З промови на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У про боротьбу з націоналістичними ухилами // Життя і революція. – 1933. – № 11-12. – С. 131 – 144.
- 3.202.** Постишев П. В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії. – К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1935. – 220 с.
- 3.203.** Промова державного обвинувача – прокурора Союзу РСР А.Я.Вишинського на процесі антирадянського троцькістського центру 28 січня 1937 р. – М.: Партвидав ЦК КП (б)У, 1937. – 67 с.

- 3.204.** Скрипник М. Революційна законність. (Доповідь на Всеукраїнській нараді у справі радянського будівництва 13 лютого 1925 р.) // Вибрані твори. – К.: Україна, 1991. – С. 215 – 216.
- 3.205.** Сталін Й. Про правий ухил у ВКП(б). // Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1950. – Т. 12. – С. 10 – 38.
- 3.206.** Сталін Й. Підсумки першої п'ятирічки: Доповідь 7 січня 1933 року: Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), 7 – 12 січня 1933 рік // Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – Т. 13. – С. 161 – 214.
- 3.207.** Сталин и Каганович. 1931 – 1936 гг. Переписка. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2001. – 798 с.
- 3.208.** Хвиля А. За більшовицьку пильність на фронті творення української радянської культури // Комуністична освіта. – 1933. - № 5. – С. 3 – 10.

4. Мемуари

- 4.209.** Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. – К.:ЗАТ „Газета „РАДА”, 1997. – 848с.

5. Періодичні видання

- 5.210.** А теперь нужно взяться за школу // Коммунист. – 1921. – 12 января. – С. 1.
- 5.211.** Агитационно-пропагандистская работа партии (тезисы) // Коммунист. – 1921. – 9 февраля. – С. 1.
- 5.212.** Борьба с бандитизмом на Правобережье // Коммунист. – 1921. – 1 января. – С. 1.
- 5.213.** Высшая школа – гнездо контрреволюции // Коммунист. – 1921. – 28 января. – С. 1.

- 5.214.** Всеукраїнська Академія Наук // Вісті ВЦВК. – 1934. – 29 червня. – С. 2 – 3.
- 5.215.** До кінця викрити і розгромити буржуазних націоналістів. (На зборах активу Київської міської організації КП(б)У // Пролетарська правда. – 1937. – 18 вересня. – С. 1.
- 5.216.** З звітної доповіді тов. С.В.Косіора. XIII з'їзд КП(б)У // Пролетарська правда. – 1937. – 30 травня. – С. 1.
- 5.217.** Зробити належні висновки // За більшовицьку пропаганду і агітацію. – 1937. – січень. – №3(27). – С. 1.
- 5.218.** „Интеллигенты” // Коммунист. – 1922. – 7 сентября. – С. 1.
- 5.219.** Капцан М. Больше внимания массовой агитации // Коммунист. – 1926. – 7 мая. – С. 3.
- 5.220.** Кураев В. Советская власть и интеллигенция // Коммунист. – 1922. – 9 июля. – С. 1.
- 5.221.** Левин Я. Украинизация и национальные меньшинства // Коммунист. – 1926. – 12 июня. – С. 1.
- 5.222.** Національно-культурне будівництво і боротьба з націоналізмом. (Доповідь тов. В.П. Затонського на сесії ВУАН) // Вісті ВЦВК. – 1934. – 16 січня. – С. 3.
- 5.223.** Невский З. О борьбе с буржуазной идеологией // Коммунист. – 1922. – 4 августа. – С. 5.
- 5.224.** Об агитационно-пропагандистской работе партии // Коммунист. – 1921. – 21 января. – С. 1.
- 5.225.** Палладін О. Сесія АН УРСР // Комуніст. – 1936. – 28 грудня. – С. 4.
- 5.226.** Панкратова А. За большевистское преподавание истории // Большевик. – 1934. - № 2-3. – С. 32. – 51.
- 5.227.** По-більшовицькому керувати пресою // Пролетарська правда. – 1937. – 26 квітня. – С. 2.

- 5.228.** Преображенский Е. Главполитпросвет и агитационно-пропагандистские задачи партии // Коммунист. – 1921. – 10 февраля. – С. 1.
- 5.229.** Про антирадянські течії. (Стенографічний звіт промови т. Зінов'єва на засіданні Петроградської ради) // Вісті ВЦВК. – 1922. – 13 вересня. – С. 2 – 3.
- 5.230.** Про пропаганду і агітацію. (Промова тов. С.В.Косіора на партійному активі м. Києва 15 грудня 1935 р.) // За більшовицьку пропаганду і агітацію. – 1936. – 5 січня. – С. 1.
- 5.231.** Пролетаризация науки // Коммунист. – 1921. – 16 января. – С. 2.
- 5.232.** Промова тов. П.Постишева на III надзвичайному з'їзді Рад Київської області 22 листопада 1936 р. // Комунист. – 1936. – 10 грудня. – С. 2.
- 5.233.** Проти традицій рабського плазування. (На зборах в АН УСРР) // Комунист. – 1936. – 16 липня. – С. 2.
- 5.234.** Процес „СВУ” закінчено // Вісті ВЦВК. – 1930. – 20 квітня. – С. 1.
- 5.235.** Рафалп М. Натиск буржуазной идеологии и борьба с ней // Коммунист. – 1922. – 2 августа. – С. 1.
- 5.236.** Резолюция по докладу тов. Зиновьева об антисоветских партиях и течениях // Коммунист. – 1922. – 13 августа. – С. 1.
- 5.237.** Розчавити гадину! // Комунист. – 1936. – 15 серпня. – С. 1.
- 5.238.** Свердлов Б. До кінця розгромити націоналізм // Червона преса. – 1934. – №1. – С. 19 – 21.
- 5.239.** „СВУ” (Із звинувального висновку в справі „СВУ”) // Вісті ВЦВК. – 1930. – 1 березня. – С. 2.
- 5.240.** „СВУ”. Діяльність автокефальної церкви – знаряддя „СВУ” // Вісті ВЦВК – 1930. – 2 березня – С.2.
- 5.241.** „СВУ”. Діяльність „Спілки Української молоді” // Вісті ВЦВК – 1930. – 5 березня – С.2.
- 5.242.** „СВУ”. Наукове-педагогічне т-во // Вісті ВЦВК – 1930. – 7 березня – С.2.

- 5.243.** „СВУ”. Контрреволюційна діяльність „СВУ” на культурному фронті // Вісті ВЦВК – 1930. – 8 березня – С.2.
- 5.244.** „СВУ”. Діяльність „СВУ” на периферії // Вісті ВЦВК – 1930. – 9 березня – С.2.
- 5.245.** „СВУ”. Допит Єфремова громадським обвинувачем тов. Любченком // Вісті ВЦВК – 1930. – 14 березня – С.3 – 5.
- 5.246.** „СВУ”. Допит підсудного А. Ніковського // Вісті ВЦВК – 1930. – 15 березня – С.4 – 5.
- 5.247.** „СВУ”. Допит підсудного Гермайзе // Вісті ВЦВК – 1930. – 29 березня – С. 5.
- 5.248.** Сенченко А., Постоловська А. Розгромити до кінця рештки контрреволюційних націоналістів і троцькістів // Комуніст. – 1934. – 7 листопада. – С. 2.
- 5.249.** Сізонов К. Добити рештки контрреволюційного троцькізму на фронті радянського будівництва і права // Вісті ВЦВК – 1934. – 3 листопада. – С.3.
- 5.250.** Стерти з лиця землі підлих зрадників соціалістичної Батьківщини. Вимоги студентів, педагогів // Комуніст. – 1936. – 20 серпня. – С. 3.
- 5.251.** Тагер А. Проблема законности в уголовном кодексе РСФСР. // Право и жизнь. – 1922. - №1. – С. 31 – 36.
- 5.252.** Хвиля А. Марні надії ворогів // Комуніст. – 1926. – 18 серпня. – С. 3.
- 5.253.** Черняк И. О письме Ленина т. Д.И. Курскому по вопросу о терроре // Большевик. – 1930. - № 19-20. – С. 94 – 101.
- 5.254.** Чистка Харківської обласної парторганізації і завдання преси. (Доповідь тов. Ярославського на нараді працівників преси 18 травня 1934 року) // Вісті ВЦВК – 1934. – 21 травня. – С.2.
- 5.255.** Шляхами розвитку науки // Пролетарська правда. – 1937. – 29 листопада. – С. 3.
- 5.256.** Шубин П. Как использовать крах эсеровщины? // Коммунист. – 1922. – 15/16 августа. – С. 2.

5.257. Эстрин А. О вине и уголовной ответственности в советском праве // Советское государство. – 1935. - №1-2. – С. 108-126.

Література

6. Монографії, брошури, статті

6.258. Архірейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. і погляд на проблему крізь архівні джерела // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2000. - №2/4. – С. 3 – 55.

6.259. Безотосний М. Україна в добу Сталінщини. Історія опору. – К.: НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень, 2002. – 128 с.

6.260. Беладі Л., Краус Т. Сталин: Пер. с венг. – М.: Политиздат, 1989. – 318 с.

6.261. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – 376 с.

6.262. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953 рр. : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 428 с.

6.263. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К.: ДМП „Полімед” 1999. – 446 с.

6.264. Білокінь С. Механізм большевицького насилія. – К.: ДМП „Полімед” 2000. – 128с.

6.265. Білокінь С. Репетиція беззаконня. Судовий процес над „СВУ” якого не було, та його наслідки // Україна. – 1989. - №38. – С. 20 – 21.

6.266. Білокінь С. Більшовизм: механіка тотального винищення населення // Сучасність. – 1998. – ч.4. – с. 58 – 89., ч.5. – С. 71 – 95.

- 6.267.** Білокін С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле. – К., 1993. – № 1(6). – С. 4 – 16.
- 6.268.** Білошицький С. Знищення опозиційної преси та впровадження цензури в 20-х рр. як засіб встановлення однопартійної системи // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей. – К.: Рідний край, 2001. – Вип. 12. – С. 42-55.
- 6.269.** Бордюгов Г., Козлов В. Деформації соціалізму: історичний аспект // Маршрутами історії. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – 655 с.
- 6.270.** Бордюгов Г., Козлов В. История и конъюнктура: Субъективные заметки об истории советского общества. – М.: Политиздат, 1992. – 352 с.
- 6.271.** Борисов А. Путь наверх // Инквизитор: Сталинский прокурор Вышинский. – М.: Республика, 1992. – С. 25 – 96.
- 6.272.** Ваксберг А. Царица доказательств. Вышинский и его жертвы. – М.: АО „Книга и бизнес”, 1992. – 351с.
- 6.273.** Венгеров А. Законность, как её понимал Вышинский // Инквизитор: Сталинский прокурор Вышинский. – М.: Республика, 1992. – С. 230 – 249.
- 6.274.** Венжер В. Как было, как могло быть, как стало, как должно стать. – М.: Наука, 1990. – 110 с.
- 6.275.** Верба І. Гетьман історичної науки: життя і діяльність О.П. Оглобліна в Україні // Старожитності. – 1994. - №1-2. – С. 14 – 17.
- 6.276.** Верба І. О.П. Оглоблін // Український історичний журнал. – 1995. – №4. – С. 18 – 20.
- 6.277.** Вербіленко Г. З матеріалів „Окремої папки”: Діяльність ВУАН за документами вищого політичного керівництва України др. пол. 20-х – перш. пол. 30-х рр. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. – №1-2. – С. 186 – 206.

- 6.278.** Верт Н. Государство против собственного народа // Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему „Чёрной книги коммунизма”. – К.: Оптима, 2001. – С. 5 – 32.
- 6.279.** Волкогонов Д. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция // Вопросы истории. – 1990. - №3. – С. 3 – 18.
- 6.280.** Волкогонов Д. Триумф и трагедия. Политический портрет И.В.Сталина. – М.: Изд-во АПН, 1989. – 720 с.
- 6.281.** Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. – М.: Новости, 1994. – 680 с.
- 6.282.** Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М.: „Советская Россия”, СМП „Октябрь”, 1991. – 624 с.
- 6.283.** Греченко В., Ярмиш О. Україна в добу „раннього” тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.). – Х.: Видавництво НУВС, 2001. – 276 с.
- 6.284.** Гусев В. Про депортацію групи української інтелігенції за кордон у 1922 р. // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки: Матеріали міжнародної наукової конференції (15-16 вересня 1994 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 180 – 182.
- 6.285.** Гусев В. Застосувати, як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі Федерації // Віче. – 1994. - №10. – С. 120 – 125.
- 6.286.** Гусев В., Верба І. „Ягідки визріли потім” (З чого почало „перековувати” харківську інтелігенцію радянське правосуддя) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – №1-2. – С. 157 – 165.
- 6.287.** Даниленко В. Посилення адміністративних начал в організації культурного життя в Україні в 20 – 30-ті роки та його наслідки // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. – К.: Вища школа, 1993. – С. 45 – 69.
- 6.288.** Даниленко В., Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція: (20-30-ті роки). – К.: Либідь, 1991. – 96 с.

- 6.289.** Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К.: Наукова думка, 1991. – 344 с.
- 6.290.** Дзержинский Ф. – председатель ВЧК-ОГПУ. – М. Политиздат, 1977. – 207 с.
- 6.291.** Долженков О. Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. – Одеса, НДРВВ ОІВС, 2000. – 195 с.
- 6.292.** Дукельський С. ЧК-ДПУ // УІЖ. – 1991. – №1. – С. 25 – 36.
- 6.293.** Ефимов О. Плановые репрессии // Советская Чувашия. – 2003. – 26 декабря. – С. 1 – 5.
- 6.294.** Казьмирчук Г. Наукова діяльність істориків Київського університету 1920 – 30-х рр. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 166 – 175.
- 6.295.** Казьмирчук Г., Ляпіна О. Репресії радянської влади проти істориків Київського університету ім. Т. Шевченка // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – Вип. 42. – С. 8 – 13.
- 6.296.** Карев Д. Советская юстиция. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. – Кн. 1. – 122 с.
- 6.297.** Касьянов Г. Держава і українська інтелігенція (Деякі проблеми взаємовідносин у 20-30-х рр.). – К.: Академія наук Української РСР, Інститут історії, 1990. – 42 с.
- 6.298.** Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х-30-х рр.: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, 1992. – 176 с.
- 6.299.** Ковалёв В. Распятие духа. Судебные процессы сталинской эпохи. – М.: Издательство НОРМА, 1997. – 288 с.
- 6.300.** Кокін С. Боротьба КП(б)У з політичною опозицією на початку 20-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1992. – С. 21 – 36.
- 6.301.** Кокін С. Становлення тоталітарної системи та початок масових політичних репресій в УСРР (1920 – 1922 рр.) // Тоталітарна держава і

політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки: Матеріали міжнародної наукової конференції (15-16 вересня 1994 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 224 – 226.

6.302. Кондратюк В., Зайцев О. Україна в 20-30-х роках. Суспільно-політичне життя ХХ ст. – Львів, 1993. – 74 с.

6.303. Конквест Р. Большой террор /перевод с англ. Л. Владимирова. – Рига: „Ракстниекс”, 1991. – Кн. 1. – 416 с.; Кн. 2. – 430 с.

6.304. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям /з англ. пер. О. Мокровольський. – К.: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2003. – 371 с.

6.305. Коржихина Т. Извольте быть благонадёжны. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1997. – 372 с.

6.306. Коржихина Т. Основные черты административно-командной системы управления // Формирование административно-командной системы (20-30-е годы). Сборник статей. – М.: Наука, 1992. – С. 148 – 163.

6.307. Коровин В. История отечественных органов безопасности. – М.: Издательская группа Норма-Инфра, 1998. – 256 с.

6.308. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). – К.: Видавництво „Смолоскип”, 1995. – 508 с.

6.309. Костюк Г. Криваві роки (до 20-річчя голоду і терору в Україні) // Голод на Україні (1932 – 1935). – 1985. – С. 60 – 61.

6.310. Краснощок Д. Боротьба проти ворогів народу починали з українського напрямку. Репресії 1930-50-х рр. на Україні // Незалежний погляд. – 1999. – 5 березня.

6.311. Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20 – 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк: Норд-Прес, 2004. – 456 с.

6.312. Кузятин В. Вышинский А.Я. о нём. – М.: Издательство Всесоюзной книжной палаты, 1941. – 30 с.

- 6.313.** Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.
- 6.314.** Кульчицький С. „СВУ” // Історія України. – 2000. - №11. – С. 1 – 2.
- 6.315.** Куманев В. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции. – М.: Наука, 1991. – 296 с.
- 6.316.** Лебедев В. Цвет нации или...вредоносный слой? // Молодой коммунист. – 1990. - №5. – С. 47 – 58.
- 6.317.** Леонтьева Л. Пропаганда як інформаційно психологічний складник політичних процесів: Монографія. – Київ-Львів, 2004. – 298 с.
- 6.318.** Лихачёв Д. О русской интеллигенции // Новый мир. – 1993. - №2. – С. 3 – 9.
- 6.319.** Лихолобова З. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. – Донецьк: Донду, 1996. – 144 с.
- 6.320.** Маймескулов Л., Рогожин А., Стапис В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922). – Х.: „Основа”, 1990. – 345 с.
- 6.321.** Маньковська Р. Музеї як інструмент ідеологічного впливу в Україні (1930-ті рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : збірник статей. – К.: Рідний край, 2001. – Вип. 12. – С. 228 – 230.
- 6.322.** Мандрик Я. Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929 – 1938 рр.) // Проблеми освіти. – 1996. – Вип. 5. – С. 121 – 126.
- 6.323.** Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941). – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.
- 6.324.** Маслов Н. Идеология сталинизма: история утверждения и сущность (1929-1956). – М.: Знание, 1990. – 64 с.
- 6.325.** Матяш І. В.Базилевич: грані таланту і трагізм долі (1892 – 1942) // Київська старовина. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 123 – 134.
- 6.326.** Медведев Р. О Сталине и сталинизме. – М.: Прогресс, 1990. – 488 с.

- 6.327.** Мельгунов С. Красный террор в России. 1918 – 1923. – М.: СП „РУСО”, „PS”, 1990. – 208 с.
- 6.328.** Мироненко О., Бенько О. Політичні репресії в Україні ХХ ст. // Хроніка-2000. – 1998. - №27-28. – С. 389 – 404.
- 6.329.** Мироненко А., Бенько А. Жертвы сталинского террора предвоенного пятилетия на Украине. – Киев – Днепродзержинск: Институт государства и права АН Украины, 1994. – 18 с.
- 6.330.** Мироненко А., Бенько А. Карательные органы на Украине в сер. 30-х гг. ХХ ст. – Киев – Днепродзержинск: Институт государства и права АН Украины, 1993. – 7 с.
- 6.331.** Мироненко А., Бенько А. Проблемы законности на этапе НЭП в Украине (1921 – 1927 гг.). – Киев-Днепродзержинск: Институт государства и права АН Украины, 1992. – 24 с.
- 6.332.** Мироненко А., Бенько А. Создание рычагов силового давления на украинское общество на рубеже 20-х-30-х гг. – Киев-Днепродзержинск: Институт государства и права АН Украины, 1992. – 17 с.
- 6.333.** Миронець Н. На тлі трагічної історії. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2003. – 160 с.
- 6.334.** Московина Р. Функции репрессий в тоталитарном политическом режиме // Карта. – 2003. - №21. – С. 1 – 4.
- 6.335.** Нариси історії української інтелігенції в 3 книгах. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – Кн.1. – 138 с.; Кн.2. – 142 с.; Кн.3. – 153 с.
- 6.336.** Нікольський В. Репресивна діяльність органів безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х-1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2003. – 624с.
- 6.337.** Овсієнко В. Початок великого терору // Дзеркало тижня. – 2002. – № 29. – С. 1 -5.
- 6.338.** О’Коннор Т. Анатолий Луначарский и советская политика в области культуры: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1992. – 223 с.

- 6.339.** Онопрієнко В. Репресована наука України. –К.: ТОВ „Знання”, 1990. – 65 с.
- 6.340.** Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. – М.: Автор, 1991. – 352 с.
- 6.341.** Очеретянко В. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х рр.(за матеріалами фондів „Російського зарубіжного архіву” Державного архіву Російської Федерації) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. – №1-2. – С. 240 – 252.
- 6.342.** Очеретянко В. Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20 – 30-ті роки // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1999. – №1-2 – С. 128 – 141.
- 6.343.** Очеретянко В. Загратована думка. – К.: Рідний край, 2000. – 150 с.
- 6.344.** Панченко П. Тоталітарна природа держави і політичне коріння // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки: Матеріали міжнародної наукової конференції (15-16 вересня 1994 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 12 – 13.
- 6.345.** Петров В. Діячі української культури (1920-1940 –х рр.): жертви більшовицького терору. – К.: Воскресіння,1992. – 79 с.
- 6.346.** Пиріг Р. З історії Державного політичного управління України // УІЖ. – 1991. - №1. – С. 24 – 25.
- 6.347.** Пиріг Р. Рідний брат – М. Грушевський // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1994. – №1. – С. 89 – 93.
- 6.348.** Плющ В. СВУ та СУМ : До 50-ліття заснування СВУ-СУМ. – Мюнхен: Українська видавнича спілка, 1975. – 58 с.
- 6.349.** Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб. – К.: Рідний край, 2000. – 230 с.

- 6.350.** Політика коренізації в радянській Україні (1920 – 1930-ті рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 219 с.
- 6.351.** Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ ст.: історичні нариси – К.: Наукова думка, 2002. – 950 с.
- 6.352.** Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. Збірник на пошану українських вчених, знищених більшовицькою Москвою. – Париж – Чикаго, 1962. – 351 с.
- 6.353.** Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. Нарис історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.
- 6.354.** Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зерова та П. Пилиповича // Хроніка-2000. – 1993. – №1-2. – С. 118.
- 6.355.** Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941). – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.
- 6.356.** Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролися з українською академічною наукою. (Політичні процеси 20 – 30-х рр.) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1994. – №1. – С. 70 – 78.
- 6.357.** Пристайко В. Шаповал Ю. Документи про підготовку і проведення процесу над членами „СВУ” // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – №1-2. – С. 373 – 396.
- 6.358.** Пристайко В., Шаповал Ю. Пшенніков О. Шлях на Соловки //З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. – №1-2. – С. 45 – 79.
- 6.359.** Пристайко В., Шаповал Ю. М. Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924 – 1934. – К.: Україна, 1996. – 335 с.
- 6.360.** Пристайко В., Шаповал Ю. Справа „СВУ”: невідомі документи, факти. – К.: Інтел, 1995. – 447 с.
- 6.361.** Пристайко В., Шаповал Ю. Україна, як об’єкт політичного терору (20-ті – поч. 50-х рр.) // Хроніка-2000. – 1998. – №27-28. – С. 404 – 427.

- 6.362.** Реабілітовані історією. – Київ-Полтава: Рідний край, 1992. – 401 с.
- 6.363.** Реабілітовані історією. Київська область. – К.: КП, Редакція журналу „Охорона праці”, 2004. – Кн. 1. – 641 с.
- 6.364.** Репресії 20-30-40-х і поч. 50-х рр. на Україні. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 1992. – 168 с.
- 6.365.** Репресоване краєзнавство. – К.: Рідний край, 1991. – 478 с.
- 6.366.** Роговин В. Сталинский неонэп. – М.: „Товарищество”, 1992. – 384 с.
- 6.367.** Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К.: Наукова думка, 1994. – 349 с.
- 6.368.** Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939). – К.: Ін-т історії НАН України, 2004. – 648 с.
- 6.369.** Сергієнко Ю. Політична етика лівого радикалізму в суспільному житті України (початок ХХ ст. – 60-ті роки). Історичний аспект. – Луганськ: ЛЦНТЕІ, 1995. – 238 с.
- 6.370.** Сидоренко О. Підлішого часу не було (Про репресії віце-президента ВУАН С. Єфремова) // Сільські обрії. – 1990. - №12. – С. 12 – 16.
- 6.371.** Соломон П. Советская юстиция при Сталине. – М.: „Российская политическая энциклопедия „(РОССПЭН)”, 1998. – 464 с.
- 6.372.** Софинов П. Очерки истории ВЧК (1917 – 1922 гг.). – М.: Политиздат, 1960. – 248 с.
- 6.373.** Судьбы русской интеллигенции. Материалы дискуссий 1923 – 1925 гг. – Новосибирск: Наука, 1991. – 222 с.
- 6.374.** Ткачова Л. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К.: Наукова думка, 1985. – 190 с.
- 6.375.** „Українізація” 1920 – 1930-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392 с.

- 6.376.** Усенко І. Україна в роки Непу: доля курсу на революційну законність. – Харків: Університет внутрішніх справ, 1995. – 74 с.
- 6.377.** Федюкин С. Борьба коммунистической партии с буржуазной идеологией в условиях перехода к нэпу. – М.: Наука, 1977. – 352 с.
- 6.378.** Фролов М. Компарти́но-радянська еліта в УСРР (1912 – 1922 рр.): становлення і функціонування. – Запоріжжя : Прем'єр, 2003. – 448 с.
- 6.379.** Хлевнюк О. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. – М.: „Российская политическая энциклопедия”, 1996. – 304 с.
- 6.380.** Хлевнюк О. Управление государственным террором // Свободная мысль. – 1994. - №1-8. – С. 138.
- 6.381.** Чельцов-Бебутов М. Социалистическое правосознание и уголовное право революции. – Х.: Юриздат НКЮ УССР, 1924. – 105 с.
- 6.382.** Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.
- 6.383.** Ченцов В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920 – 1930-е годы. – М.: Готика, 1998. – 208 с.
- 6.384.** Чехович В., Усенко І. Положення про судоустрій Української РСР 1925 р. // Радянське право. – 1985. - №12. – С. 58 – 60.
- 6.385.** Шаповал Ю. Сталінізм і Україна // УІЖ. – 1991. - №8. – С. 30 – 42.
- 6.386.** Шаповал Ю. Україна, як об'єкт політичного терору (20-і – поч. 50-х рр.) // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки: Матеріали міжнародної наукової конференції (15-16 вересня 1994 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 30 – 34.
- 6.387.** Шаповал Ю. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.
- 6.388.** Шаповал Ю. Україна 20 – 50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 351 с.

- 6.389.** Шаповал Ю. Людина і система (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К.: Інститут національних відносин і політології АН України, 1994. – 270с.
- 6.390.** Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
- 6.391.** Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
- 6.392.** Шарапов Ю. Из истории идеологической борьбы при переходе к Нэпу: мелкобуржуазный революционаризм – опасность „слева” 1920 – 1923 гг. – М.: Наука, 1990. – 190 с.
- 6.393.** Шевченко Л. Інтелігенція України – жертва тоталітаризму // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки: Матеріали міжнародної наукової конференції (15-16 вересня 1994 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 71 – 73.
- 6.394.** Шишов О. Лидер „правого фронту” // Инквизитор: Сталинский прокурор Вышинский. – М.: Республика, 1992. – С. 249 – 258.
- 6.395.** Щетинов Д. Режим личной власти: к истории формирования // Вестник Московского университета. Серия „История”. – 1990. - №4. – С. 12 – 32.
- 6.396.** Яковлев А. Крестосев. – М.: Вагриус. 2000. – 270 с.

7. Автореферати дисертацій

- 7.397.** Очеретянко В. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20 – 30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис.... канд. істор. наук: 07.00.01 / Харківський державний університет. – Харків, 1999. – 19 с.
- 7.398.** Подкур Р. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20 – 30-

ті рр. XX ст.): Автореф. дис.... канд. істор. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – 18 с.

7.399. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941): Автореф. дис.... док. істор. наук: 07.00.06 / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського. – К., 2000. – 35 с.

7.400. Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки: Автореф. дис.... док. істор. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 2000. – 34 с.

7.401. Шитюк М. Масові репресії на півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: Автореф. дис.... док. істор. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 2001. – 35 с.

7.402. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1930-ті рр.): Історико-статистичне дослідження: Автореф. дис.... док. істор. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2003. – 38 с.

7.403. Осмолівська О. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів Радянської України (1920 – 1930-ті рр.): Автореф. дис.... канд. істор. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2004. – 19 с.

